

**ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД УКООПСІЛКИ
«ПОЛТАВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ЕКОНОМІКИ
І ТОРГІВЛІ» (ПУЕТ)**

ФІНАНСОВА СИСТЕМА ТА ЇЇ РОЛЬ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ РОЗВИТКУ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

МОНОГРАФІЯ

*За загальною редакцією
д. е. н., професора В. В. Карцевої*

**ПОЛТАВА
ПУЕТ
2019**

Рекомендувала до видання, розміщення в електронній бібліотеці та використання в освітньому процесі вчена рада Вишого навчального закладу Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі», протокол № 7 від 27 червня 2019 р.

Колектив авторів:

В. В. Карцева, д. е. н., професор (передмова); **О. В. Тимошенко**, к. е. н. (розділ 1, п. 1.1); **М. Б. Чижевська**, к. е. н., доцент, **Д. С. Пісоцька**, **В. Г. Гвоздяний** (розділ 1, п. 1.2); **О. А. Горбунова** (розділ 1, п. 1.3); **Л. М. Яремченко**, к. е. н., **Н. В. Фесенко**, к. е. н. (розділ 1, п. 1.4); **О. В. Ярш**, к. е. н., доцент, **А. І. Бугаєвська** (розділ 2, п. 2.1); **В. В. Карцева**, д. е. н., професор (розділ 2, п. 2.2); **Г. М. Сидоренко-Мельник**, к. е. н., доцент, **А. С. Мельник** (розділ 2, п. 2.3); **Т. П. Гудзь**, к. е. н., доцент (розділ 2, п. 2.4); **А. М. Соколова**, к. е. н., доцент (розділ 3, п. 3.1); **С. П. Прасолова**, к. е. н., доцент (розділ 3, п. 3.2); **С. Б. Єгоричева**, д. е. н., професор (розділ 3, п. 3.3); **Н. В. Михайлова**, к. е. н., доцент (розділ 3, п. 3.4); **О. В. Гасій**, к. е. н., доцент (розділ 3, п. 3.5).

Рецензенти:

Н. Г. Виговська, д. е. н., професор, завідувач кафедри фінансів і кредиту Державного університету «Житомирська політехніка»;

А. І. Ковальов, д. е. н., професор, проректор із наукової роботи Одеського національного економічного університету.

Фінансова система та її роль у забезпеченні розвитку Ф59 економіки України: монографія / [колектив авторів]; за заг. ред. В. В. Карцевої. – Полтава: ПУЕТ, 2019. – 254 с.

ISBN 978-966-184-360-7

У монографії висвітлено питання, пов'язані з функціонуванням фінансової системи України та її роллю в забезпеченні розвитку економіки нашої держави.

Монографія складається із трьох розділів, у яких ґрунтовно аналізуються тенденції розвитку фінансової системи України та вносяться пропозиції щодо посилення її ролі в забезпеченні зростання економіки країни.

Розраховано на науковців, викладачів закладів вищої освіти, аспірантів та студентів економічних спеціальностей, а також працівників бюджетних установ, банківської системи, страхових компаній, реального сектора економіки.

УДК 330.5(477)

© Колектив авторів, 2019

© Вищий навчальний заклад Укоопспілки
«Полтавський університет економіки і торгівлі», 2019

ISBN 978-966-184-360-7

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	4
РОЗДІЛ 1. НАЦІОНАЛЬНІ ВИКЛИКИ РЕФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ПУБЛІЧНИХ ФІНАНСІВ В УКРАЇНІ	7
1.1. Фінансова децентралізація в Україні та її вплив на формування самодостатності та спроможності територіальних громад	7
1.2. Партиципаторний бюджет як інструмент місцевих ініціатив	24
1.3. Сучасні тенденції розвитку пенсійного забезпечення в Україні	48
1.4. Недержавне пенсійне страхування: проблеми та перспективи.....	66
РОЗДІЛ 2. ОРГАНІЗАЦІЙНЕ ТА МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕФЕКТИВНОГО РОЗВИТКУ СИСТЕМИ СПОЖИВЧОЇ КООПЕРАЦІЇ УКРАЇНИ ТА РЕАЛЬНОГО СЕКТОРУ ЕКОНОМІКИ.....	81
2.1. Роль євро інтеграційних процесів в розвитку системи споживчої кооперації України	81
2.2. Організаційно-методичне забезпечення ефективного функціонування системи фінансового управління підприємств та організацій споживчої кооперації України.....	96
2.3. Методичні засади інтегральної оцінки фінансового стану підприємств та організацій споживчої кооперації України.....	116
2.4. Теоретико-методичні засади діагностики та прогнозування фінансової рівноваги підприємства.....	134
РОЗДІЛ 3. ІНСТИТУТИ ФІНАНСОВОГО ПОСЕРЕДНИЦТВА ТА ЇХ РОЛЬ У РОЗВИТКУ ФІНАНСОВОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ.....	163
3.1. Фінансове посередництво в системі надання фінансових послуг України.....	163
3.2. Роль банківської системи країни в забезпеченні її економічного зростання	182
3.3. Банки з державною участю у банківській системі України.....	205
3.4. Страхувальний бізнес України: проблеми та вектори розвитку	217
3.5. Прогнозне моделювання діяльності фінансових посередників в Україні	240

ПЕРЕДМОВА

Фінансова система є вагомим складовим, що забезпечує економічний розвиток країни. Сучасний стан фінансової системи в Україні свідчить про наявність негативних тенденцій та проблем в цій галузі, які потребують впровадження ефективних заходів щодо їх подолання. У зв'язку з цим, важливим є розробка обґрунтованої фінансової політики, спрямованої на підвищення рівня ефективності бюджетної системи, дієвості управління публічними фінансами, фінансами підприємств реального сектору економіки та інститутами фінансового посередництва.

З посиленням регулюючої функції фінансового механізму заслуговує на увагу дослідження впливу бюджетно-податкової та грошово-кредитної складової на забезпечення розвитку економіки країни. Дієві заходи державного регулювання, які реалізуються шляхом застосування фінансових та інституційних важелів, мають стати основою для стійкого довгострокового економічного зростання.

Сучасна економіка характеризується наявністю різних форм власності та засобів господарювання. Для неї притаманне поєднання ринкових, державних та суспільних механізмів регулювання. Необхідною умовою її стабільності є відсутність соціальної напруги і розвиток усіх без виключення галузей діяльності суб'єктів ринкових відносин. Подальший розвиток економіки України неможливий без радикального перегляду теоретичних концепцій та практичних підходів, які б забезпечували розвиток фінансової системи.

Науковцями приділяється значна увага дослідженню проблем, пов'язаних з розвитком та трансформуванням фінансової системи України. Необхідність проведення даного дослідження обумовлена тим, що потреба модернізації фінансової системи кожної країни виникає по мірі входження її економіки у світове господарство та зростання залежності від зовнішніх факторів впливу.

Участь України в процесах фінансової та політичної інтеграції має як позитивні, так і негативні наслідки для економіки, у зв'язку з чим вивчення та розв'язання проблем функціонування та розвитку фінансової системи України набувають особливого значення.

Монографія складається з трьох розділів, у яких обґрунтовано аспекти реформування системи публічних фінансів, роз-

крито аспекти розвитку системи споживчої кооперації України та реального сектору економіки, а також роль інститутів фінансового посередництва в розвитку фінансової системи України.

У першому розділі монографії розглянуто національні виклики реформування системи публічних фінансів в Україні, зокрема визначено перспективи фінансової децентралізації у країні для формування самодостатності територіальних громад, розкрито сутність партиципаторного бюджету в контексті участі громадян щодо визначення напрямів використання бюджетних коштів, а також перспективи розвитку пенсійного забезпечення в Україні.

У другому розділі розкрито різні точки зору на питання організаційного та методичного забезпечення ефективного розвитку системи споживчої кооперації України та реального сектору економіки. Обґрунтовано теоретико-методичні аспекти розвитку системи споживчої кооперації України з урахуванням євроінтеграційних процесів, запропоновано використання фінансового контролінгу в системі фінансового управління та визначено методичні засади інтегральної оцінки фінансового стану підприємств та організацій споживчої кооперації України.

Розроблено теоретико-методичні засади діагностики та прогнозування фінансової рівноваги підприємств реального сектору економіки та обґрунтовано необхідність практичного використання моделей забезпечення фінансової рівноваги підприємств.

Третій розділ монографії присвячений визначенню ролі розвитку інститутів фінансового посередництва. Досліджено сучасний стан фінансового посередництва в Україні та доведено необхідність створення єдиного мегарегулятора за наглядом діяльності фінансових посередників.

Розкрито роль банківської системи в забезпеченні зростання економіки країни. Доведено циклічність змін економічного розвитку країни. Визначено, що основним індикатором економічного розвитку країни є темпи зростання ВВП, відповідно до чого проведені дослідження взаємозв'язку змін темпів економічного розвитку залежно від розвитку банківської системи країни. Зокрема досліджено основні канали трансмісійного механізму НБУ, які використовуються при формуванні грошово-кредитної політики держави.

Проведено дослідження стану страхового ринку України з визначенням пріоритетних векторів розвитку. Обґрунтовано необхідність використання зарубіжного досвіду страхування та удосконалення моделі функціонування страхового ринку нашої країни.

Розглянуто питання щодо прогностичного моделювання діяльності фінансових посередників. Практичне використання запропонованих моделей надасть можливість визначити стратегічні вектори розвитку фінансового посередництва в Україні.

Монографія є суттєвим внеском у вирішення складних методологічних проблем, пов'язаних із забезпеченням подальшого розвитку економіки України у сучасних умовах. Практичне значення монографії полягає у тому, що отримані наукові результати можуть бути використані в процесі формування стратегії розвитку фінансово-економічної системи України.

Започаткування даної науково-дослідної теми пов'язано з необхідністю визначення напрямів модернізації фінансової системи України в умовах глобалізаційних процесів.

Враховуючи вищенаведене слід зауважити, що, завдяки обраному авторським колективом підходу, монографія є багатопланою, проблеми розвитку фінансової системи України, орієнтовані на посилення її ролі у забезпеченні зростання економіки країни, розглянуто кожним з дослідників суто з власної точки зору і на основі власних досліджень, багатий фактологічний матеріал спонукає до подальших досліджень, зумовлює активізацію творчої думки її читачів.

РОЗДІЛ 1. НАЦІОНАЛЬНІ ВИКЛИКИ РЕФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ПУБЛІЧНИХ ФІНАНСІВ В УКРАЇНІ

1.1. Фінансова децентралізація в Україні та її вплив на формування самодостатності та спроможності територіальних громад

На сьогодні для України актуальним є дослідження фактора впливу на самодостатність та спроможність територіальних громад – реформи бюджетної системи. А оскільки без фінансового забезпечення неможливо досягти значних і вагомих результатів у всіх сферах реформування, особливу увагу варто приділити оцінці проведення фінансової децентралізації з метою дослідження результативності й ефективності відповідних процесів.

Фінансова децентралізація в Україні фактично розпочалася шляхом ухвалення з 2015 року змін до бюджетно-податкового законодавства [1, 2], що дозволило передати на місця як додаткові бюджетні повноваження, так і стабільні джерела доходів для їх виконання. Серед нововведень заслуговує на увагу:

- розширення переліку джерел наповнення місцевих бюджетів, а саме трансформовано підходи до оподаткування майна (розширено перелік об'єктів оподаткування за рахунок включення комерційного нежитлового майна, запроваджено транспортний податок, надано органам місцевого самоврядування права самостійного встановлення ставки та пільг з податку на нерухоме майно, що відмінне від земельної ділянки, введення обмежень щодо надання пільги з плати за землю); запроваджено акцизний податок з роздрібної торгівлі підакцизними товарами та з 2018 року перерахунок 5 % рентних платежів від видобутку вуглеводнів; збільшено частку екологічного податку, що зараховується до дохідної частини місцевих бюджетів; бюджети об'єднаних територіальних громад прирівняні до бюджетів міст, що дає їм можливість залишати 60 % податку з доходів фізичних осіб та 10 % податку на прибуток;

- модернізація системи міжбюджетних трансфертів за рахунок надання з державного бюджету базової дотації місцевим бюджетам лише у разі створення об'єднаних територіальних громад, переведення останніх на прямі міжбюджетні відносини з державним бюджетом та запровадження освітньої, медичної субвенції й субвенції на забезпечення медичних заходів окремих державних програм і комплексних заходів програмного характе-

ру. Головною відмінністю нової системи вирівнювання є впровадження механізму, за якого держава шляхом надання субвенцій повністю бере на себе відповідальність щодо фінансового забезпечення поточних видатків установ медичної та освітньої сфери, що належать до повноважень місцевих бюджетів і складають значний обсяг у їх видатках;

– запровадження державної підтримки територіальних громад при їх об'єднанні шляхом виділення з державного бюджету субвенції для розвитку їх інфраструктури та субвенції на соціально-економічний розвиток, а також надання коштів Державним фондом регіонального розвитку для реалізації проєктів регіонального розвитку об'єднаних громад;

– удосконалення механізму здійснення фінансових запозичень, зокрема зовнішніх шляхом включення витрат на обслуговування боргу органів місцевого самоврядування до переліку захищених видатків та передбачення законодавчих гарантій щодо захисту інтересів інвесторів.

Про ефективність впровадження фінансової децентралізації свідчать її перші кроки. По-перше, починаючи з 2015 року намітилася позитивна тенденція формування доходів місцевих бюджетів, що свідчить про отримання органами місцевого самоврядування додаткових можливостей для вирішення соціально-економічних питань місцевого значення (табл. 1.1).

Таблиця 1.1 – Динаміка доходів місцевих бюджетів України за 2008–2018 роки

Роки	Темп росту доходів місцевих бюджетів (без офіційних трансфертів), %	Темп росту офіційних трансфертів, %	Частка у доходах Зведеного бюджету України		Частка у перерозподілі ВВП	
			без урахування офіційних трансфертів	з урахуванням офіційних трансфертів	без урахування офіційних трансфертів	з урахуванням офіційних трансфертів
2008	X	X	24,8	46,1	7,8	14,5
2009	96,0	96,2	26,0	49,3	7,8	14,7
2010	113,4	128,9	25,9	50,6	7,4	14,2
2011	107,6	120,3	21,7	45,5	6,6	13,4
2012	116,4	131,2	22,6	50,5	7,1	15,4
2013	104,4	93,0	22,7	49,9	6,9	14,5
2014	96,1	112,8	22,1	50,8	7,3	14,7
2015	119,2	133,2	18,5	45,2	6,1	14,9
2016	141,6	112,3	21,8	46,8	7,1	15,3
2017	134,5	139,5	22,6	49,4	7,7	16,8
2018	114,8	109,6	22,2	47,5	7,4	15,8

[Джерело: складено на основі [3; 4]]

Проте покращення значень показників доходів місцевих бюджетів за рахунок офіційних трансфертів, частка яких за період аналізу зросла з 44,2 % у 2008 р. до 53,1 % у 2018 р. [3], вказує на посилення процесів централізації бюджетних ресурсів в Україні. На нашу думку, така модель бюджетної системи продукує можливості для маніпулювання бюджетними ресурсами та свідчить про зниження рівня фінансової незалежності органів місцевого самоврядування, що суперечить курсу децентралізації фінансових ресурсів, кінцевою метою якої є розширення джерел доходів місцевих бюджетів й скорочення їх трансфертної залежності від державного бюджету.

По-друге, незважаючи на вищезазначене, варто звернути увагу на збільшення з 2015 року можливостей місцевих бюджетів щодо нарощення власних і закріплених доходів для вирішення соціально-економічних питань місцевого значення за рахунок:

- перерозподілу 10 % податку на прибуток та з 2018 року 5 % рентної плати за користування надрами для видобування нафти, що дозволило, наприклад, у 2018 році отримати 9 млрд грн або 3,4 % доходів без урахування офіційних трансфертів та 0,3 млрд грн або 0,1 % відповідно;

- запровадження нового джерела надходжень – акцизного податку на роздрібний продаж, а це додатково 5,9 млрд грн або 2,2 % доходів місцевих бюджетів без урахування офіційних трансфертів;

- збільшення частки екологічного податку із 35 % до 80 % до 2017 року включно. Проте у 2018 році цей відсоток був знижений до 55 %. Як результат, місцеві бюджети у звітному році додатково отримали лише 0,8 млрд грн (0,3 % доходів місцевих бюджетів без урахування офіційних трансфертів) проти 1,8 млрд грн можливих за попередньою нормою перерозподілу відповідного податку між бюджетами [3].

Проте, з іншого боку, з 2011 року – періоду оновлення Бюджетного й запровадження Податкового кодексів України – спостерігаємо суттєве зменшення частки власних і закріплених доходів місцевих бюджетів (доходів без урахування офіційних трансфертів) у доходах Зведеного бюджету України та у ВВП. Не поліпшило ситуацію і впровадження з 2015 року принципів фінансової децентралізації при внесенні кардинальних змін у вищезазначені законодавчі документи.

На наш погляд, однією із основних причин зменшення рівня бюджетних надходжень місцевого значення слугувало запрова-

дження з 2015 року відрахування 25 % основного бюджетоутворюючого податку місцевих бюджетів (податку на доходи фізичних осіб) до Державного бюджету України [1]. Як результат, лише у 2018 році до державного бюджету було перерозподілено 73 млрд грн відповідних коштів, а місцеві бюджети недоотримали 27,7 % власних доходів [3]. А це свідчить, що додаткові надходження за рахунок частини обсягу податку на прибуток та акцизного податку на роздрібний продаж сумарно не забезпечують навіть відшкодування вищезазначених втрат коштів місцевих бюджетів, не говорячи про додаткові нарощення ними бюджетних ресурсів. Крім цього, місцеві бюджети постійно несуть втрати за рахунок високого показника зовнішньої трудової міграції економічно активного населення на роботу за кордон (з 2010 року кількість працездатного населення зменшилася на 2 млн чол. [5]) та існування тіньових схем оплати праці. При цьому збільшення надходжень податку на доходи фізичних осіб у 2017 р. зумовлено лише суттєвим зростанням рівня мінімальної заробітної плати.

Отже, вищезазначене свідчить, що розширення власної дохідної бази місцевого самоврядування та зміцнення його фінансової спроможності є можливим не стільки за рахунок додаткового податкового навантаження на місцевий бізнес (акцизний податок на роздрібний продаж), стільки шляхом подальшого перерозподілу загальнодержавних податків на користь місцевих бюджетів.

По-третє, окремі позитивні тенденції спостерігаємо при оцінці структури доходів місцевих бюджетів. Так, за рахунок віднесення до місцевих податків плати за землю, запровадження транспортного податку та удосконалення механізму адміністрування податку на нерухоме майно, відмінного від земельної ділянки, їх частка зазнала суттєвого збільшення як у податкових надходженнях, так і щодо загальної суми доходів місцевих бюджетів (табл. 1.2). Проте, незважаючи на зміцнення фіскальної значимості місцеві податки і збори при формуванні доходів місцевих бюджетів поки мають лише другорядне значення.

Застосування нової моделі міжбюджетних відносин кардинально змінило і саму структуру міжбюджетних трансфертів (табл. 1.2).

Сьогодні суттєвого значення набувають трансферти цільового характеру – субвенції. Фактично освітня, медична субвенція та субвенція на підготовку робочих кадрів – це обсяг міжбю-

джетних трансфертів, що виконують роль вирівнювання, проте мають цільовий характер застосування.

Таблиця 1.2 – Показники, що характеризують структуру доходів місцевих бюджетів України за 2008–2018 роки

Показники	Роки										
	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Місцеві податки і збори у % до доходів місцевих бюджетів	1,1	1,1	1,0	2,9	5,4	7,0	8,0	22,4	24,8	22,9	23,1
Офіційні трансферти у % до доходів місцевих бюджетів	42,9	47,0	48,8	52,2	55,2	52,4	56,4	59,1	53,4	54,3	53,1
Субвенції у % до міжбюджетних трансфертів	48,5	42,1	38,4	38,3	37,7	42,0	38,3	91,4	96,5	91,9	91,6
Дотації у % до міжбюджетних трансфертів	51,5	57,9	61,6	61,7	62,3	58,0	61,7	8,6	3,5	8,1	8,4
Доходи бюджету розвитку у % до доходів місцевих бюджетів	12,5	5,7	4,7	15,4	14,0	12,5	10,9	19,3	27,5	23,2	н/д

[Джерело: складено на основі [3]]

Варто зауважити, що згідно з європейськими стандартами для забезпечення територіальної (регіональної) фінансової самостійності органів місцевого самоврядування у використанні наданої фінансової допомоги частка дотацій у структурі трансфертів повинна перевищувати частку субвенцій. При цьому вітчизняна бюджетна статистика до 2015 року також свідчила про переважання питомої ваги дотацій у загальному обсязі міжбюджетних трансфертів. Проте на сьогодні, за результатами проведеного реформування, відповідний показник складає лише 8,4 % порівняно із 49,9 % – середнім показником дотацій вирівнювання за 2008–2014 роки. Натомість частка трансфертів цільового характеру в середньому за 2015–2018 роки становить 92,9 %. Отже, призначення сьогодні діючої системи міжбюджетних трансфертів в Україні полягає не у вирівнюванні бюджетних можливостей територій, а у вирівнюванні можливості забезпечення бюджетних зобов'язань перед населенням. При цьому, негативним її моментом є перевага поточних, а не капітальних трансфертів, оскільки співвідношення міжбюджетних трансфертів, що направ-

лені до загального та спеціального фондів місцевих бюджетів становить в середньому за період дослідження 95,4 : 4,6 [3].

По-четверте, оцінюючи показники, що характеризують здатність та можливість органів місцевого самоврядування формувати кошти на забезпечення соціально-економічного розвитку територій, відмітимо підвищення частки доходів бюджетів розвитку у загальній структурі доходів місцевих бюджетів (табл. 1.2) та нарощення обсягів державної бюджетної підтримки розвитку об'єднаних територіальних громад та розбудови інфраструктури (табл. 1.3).

Таблиця 1.3 – Обсяги державної бюджетної підтримки місцевим бюджетам на розвиток об'єднаних територіальних громад та розбудову інфраструктури, млрд грн

Показники	2014 р.	2015 р.	2016 р.	2017 р.	2018 р.
Субвенція на соціально-економічний розвиток окремих територій	0,50	0,80	3,30	6,20	5,00
Обсяг державної підтримки через Державний фонд регіонального розвитку	X	2,90	3,00	3,50	6,00
Субвенція на формування інфраструктури об'єднаних територіальних громад	X	x	1,00	1,50	1,90
Кошти Європейського Союзу на підтримку секторальної регіональної політики	X	x	x	0,65	0,50
Субвенція на розвиток системи охорони здоров'я у сільській місцевості	X	x	x	4,00	5,00
Кошти на будівництво футбольних полів	X	x	x	0,27	0,37
Кошти на підтримку секторальної регіональної політики	X	x	x	0,65	1,1
Субвенція на фінансування будівництва, реконструкції, ремонту і утримання автомобільних доріг загального користування місцевого значення, вулиць і доріг комунальної власності у населених пунктах	X	x	x	x	11,50

[Джерело: складено на основі [3; 4]]

Бюджет розвитку є важливою складовою місцевого бюджету та інструментом реалізації інвестиційних та інноваційних інфраструктурних проектів органів місцевого самоврядування. Удосконалення процесів формування та використання коштів бюджетів розвитку в Україні за період аналізу пройшло в два етапи [1]:

– 2011 рік – джерела доходів бюджетів розвитку поповнилися за рахунок єдиного податку, який відігравав домінуючу роль у відповідних доходах територіальних громад, оскільки його частка в середньому складала 66,6 %;

– 2015 рік – з переліку джерел надходжень бюджету розвитку місцевого бюджету було вилучено єдиний податок і податок на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки, а різке зростання відповідних бюджетних ресурсів з 2015 р. відбулося завдяки передачі значної суми коштів із загального фонду місцевого бюджету.

Така ситуація покращила фінансування житлово-комунальної сфери (на ці потреби раніше можна було використовувати лише власні доходи, тоді, як сьогодні такої залежності немає), фінансування капітальних видатків у сфері освіти, а також сприяла виділенню значних бюджетних коштів на внески органів місцевого самоврядування у статутні фонди комунальних підприємств та організацій.

Також варто відмітити, що в результаті застосування з 2015 року нової моделі фінансового забезпечення місцевих бюджетів України, спрямованої на децентралізацію місцевих фінансів, пріоритетним є розвиток об'єднаних територіальних громад і розбудова їх інфраструктури (табл. 1. 3).

На наш погляд, розширення фінансування регіональних програм відповідно до запроваджених у країні реформ слугує соціально-економічного розвитку територіальних громад, проте вагома участь субвенцій у формуванні доходів місцевих бюджетів обмежує фінансову самостійність органів місцевого самоврядування та не сприяє повному позбавленню їх фінансової залежності від цільової державної підтримки забезпечення видатків розвитку.

У контексті вищезазначеного варто відмітити, що оцінка показників структури видатків місцевих бюджетів також підтвердила тенденцію до збільшення з 2015 року можливостей забезпечення соціально-економічного розвитку територій, оскільки частка капітальних видатків зросла у 2,5 рази (рис. 1.1).

Проте основним чином кошти місцевих бюджетів були направлені на фінансування поточних видатків, що обумовлено соціальною спрямованістю бюджетної політики держави та постійним зростанням обсягу переданих органам місцевого самоврядування повноважень відповідно до принципу субсидіарності. Варто зазначити, що в цілому частка видатків місцевих бюджетів на соціально-культурну сферу впродовж 2008–2018 років у середньому складає 80,5 % [3]. Беззаперечно – висока частка цих видатків є позитивною для суспільства. Проте для України на сьогодні з метою підвищення якості громадських послуг кон-

че необхідним є переважання не споживацьких потреб у фінансуванні видатків соціального напрямку (оплата комунальних послуг та виплата заробітної плати працівникам відповідних закладів), а формування саме соціальних видатків інвестиційного характеру.

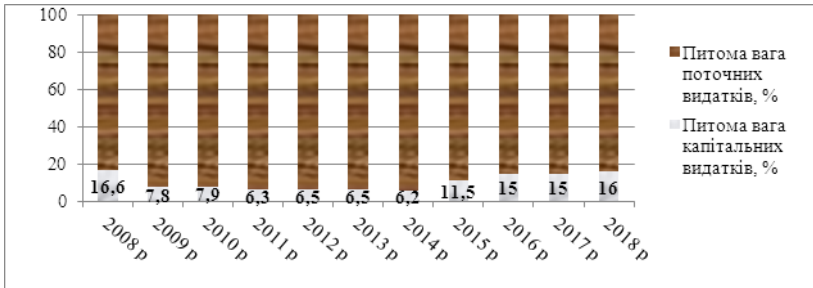

Рисунок 1.1 – Показники, що характеризують структуру видатків місцевих бюджетів України за 2008–2018 роки

[Джерело: складено на основі [3]]

За цих умов на увагу заслуговує також факт структурних змін у видатках соціально-культурної сфери. Зокрема, за період аналізу спостерігаємо суттєве зростання видатків на соціальний захист та соціальне забезпечення (на 7,18 %) при зменшенні видатків на освіту (на 2 %) та на охорону здоров'я (на 4,34 %). Тож погоджуємося з науковцями, які вважають, що такі тенденції мають дуалістичний характер та несуть певні соціальні наслідки [6, с. 51]. Оскільки, з одного боку, піклування держави про соціально незахищені верстви населення є позитивним моментом, з іншого – постійне зростання соціальних витрат, а отже нарощення внутрішнього попиту, при посиленні інфляційного тиску, спричиняє додаткове навантаження на місцеві бюджети та обмежує їх фінансові можливості щодо формування видатків розвитку.

По-п'яте, одним із важливих аспектів, що пов'язаний з процесом реалізації політики децентралізації фінансових ресурсів, є формування фінансово спроможних територіальних громад. Тож позитивним наслідком реформування бюджетної системи України є зменшення кількості дотаційних місцевих бюджетів. Так, якщо до 2014 р. відсоток дотаційних місцевих бюджетів становив 96,3 %, то у 2018 р. їх кількість знизилася на 24,2 %. При цьому кількість бюджетів-донорів зросла відповідно з 3,7 %

до 16,2 %. Також варто відмітити, що за 2015-2018 рр. до 11,5 % місцевих бюджетів стали повністю збалансованими [3].

По-шосте, про позитивні наслідки фінансової децентралізації свідчить, з одного боку, різке зменшення кількості та обсягу казначейських позик, наданих місцевим бюджетам на покриття тимчасових касових розривів, демонструє посилення платоспроможності місцевих бюджетів (рис. 1.2). З іншого боку, щомісячне накопичення залишків бюджетних коштів на рахунках місцевих бюджетів, обсяг яких за рік збільшився на 48 %, свідчить про вагоме зростання доходної частини місцевих бюджетів [4].

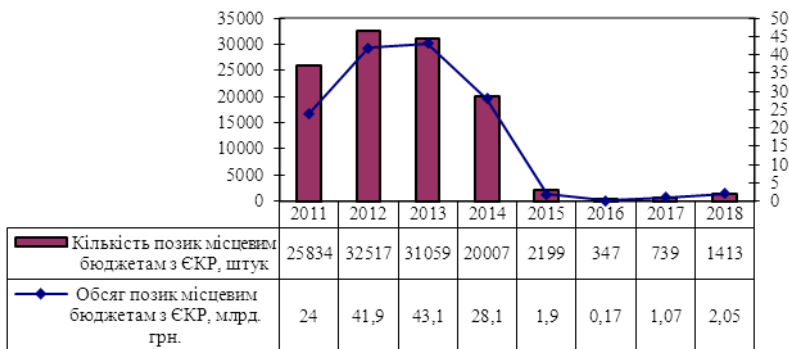

Рисунок 1.2 – Кількість та обсяг наданих місцевим бюджетам позик з єдиного казначейського рахунку у 2011–2018 роках

[Джерело: складено на основі [3]]

По-сьоме, підтвердженням ефективності фінансової децентралізації та нарощення фінансової бази місцевих бюджетів є зростання обсягів їх коштів на депозитних рахунках в установах банків (рис. 1.3).

Варто відмітити, що зростання обсягів коштів місцевих бюджетів на депозитних рахунках, з одного боку, дійсно є результатом збільшення їх фінансової бази, а додатково отримані ресурси від розміщення вільних коштів дають змогу профінансувати окремі програми в соціально-економічній сфері розвитку територій. Проте, з іншого боку, Урядом України розглядається відповідний процес як неефективне використання коштів, оскільки останні накопичуються і не приймають участі у бюджетному процесі. У зв'язку з цим органам місцевого самоврядуван-

ня до кінця 2019 року заборонено розміщувати тимчасово вільні кошти загального фонду місцевих бюджетів на депозитних рахунках у банках [7].

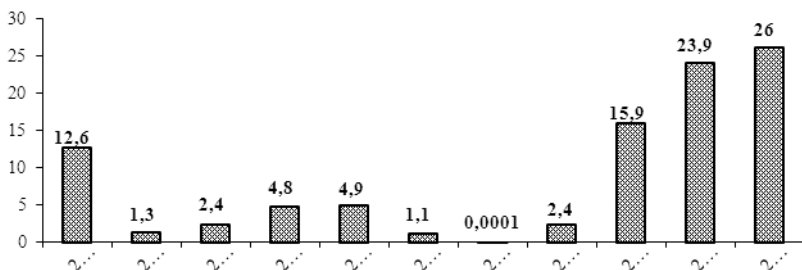

Рисунок 1.3 – Обсяги розміщення коштів місцевими бюджетами на депозитних рахунках у банках за 2008–2018 роки, млрд грн
[Джерело: складено на основі [3]]

У цілому зазначене свідчить, що прийняті зміни до бюджетно-податкового законодавства дещо розширили можливості фінансового забезпечення територій, проте сьогодні важливими є не стільки кількісні, як якісні параметри децентралізації місцевого самоврядування, оцінка яких дозволить більш детально вивчити сучасні тенденції та виявити недоліки у розбудові вітчизняної моделі фінансової децентралізації.

Доречно відмітити, що вітчизняна наука і практика поки не мають єдиного методичного підходу до оцінювання рівня фінансової децентралізації.

Так, оцінку фінансової спроможності місцевих бюджетів об'єднаних територіальних громад практики проводять за такими основними показниками:

- обсяг власних доходів місцевих бюджетів на 1-ого мешканця [8; 9]. Цей показник враховує реальні та потенційні обсяги власних ресурсів в бюджеті громади завдяки обліку землі, нерухомості, акцизного податку, а також вказує на ефективність прийнятих управлінських рішень органами місцевого самоврядування при виконанні власних повноважень;

- рівень дотаційності бюджетів (питома вага базової або реверсної дотації у доходах місцевих бюджетів) [8; 9]. Відповідний показник характеризує залежність територіальної громади від державного бюджету, отже оцінює її економічну самодостатність;

– частка видатків на утримання апарату управління у власних доходах місцевих бюджетів територіальних громад без офіційних трансфертів) [8; 9] та обсяг капітальних видатків місцевих бюджетів на 1-ого мешканця [8]. Оскільки ефективність діяльності влади визначається якістю життя громади, то при зростанні видатків на управлінський персонал, мають збільшуватися і видатки на розвиток інфраструктури території.

Заслугове на увагу підхід до оцінки ступеня бюджетно-фінансової децентралізації, що дозволяє врахувати суттєві міжтериторіальні диспропорції регіонального розвитку та особливості формування доходів місцевих бюджетів різних рівнів. Для такого аналізу науковці [10] пропонують використовувати наступні показники: обсяг доходів місцевих бюджетів у валовому регіональному продукті; обсяг доходів місцевих бюджетів та обсяг офіційних трансфертів з Державного бюджету у структурі бюджетних ресурсів регіону; обсяг офіційних трансфертів з Державного бюджету у сукупних доходах місцевих бюджетів.

Цікавою також є пропозиція науковців [11–16] щодо оцінки рівня децентралізації фінансових ресурсів за допомогою показників, що характеризують ступінь фінансової стійкості місцевих бюджетів. Застосування такого підходу є цілком прийнятним, оскільки фінансова стійкість це комплексне поняття, що надає інформацію про спроможність органів місцевого самоврядування акумулювати достатній для розвитку територіальних громад обсяг фінансових ресурсів, що є одним із пріоритетних завдань сучасної бюджетної політики держави.

З метою оцінки рівня фінансової децентралізації на макrorівні у зарубіжній практиці використовуються такі основні показники, як співвідношення доходів (видатків) місцевої влади із загальними доходами (видатками) державної та місцевої влади [17]. Відповідно до вітчизняної практики, ступінь фінансової децентралізації прийнято розглядати у таких аспектах: як обсяг доходів (видатків) місцевих бюджетів у валовому внутрішньому продукті країни; як обсяг доходів (видатків) місцевих бюджетів у доходах (видатках) зведеного бюджету України. На наш погляд, оцінити рівень фінансової децентралізації лише за цими макроекономічними показниками складно, оскільки вони не враховують участі органів державної влади у формуванні місцевих бюджетних ресурсів (надання офіційних трансфертів, закріплення за місцевими бюджетами загальнодержавних податків, їх адміністрування та перерозподіл між бюджетами). А це є досить

важливим при впровадженні принципів децентралізації з метою підвищення фінансової спроможності місцевого самоврядування та фінансової самодостатності територіальних громад.

Тож спираючись на наукові напрацювання вітчизняних науковців і практиків [10–16; 18] та враховуючи сучасні особливості формування і перерозподілу бюджетних ресурсів для більш глибокого дослідження рівня фінансової децентралізації пропонуємо використовувати показники, що дозволяють оцінити ефективність прийнятих органами державної влади рішень щодо фінансового забезпечення функціонування і розвитку місцевого самоврядування (табл. 1.4).

Таблиця 1.4 – Показники оцінювання фінансової спроможності місцевих бюджетів

Назва показника	Економічний зміст показника	Вагове значення	Алгоритм розрахунку
Коефіцієнт фінансової незалежності	Характеризує ступінь забезпечення місцевих бюджетів власними доходами	0,3	$K_{\phi n} = \frac{ВДмб}{Дмб + Офт}$
Коефіцієнт податкової самостійності	Характеризує ступінь формування місцевих надходжень місцевих бюджетів за рахунок місцевих податків і зборів	0,1	$K_{nc} = \frac{МП}{ПНмб}$
Коефіцієнт податкового забезпечення власних доходів	Характеризує ступінь формування власних доходів місцевих бюджетів за рахунок місцевих податків і зборів	0,2	$K_{nz} = \frac{МП}{ВДмб}$
Коефіцієнт бюджетної забезпеченості	Характеризує ступінь забезпечення місцевих бюджетів власними та закріпленими доходами	0,2	$K_{бз} = \frac{Дмб}{Дмб + Офт}$
Коефіцієнт трансфертної залежності	Характеризує ступінь залежності доходів місцевих бюджетів від офіційних трансфертів	0,1	$K_{tz} = \frac{Офт}{Дмб + Офт}$
Коефіцієнт вилучення	Показує, яка частка доходів місцевих бюджетів вилучена до Державного бюджету	0,1	$K_v = \frac{ДвДб}{Дмб}$

Примітка: ВДмб – власні доходи місцевих бюджетів; Дмб – доходи місцевих бюджетів; Офт – офіційні трансфери з Державного бюджету; МП – місцеві податки і збори; ПНмб – податкові надходження місцевих бюджетів; ДвДб – доходи місцевих бюджетів, які вилучені до Державного бюджету (реверсна дотація)

[Джерело: розроблено автором]

Враховуючи економічну значущість показників фінансової спроможності місцевих бюджетів у контексті впровадження в Україні принципів фінансової децентралізації у табл. 1.4, запропоновані також їх вагові значення.

Розрахунок вищезазначених показників та порівняння їх значень дозволяє зробити наступні висновки. Так, коефіцієнт фі-

нансової незалежності показує міру незалежності фінансових можливостей органів місцевого самоврядування при формуванні місцевих бюджетів. При цьому, власні доходи розглядаються нами як сума місцевих податків і зборів, неподаткових надходжень, доходів від операцій з капіталом, цільових фондів та інших благодійних надходжень.

Збільшення за період аналізу коефіцієнта фінансової незалежності в 1,5 рази не можна вважати позитивним, оскільки його низьке значення свідчить про значну фінансову залежність місцевих бюджетів від ресурсів загальнодержавного значення, що в умовах фінансової децентралізації є недопустимим (табл. 1.5).

Таблиця 1.5 – Показники, що характеризують рівень фінансової спроможності місцевих бюджетів України за 2008–2018 роки

Показники	Роки											Відхилення (+, -)
	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	
Коефіцієнт фінансової незалежності	0,112	0,095	0,086	0,088	0,090	0,097	0,095	0,167	0,180	0,163	0,164	0,052
Коефіцієнт податкової самостійності	0,014	0,014	0,012	0,034	0,063	0,081	0,093	0,275	0,288	0,262	0,262	0,248
Коефіцієнт податкового забезпечення власних доходів	0,053	0,064	0,060	0,156	0,266	0,346	0,370	0,548	0,641	0,648	0,663	0,610
Коефіцієнт бюджетної забезпеченості	0,537	0,537	0,505	0,477	0,447	0,476	0,436	0,409	0,466	0,457	0,469	-0,068
Коефіцієнт трансфертної залежності	0,463	0,463	0,495	0,523	0,553	0,524	0,564	0,591	0,534	0,543	0,531	0,068
Коефіцієнт виділення	0,104	0,110	0,082	0,031	0,014	0,015	0,019	0,026	0,018	0,017	0,021	-0,083

[Джерело: складено на основі [3]]

Згідно з вимогами Європейської Хартії про місцеве самоврядування [19], більша частина власних бюджетних ресурсів повинна акумулюватися за рахунок місцевих податків і зборів. На сьогодні значення такого співвідношення для місцевих бюджетів України складає 66,3 %, що є суттєвим збільшенням проти 2008 року, коли частка власних бюджетних ресурсів за рахунок місцевих податкових надходжень формувалася лише на 5,3 %. Тож позитивно варто оцінити зміну коефіцієнтів податкової самостійності та податкового забезпечення власних дохо-

дів, значення яких за 2008–2018 роки зросло у 18,7 та 12,5 рази відповідно.

Коефіцієнт бюджетної забезпеченості характеризує ступінь відносної фінансової самостійності органів місцевого самоврядування у формуванні бюджетних ресурсів для фінансування видатків місцевого значення. При цьому коефіцієнт трансфертної залежності навпаки відображає міру залежності органів місцевого самоврядування від фінансової допомоги органів державної влади.

Враховуючи напрям бюджетної політики на посилення процесів децентралізації фінансових ресурсів, частка міжбюджетних трансфертів у загальній структурі доходів місцевих бюджетів повинна зменшуватися. Проте за результатами проведеного дослідження спостерігаємо підвищення трансфертної залежності місцевих бюджетів при одночасному зниженні значення коефіцієнта бюджетної забезпеченості.

У свою чергу, коефіцієнт вилучення також відображає міру впливу державної влади на формування доходів місцевих бюджетів, тому зниження його значення в 6,1 рази свідчить про реальне реформування системи міжбюджетного вирівнювання та забезпечення децентралізації фінансових ресурсів на рівні місцевих бюджетів.

Важливою складовою дослідження є визначення порогових значень коефіцієнтів фінансової спроможності, що дозволить визначити тип фінансової спроможності місцевих бюджетів у контексті реалізації політики децентралізації фінансових ресурсів (табл. 1.6). Для узагальнюючої оцінки та виявлення загальних тенденцій, необхідним є розрахунок інтегрального показника фінансової спроможності місцевих бюджетів за формулою:

$$K_{\text{інт}} = \sum_i^n = 1K_i V_i, \quad (1.1)$$

де $K_{\text{інт}}$ – інтегральний коефіцієнт фінансової спроможності місцевих бюджетів;

K_i – коефіцієнт фінансової спроможності місцевих бюджетів;

V_i – вагові значення коефіцієнтів фінансової спроможності місцевих бюджетів;

n – кількість коефіцієнтів фінансової спроможності місцевих бюджетів.

Таблиця 1.6 – Порогові значення показників фінансової спроможності місцевих бюджетів

Показники	Тип фінансової спроможності			
	абсолютна	нормальна	нестійка	кризова
Коефіцієнт фінансової незалежності	Вище 0,7	Від 0,7 до 0,5	Від 0,5 до 0,3	Нижче 0,3
Коефіцієнт податкової самостійності	Вище 0,6	Від 0,6 до 0,5	Від 0,5 до 0,2	Нижче 0,2
Коефіцієнт податкового забезпечення власних доходів	Вище 0,7	Від 0,7 до 0,5	Від 0,5 до 0,3	Нижче 0,3
Коефіцієнт бюджетної забезпеченості	= 1	Від 1 до 0,9	Від 0,9 до 0,5	Нижче 0,5
Коефіцієнт трансфертної залежності	нижче 0,2	Від 0,2 до 0,3	Від 0,3 до 0,4	Вище 0,4
Коефіцієнт вилучення	нижче 0,2	Від 0,2 до 0,3	Від 0,3 до 0,4	Вище 0,4
Інтегральний коефіцієнт фінансової спроможності місцевих бюджетів	Вище 0,7	Від 0,7 до 0,5	Від 0,5 до 0,3	Нижче 0,3

[Джерело: складено на основі [13–16; 18]]

Враховуючи результати проведеного аналізу формування та перерозподілу бюджетних ресурсів держави за 2008–2018 рр., можна виділити наступні періоди для оцінки рівня фінансової децентралізації:

– 2008–2010 рр. – період, для якого характерним є високий рівень централізації бюджетних ресурсів та незначні фінансові можливості місцевих бюджетів для розвитку територіальних громад;

– 2011–2014 рр. – період оновлення Бюджетного та запровадження Податкового кодексів України, що дозволило дещо підвищити рівень фінансової спроможності місцевих бюджетів, проте рівень централізації бюджетних ресурсів залишається на високому рівні. Як результат, значення інтегрального показника протягом 2008–2014 років знаходиться в межах кризового типу фінансової спроможності незважаючи навіть на зміни бюджетно-податкового законодавства 2011 року;

– 2015–2018 рр. – період, для якого характерним є орієнтація на бюджетну децентралізацію шляхом підвищення частки бюджетних ресурсів, що залишаються у розпорядженні органів місцевого самоврядування для виконання ними як власних, так і делегованих повноважень. За цей період інтегральний показник

значно покращив свої позиції, проте його значення поки відповідає нестійкому типу фінансової спроможності місцевих бюджетів (рис. 1.4).

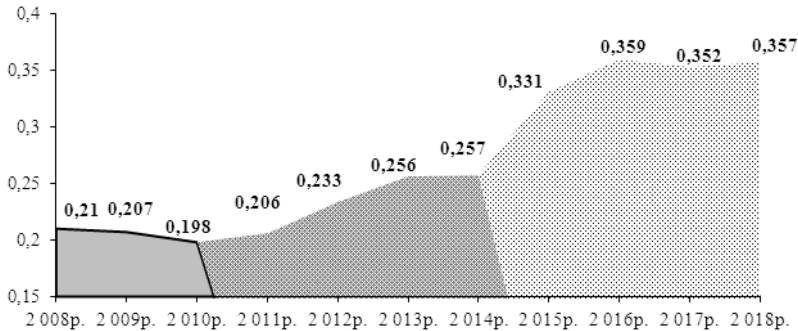

Рисунок 1.4 – Динаміка інтегрального показника фінансової спроможності місцевих бюджетів України за 2008–2018 роки

[Джерело: складено на основі [3]]

Отже, враховуючи особливості реалізації політики децентралізації фінансових ресурсів, економічні реалії та державний устрій України досягти абсолютного рівня фінансової спроможності місцевих бюджетів, на сьогоднішній день, є неможливим. Органам місцевого самоврядування необхідно розробляти стратегію стабільного розвитку адміністративно-територіальних одиниць задля нарощування бюджетних можливостей шляхом пошуку резервів та використання альтернативних джерел формування доходів місцевих бюджетів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ІНФОРМАЦІЙНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бюджетний кодекс України [Електронний ресурс] : Кодекс України від 08 лип. 2010 р. № 2456-VI : станом на 11 січн. 2019 р. / Верховна Рада України. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2456-17>. – Назва з екрана.
2. Податковий кодекс України [Електронний ресурс] : Кодекс від 02.12.2010 № 2755-VI ; станом на 01 бер. 2019 р. / Законодавство України : [веб-сайт Верховної Ради України]. – Текст. дані. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>. – Назва з екрана.

3. Офіційний веб-сайт Державної казначейської служби України [Електронний ресурс]. – Текст. і граф. дані. – Режим доступу: <http://www.treasury.gov.ua> – Назва з екрана.
4. Офіційний веб-сайт Децентралізації влади [Електронний ресурс]. – Текст. і граф. дані. – Режим доступу: <http://decentralization.gov.ua/>. – Назва з екрана.
5. Офіційний веб-сайт Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. – Текст. і граф. дані. – Режим доступу: www.ukrstat.gov.ua. – Назва з екрана.
6. Територіальний розвиток та регіональна політика в Україні: актуальні проблеми, ризики та перспективи адміністративно-фінансової децентралізації / НАН України. ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долишнього НАН України»; наук. редактор В. С. Кравців. – Львів, 2017. – 120 с.
7. Про внесення змін до Порядку розміщення тимчасово вільних коштів місцевих бюджетів на вкладних (депозитних) рахунках у банках [Електронний ресурс] : Постанова Кабінету Міністрів України від 23 січн. 2019 р. № 53 / Законодавство України : [веб-сайт Верховної Ради України]. – Текст. дані. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/53-2019-%D0%BF#n2>. – Назва з екрана.
8. Оцінка фінансової спроможності 366 ОТГ за 9 місяців 2017 року [Електронний ресурс] / Яніна Казюк та інші. – Режим доступу: http://sklinternational.org.ua/wp-content/uploads/2018/02/Рейтинг_366_ОТГ_9_міс.pdf. – Назва з екрана.
9. Офіційний веб-сайт Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України [Електронний ресурс]. – Текст. і граф. дані. – Режим доступу: <http://www.minregion.gov.ua/> – Назва з екрана.
10. Єгоричева С. Б. Формування та реалізація фінансового потенціалу територіальних громад [Електронний ресурс] : монографія / С. Б. Єгоричева, О. В. Тимошенко. – Полтава, ПУЕТ, 2014. – 221 с. – Режим доступу: <http://dspace.puet.edu.ua/handle/123456789/2657>. – Назва з екрана.
11. Бугіль С. Я. Пріоритети фінансової децентралізації в забезпеченні сталого розвитку територіальних громад України / С. Я. Бугіль // Причорноморські економічні студії. – 2018. – Вип. 28(2). – С. 83–87.
12. Бугіль С. Я. Фінансова стійкість та безпека місцевих бюджетів в умовах обмеженості фінансових ресурсів / С. Я. Бугіль // Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. – 2016. – Вип. 1. – С. 55–60.

13. Воробйов Ю. М. Формування фінансової стійкості місцевих бюджетів в умовах підвищення самостійності регіонів : монографія / Ю. М. Воробйов, І. А. Когут. – Мелітополь, 2012. – 250 с.
14. Костирко Л. А. Методичні засади комплексного аналізу фінансової стійкості місцевих бюджетів / Л. А. Костирко, Н. Ю. Велентейчик // Фінансовий простір. – 2016. – № 1 (21). – С. 83–90.
15. Крук О. М. Аналіз фінансової стійкості місцевих бюджетів / О. М. Крук // Вісник Донецького університету економіки та права. – 2011. – № 2. – С. 193–197.
16. Осипенко С. О. Місцеві бюджети в умовах децентралізації фінансових ресурсів : дис. ... канд. екон. наук : 08.00.08 / Осипенко Світлана Олександрівна ; Таврійський державний агротехнологічний університет. – Мелітополь, 2016. – 233 с.
17. Офіційний сайт департаменту структурної трансформації Канцелярії голови ради Міністрів Польщі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zachpomoskie.pl/art/reforma/koszty>. – Назва з екрана.
18. Скляр І. Оцінка фінансової стійкості місцевого бюджету / І. Скляр, Н. Котенко, В. Черв'як // Економічний аналіз. – 2012. – Випуск 10. Частина 2. – С. 338–342.
19. Європейська Хартія місцевого самоврядування [Електронний ресурс] : Ратифікована Законом України № 452/97-ВР від 15 лип. 1997 р. : станом на 16 лист. 2009 р. / Верховна Рада України. – Режим доступу: <http://www.zakon.rada.gov.ua>. – Назва з екрана.

1.2. Партиципаторний бюджет як інструмент місцевих ініціатив

За останні роки втрата суспільної довіри до професійних політиків стала широко розповсюдженою проблемою в багатьох демократичних суспільствах. Тому участь громадськості розглядається як одне з можливих рішень кризи суспільної довіри та управління багатьох демократій. Ідея полягає в тому, що суспільство має все більше залучатися до політичних процесів, ставати повноправним учасником, а не просто пасивним споживачем політичних рішень.

Можна з впевненістю стверджувати, що українське суспільство суттєво змінилося, зокрема спостерігається зростання со-

ціальної активності – з’являються громадські організації та окремі активісти, які мають бажання долучатись до вирішення суспільних проблем. На місцевому рівні у жителів виникають ідеї, як покращити благоустрій територій міста, провести соціальні, культурно-мистецькі, спортивні заходи тощо.

В свою чергу соціальна активність членів територіальних громад вимагає створення дієвих інструментів співпраці та залучення громадськості до вирішення питань її життєдіяльності.

Процес, під час якого громадяни отримують можливість впливати на рішення органів державної влади, а посередньо – можливість здійснювати контроль за їхнім виконанням, якщо дані рішення безпосередньо або посередньо торкаються інтересів громадян отримав назву громадянська партиципація. Громадяни, отримуючи можливість брати участь в процесах регулювання на їхній ранній стадії, ще більш активно долучаються до процесів безпосередньої реалізації.

Участь громадськості є політичним принципом або практикою, однак її можна визнати також як спосіб розширення прав і можливостей, і як життєво важливу складову демократичного управління. Зазвичай участь громадськості допомагає тим, хто безпосередньо або потенційно залучений і зацікавлений у прийнятті рішення. Це можуть бути окремі особи, центральна і місцева влада, установи, компанії або інші суб’єкти, що зачіпають суспільні інтереси. Принцип участі полягає в тому, що ті, на кого впливає рішення мають право брати участь в процесі його прийняття. Участь громадськості тут розуміється як її внесок і вплив на ухвалення рішення.

Громадська участь може бути розглянута в рамках зміни парадигми «люди перш за все», тобто участь громадськості може піддавати сумніву концепцію «чим більше, тим краще» і логіку централізованих ієрархій, висувати альтернативні концепції, стверджуючі тим самим, що участь громадськості може сприяти продуктивним і довгостроковим змінам.

Партиципаторне бюджетування є відносно новим явищем у демократичній практиці територіальних громад, тому на сьогодні інтенсивно проводяться дослідження з метою виявлення довготривалих наслідків його запровадження.

Різними мовами партиципаторний бюджет (іноді вживають партисипативний) звучить по-різному: португальською – «*orçamento participativo*», іспанською – «*presupuesto participativo*», італійською – «*bilancio partecipativo*», німецькою –

«Bürgerhaushalt», французькою – «budget participative», грецькою – «συμμετοχικός προϋπολογισμός», шведською – «medborgerbudget», норвезькою – «deltagende budsjedt», фінською – «osallistuva budjetointi», чеською – «participační rozpočet», словацькою – «participatívny rozpočet», польською – «budżet partycypacyjny», албанською – «Buxhetimi me Pjesëmarrje», російською – «партиципативный бюджет», голландською – «orzamentos participativos», креольською – «orçament participative», каталонською – «pressupost participatiu», арабською – «مشاركة في الميزانية», «корейською – «참여 예산», китайською – «参与式预算» [1].

Партиципаторний бюджет – демократичний процес, який передбачає надання громадянам (зокрема тим, які, формально, не мають громадянства) права розподілу частини коштів з міського бюджету або іншого бюджету, який їх стосується.

Як засіб боротьби із соціальною нерівністю партиципаторний бюджет вперше з'явився у м. Порту-Алегрі в Бразилії у 1989 році. Партиципаторне бюджетування було запропоновано Бразильською робочою партією, ідея якого спиралася на переконанні в тому, що успіх на виборах є не самоціллю, а плацдармом для розвитку радикальних, заснованих на широкій участі, форм демократії.

У 80-х роках ХХ століття у цьому місті процвітали корупція і безробіття, була відсутня належна комунальна інфраструктура, рівень податкових надходжень до бюджету міста, як і рівень доступу громадян до освіти, були надзвичайно низькими. Для подолання цих проблем у 1985 році муніципальною владою була представлена ідея бюджетної участі, спрямованої на публічне обговорення проблем міста та підвищення рівня активності громадян. Однак повноцінний процес функціонування партиципаторного бюджету був запущений у 1989 році зі створенням місцевих асамблей, спрямованих на вирішення питань охорони здоров'я та освіти, де жителям міста надавалася можливість вирішувати, як розподілити частину коштів міського бюджету.

Становлення партиципаторного бюджетування відбувалося на фоні значних соціально-економічних, демографічних, політичних і культурних змін. Для Бразилії історично характерний високий рівень соціальної нерівності, яка тільки посилилася під час військової диктатури 1964–1988 років – зокрема, країна

страждала від політичної нестабільності та хронічної інфляції. Реальні розподіли бразильських бюджетів сильно відрізнялися від офіційних. Державні ресурси країни привласнювали окремі особи, і сформувалася стійка система зв'язків між патронами та їхніми клієнтами.

З іншого боку, під час диктатури Бразилія перетворилася з аграрно-експортної на індустріальну та урбанізовану країну, розмір ВВП якої досягнув восьмого місця у світі. У 1965 році в містах проживало 51 % населення Бразилії (43 млн людей), у 1990 році, після повалення диктатури – 74 % (103 млн), а у 2015 році – вже 86 % (172 млн) [2]. В кінці 1970-х – на початку 1980-х років стали дуже активними міські суспільні рухи, які боролися за відновлення демократії та рівні права для всіх. Здебільшого такі рухи хоч і були різноплановими, але однаково мали на меті сприяти задоволенню потреб бідних верств населення. Основний інструмент впливу вони вбачали у налагодженні діалогу з представниками влади.

Порту-Алегре – відносно багате місто на півдні Бразилії з населенням у 1,29 мільйонів та майже 250-річною історією. Сьогодні місто пишається тим, що має найкращу якість життя в країні, найнижчий рівень безробіття і відносно добре освічене та заможне населення. Порту-Алегре вважають одним із найкращих бразильських міст передусім завдяки його системі водопостачання та каналізації. Висока якість цих послуг, фактично, є унікальним прикладом ефективної роботи комунальних служб у країні, що розвивається. Проте ще в кінці 1980-х років тут, як і в більшості міст країни, була купа характерних для Бразилії проблем, особливо у сфері водопостачання та санітарії [3].

Коли в 1989 році в Порту-Алегре прийшла до влади Робітнича партія, одним із перших її ініціатив була реалізація сміливої та радикальної податкової реформи, яка мала на меті розширення ресурсної бази для капітальних інвестицій. Успіх таких дій залежав від здатності показати населенню, що податки будуть використані передусім на благо людей. Тож ця реформа привела до громадських консультацій щодо інвестиційних пріоритетів. Згодом усе це інституціалізувалося в перший у світі partecipatorний міський бюджет.

Оскільки Порту-Алегре є першим містом у світі, яке запровадило partecipatorний бюджет, і історія його розвитку триває більш ніж 25 років, методологія формування бюджету не раз змінювалася, особливо на початкових стадіях. Нижче предста-

вимо методологію партиципаторного бюджетування за джерелами 2007 і 2008 років [4]. Саме в цей період процес більш-менш стабілізувався.

За формування міського бюджету в Порту-Алегре відповідає офіс мера. Міська влада організовує серію громадських обговорень у районах, розклад яких доступний усім. Такі обговорення відбуваються двічі на рік у кожному з 16 районів міста. Відвідують ці збори представники виконавчої влади, адміністрації та громадськості, але тільки мешканці району мають право голосу.

На першій зустрічі (березень-квітень) обговорюють минулорічний бюджет. Акцент роблять на розгляді інвестиційного плану, а не на всіх муніципальних витратах бюджету. На цьому етапі учасникам також пояснюють, як функціонує партиципаторний бюджет та які правила його регулюють.

У період квітень-травень відбуваються районні та тематичні обговорення. Насамперед на локальному рівні ще раз відбувається обговорення минулорічного бюджету. Крім того, учасники обговорень обирають представників громадськості, які стають відповідальними за формування районних пріоритетів шляхом голосування. Водночас визначають кількість представників від кожного району в залежності від загальної кількості мешканців, які прийшли на обговорення. Чим більше містян прийшли, тим більше представників вони можуть обрати. Це мотивує більшу кількість мешканців приходити. Представники громадськості також проводять щотижневі обговорення на рівні вулиць чи кварталів, щоб оцінити пріоритети району.

Паралельно на рівні всього міста відбуваються тематичні обговорення. Всі вони розділені на 5 основних тем: транспорт та дорожній рух; освіта, відпочинок та культура; здоров'я та соціальне забезпечення; економічний розвиток та оподаткування; міське планування, міський розвиток та довкілля.

В період травень-липень відбувається визначення пріоритетів конкретних інвестиційних проектів. Представники громадськості звітують про свої спостереження з вуличних та квартальних зустрічей. В липні двох представників громадськості та їхніх заступників обирають для представлення інтересів району в Раді партиципаторного бюджету. До цієї ради також входять по два представники міста з кожної теми, за якою відбувалися обговорення. Мандат представники отримують строком на один рік. Правила внутрішнього розпорядку партиципаторного бюджету допускають тільки одне переобрання.

Потім представники всіх районів міста зустрічаються для розгляду всіх інвестиційних потреб жителів. Обговорення відбувається на основі реальних відвідувань місць, де впроваджуватимуть запропоновані інвестиційні проекти. Для розподілу ресурсів між районами та секторами використовують раніше затверджену формулу оцінки потреб населення. Вона враховує кількість населення в певному районі міста, якість інфраструктури, рівень надання муніципальних послуг та пріоритети населення.

Рада партиципаторного бюджету з липня до вересня збирається щонайменше раз на тиждень і розробляє низку інвестиційних пропозицій. На цьому етапі головна функція представників громадськості – гармонізувати конкурентні потреби населення й за допомогою міської адміністрації сформулювати проект Інвестиційного плану, який враховує технічну здійсненність та фінансовий аналіз запропонованих проектів.

У серпні-вересні розроблений Інвестиційний план інкорпують у міський бюджет, який потім презентують меру міста. В свою чергу мер може або прийняти запропонований бюджет, або попросити Раду переробити його (це прохання Рада може відхилити, якщо більшість – дві треті – її членів проголосують за це). Після затвердження бюджету новий Інвестиційний план презентують на районних та тематичних обговореннях.

Останнім етапом (листопад-грудень) формування партиципаторного бюджету є перегляд його статуту. В цей час можна вносити пропозиції щодо змін до правил функціонування. Голосування щодо зміни правил відбувається до початку нового циклу партиципаторного бюджетування.

Загалом протягом усього процесу міська влада тісно співпрацює з Радою партиципаторного бюджету. Наприклад, саме влада встановлює час зустрічей та розповсюджує про це інформацію. Міська влада також проводить семінари про формування бюджету для Ради партиципаторного бюджету та інших зацікавлених представників.

Вже у січні наступного року починається реалізація обраних проектів, і процес партиципаторного бюджетування починається знову [4].

Рада партиципаторного бюджету під час обговорення запропонованого плану розподілу бюджетних коштів детально розглядає конкретні програми, послуги та запропоновані інвестиційні проекти. Тобто фактично вона розробляє Інвестиційний

план, який ґрунтується на запропонованому бюджеті, який надає міська рада; на технічному, юридичному та фінансовому аналізі потреб населення; та на критеріях розподілу ресурсів між районами. Крім того, ресурси розподіляються між районами відповідно до їхніх потреб і кількості населення. Регіони з більшими потребами і вищою кількістю населення отримують більший обсяг ресурсів на пріоритети, які вони обрали.

Цей план перераховує всі деталі робіт і послуг, які буде виконувати уряд. Наявність ресурсів для кожного району визначає, які роботи будуть виконані. В свою чергу, наявність ресурсів визначається на основі ієрархії пріоритетів, визначених спільнотою; вартості робіт або послуг; та технічного аналізу життєздатності проекту.

Розробка Інвестиційного плану відбувається за трьома критеріями планування: пріоритети районів; розроблені вказівки щодо робіт і послуг в конкретних областях, а також наявність уже розпочатих проектів і будівельних робіт; потреби уряду в підтримці певного рівня необхідних послуг поміж населення.

Для оцінки актуальності пріоритетів використовують бальну систему. Пріоритети районів обирають із 12 напрямів, таких як транспорт і перевезення, охорона здоров'я і соціальне забезпечення, освіта, культура і дозволя, міське планування тощо. З них на проміжних етапах громада обирає п'ять пріоритетів. Кожен пріоритет отримує бали, які допомагають ранжувати їх: перший пріоритет – 5 балів, другий пріоритет – 4 бали, третій пріоритет – 3 бали, четвертий пріоритет – 2 бали і п'ятий пріоритет – 1 бал.

За допомогою додавання балів із усіх районів встановлюють пріоритети інвестиційного плану міста. Так виникає зовсім нова система взаємодії. Наприклад, дві громади можуть домовитися між собою, щоб разом надати найбільший пріоритет спільному для них проекту так, що він буде мати більше шансів отримати бюджетну підтримку.

У серпні міська влада оцінює розмір необхідних постійних витрат міста і поєднує ці потреби з пріоритетами, які були визначені в Інвестиційному плані. Після остаточного затвердження Інвестиційного плану в Раді партиципаторного бюджету обговорення та участь спільноти перетворюється на моніторинг діяльності уряду в реалізації обраних проектів та пріоритетів.

Навіть зараз у Порту-Алегре ще багато проблем, серед яких поліпшення очищення стічних вод, скорочення втрат, покращен-

ня якості водопостачання та інвестиції в додаткові потужності. Більше того, досягнення Порту-Алегре є нестабільними, і, теоретично, ситуація може з часом змінитися на зовсім протилежну. Проте потенційну стабільність результатів забезпечують інститути демократичної участі, побудовані навколо цих здобутків. Саме вони можуть гарантувати успішний розвиток міста в майбутньому [5, 6].

Успіх партиципаторного бюджету в Порту-Алегре можна пояснити наявністю певних інституційних, політичних та психологічних чинників. Так, створення новою владою умов для участі громадян і розвиток прямої демократії, фактично, є основними причинами, чому система розвинулася до свого нинішнього стану. Не менш важливим фактором була своєчасність реформ: зміни здійснювали там і тоді, де і коли це було потрібно. У процесі становлення партиципаторного бюджетування було створено низку інститутів демократичної участі, які відображають реальні потреби населення та допомагають прийняти раціональні інвестиційні рішення. З розвитком партиципаторного бюджетування також розвивалося і почуття соціальної відповідальності громадян за долю свого міста. До цих факторів додамо фактор «знизу до гори», тобто вся ініціатива, планування, реалізація та моніторинг бюджетування здійснюється від первинної територіальної громади – вулиць, кварталів тощо.

Практика партиципаторного бюджету в місті Порту-Алегре застосовується і дотепер, при цьому жителі розпоряджаються 20 % бюджету міста [7]. Як свідчить аналіз, механізм партиципаторного бюджетування у бразильському місті є високоефективним та має низку позитивних наслідків його реалізації, серед яких:

- зменшення політичної напруги в суспільстві;
- підвищення рівня податкових надходжень до міського бюджету;
- зменшення міських адміністративних витрат;
- зниження рівня корупції за рахунок збільшення громадської активності місцевого населення;
- підвищення рівня обізнаності населення у питаннях використання бюджетних коштів;
- поява практики добровільної участі громадян у реалізації проєктів за рахунок власних внесків;
- створення нової культури у громадах;
- забезпечення участі жінок у суспільних заходах, адже до

появи бюджету участі жінки були майже виключені зі світу політики та громадського життя міста.

Враховуючи позитивний досвід міста Порту-Алегре, партиципаторний бюджет впровадили й інші муніципалітети Бразилії.

Сьогодні в рамках партиципаторного бюджету бразильські міста найбільше коштів витрачають на освіту та санітарні потреби, завдяки чому рівень і якість життя серед населення постійно підвищуються. Зокрема, у місті Порту-Алегре за роки існування партиципаторного бюджетування рівень смертності серед немовлят був знижений майже на 33 %; показник середньої тривалості життя перевищив загальнонаціональний рівень на 240 %; зросла кількість учнів початкової та середньої шкіл; більшість жителів міста отримали доступ до води та електрики; станом на 2001 рік доступ до міської каналізації отримали 98 % жителів міста, тоді як у 1989 році нею користувалися лише 48 % жителів; загальна кількість міських громадських організацій збільшилась на 19 % [6].

Завдяки високій соціальній ефективності використання механізму партиципаторного бюджетування упродовж останніх десятиліть такі бюджети набули значного поширення у країнах Латинської Америки. У 90-х роках XX століття схожі проекти почали з'являтися в європейських державах, зокрема у Німеччині та Іспанії. На початку XXI століття досвід був перенесений до країн Африки, США, Китаю та Південно-Східної Азії. Головну роль у поширенні партиципаторного бюджету відіграли Світовий банк, Організація Об'єднаних Націй та інші глобальні інститути розвитку, які виявили інтерес до партиципаторного бюджетування після вивчення позитивних наслідків його функціонування у Бразилії. Отже, сьогодні такою практикою користуються понад 40 країн світу, серед яких Східна та Західна Європа, США, Латинська Америка, країни Азії та Африки. Щорічно 7 млн євро з бюджету розподіляють мешканці іспанської Валенсії, а в Ітіномії (Японія) діє «Процентна програма підтримки» («1 % Support Program») від загальної кількості податків. В містах Польщі цей показник досягає 3,4 % місцевого бюджету, а в Амстердамі – 20 %, в Кельні (Німеччина) за таким принципом влада розподіляє третину доходів. Велике фінансування отримують громадські ідеї в Парижі. Зокрема, у 2016 році влада виділила на громадські ініціативи та проекти близько 100 млн євро. Тут найчастіше втілюються інфраструктурні рішення – підвищення безпеки на проблемних ділянках доріг, по-

кращання публічного простору. До 2020 року суму планують підвищити до 500 млн євро [2].

В Україні впровадження партиципаторного бюджету започатковано з 2015 р. за підтримки Фундації ПАУСІ в рамках Проєкту «Партиципаторний бюджет – можливості для підвищення громадської активності і встановлення належного партнерства з органами влади» в чотирьох містах (Черкаси, Чернігів, Полтава та Луцьк).

Характерними рисами партиципаторного бюджету є:

- визначена частина бюджету міста;
- реалізація всіх запланованих завдань відбувається протягом року;
- подання пропозиції за встановленими вимогами тільки від свого імені, тобто від імені жителя міста;
- можливість визначати і голосувати за проєкти (ідеї), реалізація яких задовольнить потреби всієї місцевої громади;
- реалізація інвестиційних проєктів і проведення ремонтних робіт може відбуватися лише на територіях, якими місто має право розпоряджатися згідно з чинним законодавством;
- безпосередній контроль жителями міста його витрат.

Основні принципи партиципаторного бюджету:

- рішення, що приймаються мешканцями під час голосування є обов’язковими до виконання;
- процес має циклічний характер (реалізується кожного року);
- в партиципаторному бюджеті йдеться не про поглиблення діалогу між окремим громадянином та окремим представником органів влади, а про зміцнення громади в цілому шляхом надання можливості її членам дискутувати, обговорювати основні проблеми та приймати спільні рішення.

Партиципаторний бюджет можна запроваджувати всюди, де є публічні/бюджетні кошти:

- окрема установа, наприклад, будинок культури, школа;
- адміністративні одиниці органів самоврядування (район, мікрорайон тощо);
- місто.

В процесі підготовки органи місцевого самоврядування визначилися, що основним документом має стати програма, проте категоричне неприйняття викликав термін «партиципаторний бюджет». В результаті більшість міст прийняли рішення міською радою про затвердження міської цільової програми про громадський бюджет міста. При цьому по всьому тексту доку-

менту було замінено визначення «партиципаторний бюджет» на «громадський бюджет» та і сама Координаційна рада отримала відповідну назву [8].

На початку 2015 року у місті Луцьк була втілена власна модель бюджету участі «Конкурс громадських ініціатив». У Чернігові на 2016 рік було схвалено Положення про громадський бюджет, в якому передбачалося 4,8 млн. грн. на проекти містян. Мешканці подали 73 проекти, допущено до голосування 56. У загальноміському голосуванні, яке проходило у бібліотеках і школах міста взяли участь 6 307 жителів, переможцями визначено 17 проектів, які того ж року були реалізовані [9].

2015 року у місті Черкаси, за допомогою Фондації ПАУСІ, запроваджено модель партиципаторного бюджету, яка також отримала назву «Громадський бюджет» та стала практичною формою бюджету за завданнями.

Згідно Міської цільової програми «Громадський бюджет міста Черкаси на 2015–2019 роки» було заплановано виділення 5 млн грн. на проекти щорічно. У перший рік містянами було подано 54 проекти. Після опрацювання департаментами Черкаської міської ради на міське голосування було винесено 39 проектів, за які віддали свої голоси 5 065 жителів міста Черкаси. Переможцями було визначено 6 проектів.

Бюджет участі міста Дніпро в 2017 році склав 10 млн грн, у Львові сума дещо більша – 16 млн грн. Серед близько 300 проектів – 30 % ідей щодо благоустрою спортивних майданчиків. У місті Хмельницькому найбільш популярні категорії – культура, туризм і спорт, на втілення яких було виділено 7 млн грн. Мешканців міста Краматорська, що прийняли участь у представлених проектах найбільш турбували проблеми освіти та енергозбереження. Максимальна сума на один проект дорівнювала 375 тис. грн.

Київ також приєднався до процесу фінансування найкращих ідей. 100 млн грн. у 2017 році міська рада розподілила поміж 42 великими проектами і 51 малими. Серед них – освітній хаб в гімназії, Підземний музей на Поштовій площі, сучасне гематологічне відділення в міській лікарні і нове приміщення для районного РАГСу [10].

Міськрада Полтави у 2015 році затвердила Положення про бюджет участі, який складає не менше 0,1 % від загального обсягу міського бюджету. Подачу проектів та голосування вперше планувалося і було реалізовано у 2016 році.

У 2016 р. на конкурс «Бюджет участі» міста Полтава було подано 57 проектів, з них 54 були допущені до голосування. У 2017 році полтавці подали вже 92 ідеї, що перевищувало кількість поданих в попередній майже вдвічі. З них, великих проектів (до 1 млн грн) – 21 та малих (до 300 тис. грн) – 71 проект. У 2018 році мешканцями було подано вже 115 проектів, перемогу здобули 3 великих та 14 малих проектів [11].

Більшість проектів, що подають полтавці, – інфраструктурні. Найбільше проектів – понад 70 % – стосуються благоустрою територій, будівництва та реконструкцій дитячих і спортивних майданчиків, зон сімейного відпочинку, скверів та парків.

Для обміну досвідом між українськими містами щодо запровадження громадського бюджету була створена спеціалізована група у соціальній мережі Фейсбук «Громадський бюджет».

Впровадження партиципаторного бюджету дозволило жителям самостійно вирішувати, на які потреби спрямувати частину коштів із міського бюджету. В той же час практика запровадження цієї моделі показала типові фактори успіху та існуючі пастки бюджету за завданнями.

Зокрема, було витрачено значно більше часу на успішну інтеграцію цього процесу, ніж планувалося на початковому етапі (лише рішення розроблялося більше двох місяців), в процесі запровадження партиципаторного бюджету необхідно було визначати весь час пріоритети і адаптувати всіх учасників процесу до нових правил та інструментів. В той же час, командна робота з зовнішніми експертами, залучення зацікавлених людей та рішучість ключових гравців дала свої позитивні результати та, відповідно, змогу створити та «запустити» процес прямої участі громадян в розподілі бюджетних коштів.

Місцева влада повинна була визначитись щодо правових підстав, на яких базуватиметься партиципаторне бюджетування в даній місцевості (міська цільова програма, положення).

Міськими цільовими програмами, перш за все, було визначено фінансовий ресурс на реалізацію проектів, розроблено необхідні бланки для подання проектів, проведення аналізу та голосування. Зокрема основними вимогами до проектів було встановлено: вартість; підтримка; період реалізації; повноваження щодо реалізації; автор проекту мав мати вік від 18 років і проживати у відповідному місті.

З часом стало зрозуміло, що конкретні положення та правила перебігу процесу партиципаторного бюджетування повинні роз-

роблялись з урахуванням місцевих умов, зокрема, розмірів місцевості, традиційного поділу різних його частин тощо. Однак, партиципаторний бюджет лише тоді буде дійсно бюджетом участі, коли рішення щодо кінцевого вигляду процедури будуть приймати не лише представники влади чи управлінь, але й також безпосередньо мешканці. Ключове значення має надання можливості мешканцям висловити свої думки чи зауваження шляхом, наприклад, участі в роботі групи з питань партиципаторного бюджету та в загальних консультаціях.

Група спільно працює над поданням пропозицій основних положень та принципів процесу, а також над розробкою його остаточної моделі. Така група має бути різноманітною, тобто, в її складі повинні бути представники різних зацікавлених сторін спільноти, зокрема, представники законодавчої та виконавчої влади, «звичайні» мешканці.

Склад групи і процедура відбору повинні бути прозорими. Відбір представників громадськості (мешканців або громадських організацій) повинен мати відкритий характер – кожен має право подати свою кандидатуру, а остаточний вибір членів групи повинен бути найбільш нейтральний. Для забезпечення найбільш ефективної роботи групи, її оптимальний склад не повинен перевищувати 20–25 осіб. Результати роботи групи обов'язково оприлюднюються, наприклад, у формі нот/підсумків зустрічей, розміщених на веб-сайті органу місцевого самоврядування. Слід передбачити можливість прокоментувати результати роботи групи щодо розробки моделі процесу партиципаторного бюджетування ззовні, зокрема, мешканцями, які не є членами групи, наприклад, шляхом проведення консультацій з громадськістю. Модель, основні положення та принципи процесу партиципаторного бюджетування повинні бути прийняті і запроваджені на підставі нормативно-правового акту органу місцевого самоврядування.

Інформаційно-освітні заходи повинні мати постійний, безперервний характер, тобто, супроводжувати процедуру партиципаторного бюджетування на всіх її етапах. Особливо активно такого роду заходи слід проводити в перші роки функціонування партиципаторного бюджету, оскільки мешканцям необхідно отримати повну інформацію та знання стосовно суті, основних принципів нового механізму, процесу підготовки проєктів, а також їх вибору (голосування).

Активно мають використовуватися різноманітні канали комунікації та форм інформаційних матеріалів (плакати, листівки,

телевізійні ролики, радіоповідомлення, повідомлення в соціальних мережах тощо). Потрібує також забезпечення доступу до більш детальної інформації стосовно процесу в цілому в Інтернеті, наприклад, шляхом створення спеціальної закладки на веб-сайті органу місцевого самоврядування; необхідно розмістити детальну інформацію щодо кожного етапу та загальних положень і принципів процедури, зразки документів, які можна буде завантажити (наприклад, бланк заявки), інформацію щодо можливостей отримання додаткової консультаційної допомоги в органі місцевого самоуправління (дати чергувань, контактні особи, номери телефонів та адреси електронної пошти).

Інформаційні повідомлення повинні бути орієнтовані на різні групи населення і адаптовані до них з точки зору форми і каналу повідомлення (наприклад, інформація в Інтернеті – для молоді, інформація в традиційних ЗМІ – для людей середнього та старшого віку).

Можна використовувати і «немедійні» канали передачі інформації, як, наприклад, розповсюдження через мешканців багатопверхових будинків, представників державних установ, громадського транспорту (автобусів, трамваїв тощо).

Право подати проект повинні мати окремі мешканці (фізичні особи), а також гарантований доступ до інформації, необхідної для підготовки проектів, зокрема інформації щодо тематики завдань та заходів громади – тематичних сфер, яких можуть стосуватись проекти (якщо в цьому плані існують будь-які обмеження), мапи власності земельних ділянок (на мапі, яку можна буде завантажити з веб-сайту органу місцевого самоврядування, мають бути позначені території та площі, що перебувають у власності громади), орієнтовні витрати на реалізацію тих чи інших завдань в рамках виконання завдань громади (наприклад, сума витрат на встановлення лавки, вуличного ліхтаря, спорудження 1 м² тротуару тощо).

Цей етап процесу мають супроводжувати особливо активні дії та заходи інформаційного та освітнього характеру, основна мета яких полягатиме в інформуванні мешканців про можливості і умови подання проектів. Чудовою ідеєю буде створення на даному етапі можливості для зустрічей, спільного обговорення і роботи мешканців над проектами, наприклад, у вигляді дискусій або ж семінарів на рівні мікрорайону/житлового масиву. Це може бути особливим шансом для громадських організацій чи рад допоміжних організаційних одиниць підвищити активність мешканців на місцевому рівні [9].

Зокрема, у місті Полтаві умови розміщуються на офіційному сайті ради у рубриці «Полтавців продовжують знайомити з Проектом «Партиципаторне бюджетування у м. Полтаві». Бюджетування проводиться у рамках Проекту «Партиципаторний бюджет – можливості для підвищення громадської активності і встановлення належного партнерства з органами влади» міжнародною громадською організацією «Фундація українсько-польської співпраці ПАУСІ» за сприянням польсько-канадської програми підтримки демократії.

Громаду інформують про процес проведення партиципаторного бюджетування: етапи, розмір грошових коштів, процедури та відповідальні зазначені у Міській цільовій програмі «Партиципаторне бюджетування (бюджет участі) у м. Полтаві на 2016–2020 роки», яка встановлює та регулює систему взаємодії виконавчих органів Полтавської міської ради та жителів міста Полтави щодо реалізації проектів за рахунок коштів міського бюджету. Також на сайті розміщений паспорт програми, де зазначена загальна інформація (табл. 1.7) [11].

**Таблиця 1.7 – Паспорт міської цільової програми
«Партиципаторне бюджетування у м. Полтаві
на 2016–2020 роки»**

Ініціатор розроблення	Виконавчий комітет Полтавської міської ради
Назва, дата і номер розпорядчого документа органу виконавчої влади	Закони України «Про місцеве самоврядування в Україні», Бюджетний кодекс України
Розробник	Виконавчий комітет Полтавської міської ради
Брали участь у розробці	Виконавчий комітет Полтавської міської ради, робоча група з партиципаторного бюджетування у м. Полтаві
Виконавці	Відділ організаційної роботи управління звернень громадян, організаційної роботи та загальних питань, комунальна організація «Інститут розвитку міста» Полтавської міської ради
Учасники	Комунальна організація «Інститут розвитку міста» Полтавської міської ради, виконавчі органи Полтавської міської, районних у м. Полтаві рад, автори проектів, депутати Полтавської міської ради, громадські організації, головні розпорядники бюджетних коштів

Ініціатор розроблення	Виконавчий комітет Полтавської міської ради
Термін реалізації	2016–2020 роки
Перелік бюджетів, які беруть участь у виконанні	Міський бюджет
Орієнтовний обсяг коштів для реалізації	2016 р. – 60 000 грн 2017 р. – 1 553 000 грн 2018 р. – 5 300 000 грн 2019 р. – 11 350 000 грн 2020 р. – 11 300 000 грн

Програма розроблена відповідно до норм Бюджетного кодексу України, Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» з використанням міжнародного досвіду щодо активізації участі громадян у прийнятті рішень та методології реалізації механізмів партиципаторного бюджетування.

Обговорення ідей проектів і безпосередньо проектів повинно відбуватись в певні «моменти» процесу партиципаторного бюджетування:

- перед початком розробки проектів;
- в процесі подання проектів;
- перед початком етапу вибору проектів для подальшої реалізації (етап голосування).

Метою цього елементу процесу партиципаторного бюджетування є створення для мешканців можливостей спільно осмислити існуючі проблеми і потреби місцевих громад, а також заохочення мешканців до співпраці в рамках підготовки проектів, спрямованих на задоволення цих потреб. В ході зустрічей і обговорень автори проектів можуть порівняти свої ідеї з пропозиціями інших мешканців, отримати цінні зауваження до своїх проектів, а також зустріти людей з подібними ідеями та об'єднати свої зусилля для розробки спільної заявки.

Залежно від тривалості періоду, призначеного для розробки і подання проектів, перші дві фази обговорення можна проводити окремо або в поєднанні з цим елементом графіку процесу партиципаторного бюджетування.

В період, призначений для подання проектів в тих територіальних одиницях, де це передбачено процесом (наприклад, в мікрорайонах чи житлових масивах), необхідно організувати

зустрічі для мешканців, під час яких вони зможуть представити свої ідеї проектів, почути коментарі, доопрацювати їх, а також знайти бажаючих долучитись до спільної роботи над проектами.

В період, який передуватиме вибору проектів, в тих територіальних одиницях, де відбуватиметься голосування, слід провести зустрічі для мешканців, під час яких будуть представлені і обговорені ті проекти, які з позитивним результатом пройшли етап перевірки. Перебіг таких зустрічей може бути різний – це може бути презентація проектів їх авторами або ж організація біржи/ярмарку проектів в рамках проведення інших, більш масштабних заходів (наприклад, місцевого свята/фестивалю).

Перевірка проектів, поданих мешканцями в рамках процесу партиципаторного бюджетування, та їх прийнятність повинні зводитись до необхідного мінімуму, а саме – законності і можливої реалізації органами місцевого самоврядування проектів, обраних мешканцями (їх приналежність до переліку власних завдань міста, реалізація на території, що є власністю міста, відповідність до діючих стратегічних документів та планів просторового благоустрою тощо). Більш детальна оцінка пропозиції – її пріоритетності, придатності для громади тощо – повинна здійснюватися мешканцями, згідно з головною ідеєю процесу партиципаторного бюджетування.

Перевірка проектів повинна мати виключно формально-технічно-правовий характер, тобто, необхідно перевірити чи даний проект належить до сфери завдань міста, чи він не суперечить діючому законодавству (зокрема, нормативно-правовим актам місцевого самоврядування – планам просторового благоустрою чи стратегічним документам на місцевому рівні), а також чи вартість проекту не перевищує суми, виділеної на проекти в рамках партиципаторного бюджету в даній територіальній одиниці.

У випадку відхилення проекту, працівники органу самоврядування, які здійснювали його перевірку, мають обґрунтувати своє рішення і представити його громадськості (а також авторам проекту).

Повний список проектів, які пройшли перевірку з позитивним результатом і були допущені до голосування, а також відхилених проектів (з поданням причини відхилення) після затвердження їх групою з питань партиципаторного бюджету повинні бути якомога швидше оприлюднені.

Вибір проектів для подальшої реалізації повинен відбуватись шляхом загального голосування мешканців відповідної терито-

ріальної громади. Таке голосування повинно тривати довше, ніж у випадку загальних виборів (мінімум 7 днів) і проводитись як в своїй традиційній формі (в пунктах для голосування і шляхом заповнення надрукованих бланків), так і за посередництвом інтернету.

Передбачається, що процес партиципаторного бюджетування залучатиме мешканців не лише на стадії подання пропозицій проєктів, а на весь період його реалізації – він сприятиме розвиткові в мешканцях почуття співвідповідальності за процес, в рамках якого вони можуть безпосередньо на нього вплинути. Мешканців необхідно залучати вже на стадії обговорення потреб і до закінчення фактичної реалізації обраних пропозицій. Саме тому надзвичайно важливо, щоб участь мешканців в даному процесі не закінчувалася разом з передачею завдань для їх подальшої реалізації органам місцевого самоврядування, а мешканці могли в робочому порядку спостерігати за процесом реалізації, і в певній мірі «контролювати» те, що відбувається з результатами їхньої участі – спостерігати за тим, як результати даної процедури набувають реального виміру і впливають на функціонування їхньої громади. Дуже важливо також, щоб моніторингу підлягав перебіг процедури, оскільки в такому випадку мешканці будуть впевнені, що беруть участь в процесі з чітко визначеними правилами і положеннями, і будуть знати причини прийняття тих чи інших конкретних рішень на різних етапах процесу [9].

Моніторинг процедури партиципаторного бюджетування доцільно проводити на двох рівнях:

- безпосередньо на рівні перебігу партиципаторного бюджетування (в робочому порядку, в процесі реалізації чергових етапів процедури),
- на рівні реалізації проєктів, обраних в рамках процедури партиципаторного бюджетування.

Моніторинг перебігу процесу партиципаторного бюджетування повинна здійснювати громадська моніторингова група, що складається з мешканців і/або незалежних експертів, обраних в рамках прозорості та чіткої спеціально розробленої для цього процедури.

Кожний мешканець повинен мати доступ до інформації стосовно можливості отримання даних щодо стану реалізації проєкту (залежно від способу функціонування органу місцевого самоврядування, існують різні можливості доступу – наприклад,

один з координаторів/група збирає інформацію щодо реалізації усіх проєктів або ж в кожному відділі/управлінні, залежно від типу проєктів, буде визначено особу, яка надаватиме такого роду інформацію).

Орган місцевого самоврядування несе відповідальність за реалізацію проєктів, обраних в процесі голосування в рамках партиципаторного бюджету і зобов'язаний регулярно оприлюднювати інформацію про хід реалізації проєктів, зокрема на своєму сайті.

Про будь-які суттєві зміни форми проєктів, які виникли на етапі їх реалізації, необхідно одразу повідомляти, а ще краще – узгоджувати їх з заявниками проєктів.

Партиципаторний бюджет необхідно розглядати і планувати як процедуру, яка має бути бездоганною і якомога ефективнішою. Для вдосконалення процедури важливе значення матиме інформація стосовно того, як краще реагувати на місцеві проблеми і надавати мешканцям можливість максимально ефективно впливати на життя місцевої громади. Саме тому весь процес потребує оцінювання, як з точки зору організаційної ефективності, так і з точки зору досягнення попередньо визначених цілей.

Оцінювання повинно відбуватись крок за кроком, тобто, тривати протягом усього процесу (наприклад, у формі накопичення даних щодо перебігу окремих етапів процесу). Оцінювання партиципаторного бюджету має здійснюватися на двох рівнях:

- безпосередньо на рівні перебігу процесу – оцінка ефективності рішень, методів, інструментів, які використовувались на окремих етапах процедури (особливий акцент на цих елементах слід зробити під час першого року реалізації процесу);
- на рівні цілей процесу (особливий акцент на цих елементах слід зробити в наступні роки реалізації процесу).

Заходи та дії в рамках оцінювання повинні проводитись як за участю організаторів і причетних до процесу осіб (групи, державних службовців, залучених на різних етапах процесу), так і безпосередньо учасників процесу (мешканців), оскільки такий підхід дозволить оцінити процес з різних боків.

Результатом оцінювання мають стати рекомендації щодо змін і виправлень, які необхідно внести до процедури. Організатори партиципаторного бюджету повинні бути відкритими і передбачити можливість внесення змін в правила і положеннях стосовно перебігу процесу на наступні роки.

Однак не можна ототожнювати партиципаторне бюджетування з панацеєю від усіх лих. Серед головних ризиків було і залишається – низька мотивація влади, ймовірність пасивної співпраці влади і громади виключно для «галочки в ЗМІ».

Поширеною залишається думка, що бразильський досвід можна активно і далі запроваджувати в українських територіальних громадах. Однак не все так просто, і місцеве самоврядування вже потрапило до інституціональної пастки. «Піонери українського партиципаторного руху», спираючись переважно на поради Світового банку, практично не враховували місцевих реалій.

Головною відмінністю моделі партиципаторного бюджетування в Бразилії є те, що підпорядковані структурні одиниці – місцеві органи самоврядування на рівні районів наділяються більшою владою над вищою юрисдикцією – містом, частиною якого вони є. Наприклад, районні в місті бюджетні комітети мають повноваження визначати бюджет міста, а не лише розподілені бюджетні ресурси для свого району, що власне і є сутністю фінансової децентралізації. До того ж, в Бразилії перехід до партиципаторного бюджету замислювався як складова частина комплексної програми з подолання нерівності між благополучним центром та злиденною околицею, де мешкала майже третина всіх жителів, що не мали доступу до базових комунальних послуг (водопостачання, каналізація, школи, медичні заклади). Крім того, відсутність тепломереж, і, як результат, відповідних комунальних підприємств – за рахунок більш теплого клімату, що для всієї України сьогодні є кричущою проблемою, тим більше, що останні майже повсюди збиткові і практично не сплачують податку на прибуток, одночасно отримуючи постійне бюджетне фінансування. Крім того, в Україні, зокрема в містах, немає різкої різниці в доходах населення між центральною частиною та околицями як в отриманні основних комунальних послуг, так і в інфраструктурі. В більшості це ще залишки радянського адміністрування, коли все планувалося однаково, навіть не змінюючись від міста до міста.

Не дивлячись на реформування бюджетної системи і зміни алгоритму бюджетного процесу, що передбачає децентралізацію влади, серед представників місцевого самоврядування від влади все частіше лунають пропозицій щодо зміни організаційної системи місцевого самоврядування, а саме скорочення районних в місті рад та їх виконавчих комітетів, а також подальше об'єднання (укрупнення) територіальних громад.

В своїх твердженнях, крім іншого, ми спираємося на наукові розробки відомої американської дослідниці Еліно́р Остро́м (Нобелівська лауреатка з економіки 2009 року). Її перші роботи були присвячені дослідженням проблем надання колективних благ в локальних публічних економіках – міських агломераціях, округах, муніципалітетах.

Вона довела, що в США система надання локальних суспільних благ історично формувалася знизу, зусиллями самих громадян, а не конструювалася зверху центральною владою за єдиним планом. Узагальнивши гігантський масив польових даних, Остром продемонструвала, що в багатьох випадках звичайним людям, які не мають спеціальної підготовки, а часто зовсім не вміють писати, набагато краще вдається справлятися з різними соціальними дилемами, ніж експертам або політикам.

Остром розширила свої дослідження на інші, більш архаїчні суспільства. Вона виявила, що існують сотні різних робіт, присвячених опису і вивченню практики управління ресурсами, що знаходяться в загальному користуванні. В них досліджувалися різні види ресурсів – земельні, водні, лісові, що відносяться як до малих локальних спільнот, що складаються з декількох десятків людей, так і набагато більших, які налічують десятки тисяч членів. Дослідження побудовано на матеріалах як розвинених суспільств (США, Канади, Іспанії, Японії, Швейцарії), так і країн, що розвиваються; стосуються як інститутів, які з'явилися нещодавно, так і інститутів, що існують багато століть (в деяких випадках більше тисячі років) і проводяться представниками різних дисциплін – економістами, політологами, соціологами, антропологами, біологами і т. д. Еліно́р Остро́м першою спробувала узагальнити і систематизувати цей гігантський масив польових спостережень, який лежав фактично «мертвим вантажем». У своєму аналізі вона в більшості випадків йшла індуктивним шляхом – від польових спостережень до їх узагальнення і потім від емпіричних узагальнень до теоретичного осмислення. За обсягом переробленого фактологічного матеріалу, що відноситься до різних інститутів, з нею важко поставити кого-небудь поруч. Результати цього мета-аналізу були представлені в її роботі «Управління ресурсами загального користування: еволюція інститутів колективної дії» [12].

Дослідження підтвердили і показали, що успіх самоорганізації при використанні таких ресурсів залежить від багатьох факторів – характеристик: групи (її величини, ступеня однорід-

ності, стабільності складу і т. п.); самого ресурсу (їх розмірів, стаціонарності-мобільності і т. п.), технології, що застосовується; інституційного та культурного середовища, в якому знаходиться група. Остром довела, що в реальності спільноти отримують набагато кращі результати у використанні колективної власності, ніж це передбачалося розробленою раніше теорією. Вона виявила більшість умов і механізмів, що дозволяють людям на практиці домагатися ефективних результатів і привела десятки конкретних прикладів (іригаційні системи, рибні та лісові угіддя в різних країнах).

Таким чином, індивіди мають високу здатність до самоорганізації та самоврядування; в більшості випадків локальні спільноти виявляються в змозі власними силами, без будь-якого втручання ззовні успішно справлятися з проблемою колективної дії. Вони здатні не тільки досягати згоди при розробці та встановленні єдиних правил доступу до загальних ресурсів, а й виявляють готовність далі активно брати участь в моніторингу за дотриманням цих правил і в накладенні санкцій на порушників. Інститути самоорганізації і самоврядування, які тривалий час, експериментальним шляхом, методом проб і помилок формувалися самими користувачами ресурсів, демонстрували більш високу ефективність, ніж державне регулювання. Дуже часто, слідом за руйнуванням інститутів, збудованих на принципах самоорганізації і самоврядування, починалося руйнування самої ресурсної бази [12].

Еліно́р Остро́м встановила, що спільними ресурсами можуть успішно управляти ті люди, які безпосередньо ними користуються, на відміну від державних органів або приватних компаній. Наголосимо, що її ідеї – це не утопічні теорії, це системний і структурний аналіз цілком реальних інституцій, що успішно функціонують протягом багатьох століть.

Отже, процес партиципаторного бюджетування має бути твердо встановлений з точки зору методології залучення і ефективності процедур громадянської участі. У відповідності з положенням (договором, статутом, рішенням) місто, в контексті партиципаторного бюджетування, має бути поділено на більш дрібні зони (квартали, вулиці), аніж райони міста, і тематичні напрями. Положення (договір, статут, рішення) має бути на кшталт спільного договору або угоди між владою міста (села, селища і т. і.) та територіальною громадою і повністю регулювати партиципаторний процес; переглядатися і оновлюватися щорічно.

Бюджетні кошти необхідно розподіляти між зонами (кварталами, вулицями) на основі проранжированого списку пріоритетів громадян по принципу «одна людина – один голос»; кількості мешканців; якості інфраструктури або доступності служб.

Партиципаторне бюджетування створює інструменти залучення громадян до бюджетного процесу, сприятиме запровадженню процесу демократичного обговорення та прийняття рішень, у якому жителі вирішуватимуть, як розподілити визначену частину бюджету міста та допоможе зміцнити довіру громадян до органів місцевого самоврядування. Разом з тим, треба розуміти, що діалог лише розпочато і процес партиципаторного бюджетування в Україні потребує суттєвого доопрацювання, а може і, навіть, повного перезавантаження. Це вже не просто конкурс проектів, коли одні виграли, а інші програли, мова йде про формування пріоритетів. Треба, щоб це було не лише конкурсом чи плебісцитом, а чимось більшим.

Кожне місто має саме вибирати, для чого це, куди це йде, але без стратегії і загального бачення цей механізм буде «колесиком збоку» [4]. Потрібний зв'язок з іншими формами, інструментами участі: від глибокого дослідження до подання проектів і голосування, це має бути спільна справа – справа територіальної громади. Це має бути дорога з відкритим результатом, який необхідно переглядати і змінювати, довго і дбайливо з обережністю обмірковувати і приймати рішення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ІНФОРМАЦІЙНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аллегретти Д. Партиципативный бюджет: разнообразие форм и моделей [Електронний ресурс] / Д. Аллегретти, А. Рёке, И. Сентоме, К. Херцберг // Муниципалитет: экономика и управление 2013. № 2. – Режим доступу: <http://municipal.uapa.ru/ru/issue/2013/02/01/>. – Назва з екрана.
2. Participatory Budgeting in Brazil [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.psupress.org/books/titles/978-0-271-03252-8.html>. – Назва з екрана.
3. Ресурсами громади розпоряджається сама громада: історія успіху Порту-Алегре [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gurt.org.ua/recipes_success/21921. – Назва з екрана.

4. Перший учасницький бюджет: відновлення довіри в Порту-Алегре. [Електронний ресурс] / MISTOSITE. – Режим доступу: <https://mistosite.org.ua/ru/articles/pershyyi-uchasnytskyi-biudzheth-vidnovlennia-doviry-v-portu-alehre>. – Назва з екрана.
5. Viero, Odete Maria, and Andre Passos Cordeiro. The Case for Public Provisioning in Porto Alegre. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.605.7570&rep=rep1&type=pdf>. – Назва з екрана.
6. World Bank. Brazil : Toward a More Inclusive and Effective Participatory Budget in Porto Alegre. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://siteresources.worldbank.org/INTEMPowerment/Resources/14657_Particip-Budg-Brazil-web.pdf. – Назва з екрана.
7. Балуева Е. Бюджет участия [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://i.factor.ua/journals/bb/2017/august/issue-31/article-9983.html>. – Назва з екрана.
8. Васильєва Н. В. Залучення громадськості в українських містах (на прикладі бюджету участі) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://cyberleninka.ru/article/n/vovlechenie-grazhdanskogo-obschestva-v-ukrainskih-gorodah-naprimere-byudzheta-chastiya.pdf>. – Назва з екрана.
9. Партиципаторний бюджет місцевих громад: зарубіжний досвід та національні особливості реалізації [Електронний ресурс] / Конкурсна робота. – Режим доступу: <http://dspace.opua.edu.ua/bitstream/handle/=y>. – Назва з екрана.
10. Бюджет участі в містах України: регіональний розріз. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.prostir.ua/?news=byudzheth-uchasti-v-mistah-ukrajiny-rehionalnyj-rozriz>. – Назва з екрана.
11. Громадський бюджет Полтави: сайт Полтавської міської ради [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada-poltava.gov.ua/people/parcutupator/>. – Назва з екрана.
12. Чижевська М. Б. Соціальна безпека: аналіз і практика економічного дослідження / М. Б. Чижевська // Науковий вісник Полтавського університету економіки і торгівлі: Економічні науки / Голов. ред. О. О. Нестуля – Полтава : ПУЕТ, 2013. – № 1 (56). – С. 31–38.

1.3. Сучасні тенденції розвитку пенсійного забезпечення в Україні

На сучасному етапі нестабільного соціально-економічного стану внаслідок дії екзогенних та ендегенних економічних факторів держана політика пенсійного забезпечення об'єктивно не може виконувати свої функції в повній мірі. Запроваджений принцип солідарного рівня пенсійної системи «сьогоднішнє покоління працюючих забезпечує пенсіями нинішнє покоління пенсіонерів» в сучасних реаліях не спрацьовує, майбутні доходи є недостатніми для покриття майбутніх зобов'язань. Розбалансування солідарного рівня пенсійної системи, дефіцит Пенсійного фонду, розрив між «старими» і «новими» пенсіями, демографічна ситуація, відсутність комплексних інститутів соціального захисту населення похилого віку загострюють ситуацію.

Проблеми сучасних тенденцій реалізації державної політики пенсійного забезпечення розкриті у працях Гринчишина І. М., Міндової О. І., Міщук Г. Ю., Чугунова І. Я., Шишкіної О. О. [1–11] та ін. Проте залишається низка проблем, вирішення яких передбачає виконання наступних завдань:

- визначити особливості формування кількісного потенціалу пенсійного забезпечення України;
- дослідити основні соціальні орієнтири пенсійного забезпечення;
- проаналізувати напрями реформування накопичувальної складової пенсійного забезпечення;
- оцінити функціонування системи недержавного пенсійного забезпечення та її стратегічні орієнтири.

Державна політика пенсійного забезпечення залишається малоефективною. Протягом останніх років держава так і не змогла сформулювати цілісну концепцію регулювання системи пенсійного забезпечення, зосереджуючи головні зусилля переважно на одній складовій – регулювання солідарного рівня пенсійного забезпечення. Неефективна державна політика пенсійного забезпечення призвела до негативних наслідків розвитку національної економіки та стала загрозою національних інтересів.

Демографічна криза, породжена економічною нестабільністю стала наслідком суттєвого збільшення частки людей старших вікових груп в населенні держави. Слід погодитися з думкою Толуб'яка В. С., що існує двосторонній зв'язок між демографічним розвитком і пенсійним забезпеченням. Явище демографіч-

ного переходу до сучасного типу відтворення населення значною мірою зумовлене змінами в соціальній парадигмі. Пенсійну систему науковець розглядає як вид демографічних інвестицій ще й тому, що вона визначає якість життя непрацездатного населення [1].

Проблематика старіння населення представляється одним із значимих факторів забезпечення рівня пенсійного забезпечення у більшості країн світу. В словнику законодавчих термінів поняття «старіння» трактується як збільшення частки людей старших вікових груп в населенні та є результатом тривалих демографічних змін, зрушень в характері відтворення населення, в народжуваності й смертності та їх співвідношенні, а також, частково, міграції [2].

Шкала Е. Россета дозволяє оцінити рівень старіння населення та виділити наступні етапи: 1) молоде населення – питома вага осіб від 60 років і більше у загальній кількості населення становить 8 %; 2) поріг старості – 8–10 %; 3) старіння – 10–12 %; 4) демографічна старість – більше 12 % (початковий рівень 12–14 %, середній – 14–16 %, високий – 16–18 %, дуже високий рівень – більше 18 %). В Україні за весь період незалежності спостерігається «дуже високий рівень» демографічної старості.

Україна за часткою населення у віці понад 60 років входить у тридцятку найстаріших держав світу, поділяючи з Норвегією 25–26 місця у рейтингу країн за цим показником [3]. Більшість літніх людей України представлена «молодими старими» (віком від 60 до 74 років) – понад 70 % усіх осіб [4]. Поряд із цим, як для чоловіків, так і для жінок пенсійний вік за новим законодавством зрівняно до 60 років на рівні високорозвинених країн світу, де тривалість життя і життєвий рівень є значно вищими (див. табл. 1.8). За шкалою ООН старим населення є тоді, коли частка людей у віці понад 65 років становить більше 7 %. В нашій країні цей показник становить близько 15,1 %, тобто населення України оцінюється як дуже старе, та знаходиться на рівні таких країн як Ліхтенштейн, Нідерланди, Румунія. В Україні процес старіння населення відбувається «знизу», так як протягом останніх років народжуваність скорочується, смертність в старших вікових групах залишається на високому рівні, тривалість життя не підвищується. Для більшості країн Європи характерною є протилежна тенденція: при низькому рівні народжуваності різко скоротилася смертність в старших вікових групах і зросла тривалість життя – «старіння зверху».

**Таблиця 1.8 – Демографічні показники соціальної безпеки
країн світу: порівняльна характеристика**

Країна	Чисель- ність насе- лення, млн	Частка осіб 65 років і старше, %	Частка утри- манців, %	Очікувана тривалість життя при народженні, роки		Пенсійний вік		Мінімальний пенсійний вік <i>b</i>		ВВП на душу населен- ня, дол. США
				чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Албанія	2,77	10,7	45,7	74,4	80,5	65	60	62	57	10,489
Андорра	0,085	14,3	42,0	80,5	84,9	65	65	с	с	37,200
Австрія	8,47	18,4	48,9	78,4	83,6	65	60	64,0	59,0	44,168
Білорусь	9,47	13,8	41,1	66,6	77,8	60	55	с	с	17,615
Бельгія	11,20	18,0	53,8	77,8	83,1	65	65	61	61	40,338
Болгарія	7,27	19,3	49,2	70,9	77,9	63,67	60,67	с	с	15,941
Хорватія	4,25	18,3	49,6	73,9	80,1	65	60,75	60	56,0	20,904
Кіпр	1,14	12,3	41,3	77,7	81,7	65	65	63	63	30,489
Чеська Республіка	10,52	16,7	46,1	75,1	81,2	62,67	61,33	59,67	58,33	27,344
Данія	5,61	17,9	55,0	78,1	82,1	65	65	с	с	42,790
Естонія	1,32	18,0	51,2	71,5	81,6	63	61	60	58	25,049
Фінляндія	5,44	19,0	55,0	77,7	83,7	65	65	63	63	38,251
Франція	66,03	17,9	56,5	79,2	86,1	61,17	61,17	с	с	36,907
Німеччина	80,62	21,1	52,0	78,6	83,3	65,25	65,25	63	63	43,332
Греція	11,03	19,7	52,3	78,0	83,4	67	67	с	с	25,651
Гернсі	0,066	17,9	49,3	79,7	85,2	65	65	с	с	44,600
Угорщина	9,90	17,2	46,8	71,6	78,7	62,5	62,5	с	с	22,190
Ісландія	0,323	12,8	50,4	81,6	84,3	67	67	65	65	39,996
Ірландія	4,60	12,1	50,8	78,7	83,2	66	66	с	с	43,304
о. Мен	0,087	19,1	55,7	79,3	82,8	65	62	с	с	53,800
Італія	59,83	21,1	54,3	80,4	85,6	66,25	62,25	с	с	34,303
о. Джерсі	0,097	15,4	46,4	79,2	84,3	65	65	63	63	57,000
Латвія	2,01	18,6	50,2	68,9	78,9	62,25	62,25	60,25	60,25	21,381
Ліхтенштейн	0,037	15,4	46,5	79,5	84,4	64	64	60	60	89,400
Литва	2,96	15,7	44,6	68,4	79,6	63,0	61,0	58,0	56,0	23,876
Люксембург	0,543	14,2	46,5	79,1	83,8	65	65	с	с	90,790
Мальта	0,423	16,3	44,9	78,6	83,0	62	62	61	61	28,385
Молдова	3,56	11,4	38,8	64,9	72,7	62	57	с	с	6,669
Монако	0,031	28,7	70,1	85,7	93,6	65	65	60	60	85,500
Нідерланди	16,80	17,0	51,7	79,3	83,0	65,17	65,17	с	с	43,404
Норвегія	5,08	15,8	52,6	79,5	83,5	67	67	62	62	65,461
Польща	38,53	14,4	41,6	72,7	81,1	65,0	60,0	60	55	23,275
Португалія	10,46	18,8	50,5	77,3	83,6	66	66	55	55	25,892
Румунія	19,96	15,1	43,3	71,1	78,2	64,75	59,75	59,75	54,75	18,635
Росія	143,50	13,0	40,5	64,9	76,3	60	55	с	с	24,120
Сан-Маріно	0,033	18,5	53,4	80,6	85,9	65	65	57	57	55,000
Сербія	7,16	14,3	44,0	72,6	78,0	65	60	54,33	53,67	12,374
Словацька Республіка	5,41	13,0	38,9	72,5	79,9	62	62	60	60	25,333
Словенія	2,06	17,2	46,0	77,1	83,3	65	65	60	60	27,915
Іспанія	49,65	17,8	49,5	79,5	85,4	65,17	65,17	61,17	61,17	32,103
Швеція	9,59	19,3	56,8	79,9	83,6	65	65	61	61	43,455
Швейцарія	8,08	17,7	48,1	80,6	84,9	65	64	с	с	53,705
Туреччина	74,93	7,4	49,3	71,5	78,4	60	58	с	с	18,975

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Україна	45,49	15,1	41,9	66,1	76,0	60	55,5	с	с	8,788
Великобританія	64,10	17,5	54,0	79,5	83,6	65	62	с	с	36,209

Примітка. Social Security Programs Throughout the World: Europe, 2014 [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Міжнародної асоціації соціального забезпечення. – Режим доступу: <http://www.ssa.gov/policy/docs/progdesc/ssptw/2014-2015/europe/ssptw14europe.pdf>

Умовні позначення: а – (населення у віці 14 років або молодше + населення у віці 65 років і старше) / населення у віці 15–64 роки; в – загальний мінімальний пенсійний вік виключно для окремих груп працівників; с – у країні відсутнє поняття «мінімальний пенсійний вік», існує тільки один законодавчо встановлений вік виходу на пенсію для конкретних груп осіб; або інформація недоступна; d – дані за 2005 рік або раніше.

Динаміка чисельності пенсіонерів, а також їх структура за видами пенсій зображена в табл. 1.9. На 01.01.2018 р. пенсіонери за віком становили 76,1 % загальної кількості пенсіонерів, пенсіонери по інвалідності – 11,9 %, пенсіонери у разі втрати годувальника – 5,7 %, пенсіонери за вислугою років – 5,5 %, особи, які отримують соціальні пенсії – 0,8 %, тоді як на 01.01.1996 р. це співвідношення становило 73,3 % : 12,5 % : 8,2 % : 3 % : 3 % відповідно. В той час дослідження відділу демографії і відтворення трудових ресурсів Інституту економіки НАН України показують, що в 2026 р. частка людей пенсійного віку збільшиться до 24,7 %, а дітей – зменшиться до 15 %, відповідно збільшиться демографічне навантаження людьми старшого віку на працездатних людей [3]. Загалом за 1996–2018 роки чисельність пенсіонерів зменшилась на 19,1 % за рахунок таких категорій пенсіонерів як пенсіонери за віком, по інвалідності, у зв'язку з втраченою годувальника та одержувачі соціальних пенсій. Натомість, частка пенсіонерів, які отримують пенсію за вислугу років, збільшилась в загальному на 50,6 %.

Частка осіб, які мають право на достроковий вихід на пенсію, в загальній чисельності пенсіонерів незначна і станом на 01.01.2018 року становила 5,5 %, при цьому за останні десять років частка цієї категорії пенсіонерів збільшилась на 0,9 %, в той час як і частка пенсіонерів, що мають право на пенсію за віком на загальних підставах зменшилась на 0,7 %.

Об'єктивними законами функціонування пенсійного забезпечення є зменшення економічно-активного населення як під дією підвищення чисельності пенсіонерів, так і під дією скорочення.

В сучасних умовах відбувається зниження потенціалу матеріального забезпечення пенсіонерів з одночасним скороченням

їх чисельності, тобто тенденція скорочення економічно-активного населення відбувається зі швидкістю, що перевищує навіть найбільш песимістичним прогнозам чисельності населення.

Для оцінки пенсійного забезпечення фахівці Аналітично-дорадчого центру «Блакитна стрічка» використовують «коефіцієнт системного навантаження», тобто співвідношення кількості пенсіонерів до кількості платників пенсійних внесків. За умови збереження існуючих демографічних тенденцій, кількість пенсіонерів зрівняється з кількістю платників внесків до 2025 р., а у 2050 році становитиме 125 %, що означає утримання п'ятох пенсіонерів чотирма працівниками [4].

Таблиця 1.9 – Динаміка пенсіонерів України за видами пенсій: 1996–2018 рр., на початок року

Вид пенсії	Кількість пенсіонерів											Приріст	
	1996	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	абсолютний, тис. осіб	відносний, %
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
Усього пенсіонерів, тис. осіб, у т. ч.:	14 487	13 750	13 721	13 738	13 821	13 640	13 533	12 147	12 297	11 956	11 725	-2 762	-19,1
Усього пенсіонерів, %	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	X	X
за віком:	10 615	10 558	10 569	10 587	10 627	10 501	10 397	9 341	9 408	9 116	8 922	-1 693	-15,9
%, від загальної кількості	73,3	76,8	77,0	77,1	76,9	77,0	76,8	76,9	76,5	76,2	76,1	2,8	X
по інвалідності	1 814	1 537	1 499	1 491	1 523	1 514	1 534	1 394	1 400	1 395	1 401	-413	-22,17
%, від загальної кількості	12,5	11,2	10,9	10,9	11,0	11,1	11,3	11,5	11,4	11,7	11,9	-0,6	X
у разі втрати годувальника	1 195	838	850	847	843	808	788	656	726	694	663	-532	-44,52
%, від загальної кількості	8,2	6,1	6,2	6,2	6,1	5,9	5,8	5,4	5,9	5,8	5,7	-2,5	X
за вислугу років	429	627	630	654	679	681	688	649	660	654	646	217	50,6
%, від загальної кількості	3,0	4,6	4,6	4,8	4,9	5,0	5,0	5,3	5,4	5,5	5,5	2,5	X
Соціальні пенсії	434	189	172	158	146	134	125	106	101	95	90	-344	-79,26
%, від загальної кількості	3,0	1,4	1,3	1,2	1,1	1,0	0,9	0,9	0,8	0,8	0,8	-2,2	X

Продовж. табл. 1.9

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
довічне грошове утримання суддям у відставці	–	1	1	1	1	1	1	1	1	3	3	3	3
%, від загальної кількості	–	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	X

Джерело: розраховано автором за даними Державної служби статистики України

За прогнозними даними частка осіб старше працездатного віку в загальній чисельності населення протягом 2011–2050 рр. збільшиться з 24,5 % до 35,5 % [5].

В Україні державна політика пенсійного забезпечення реалізовується через форму матеріального забезпечення – пенсію на принципах солідарності та субсидування. Так, в структурі сукупних доходів населення пенсії, стипендії, соціальні допомоги становлять близько 20,2 %, тоді як оплата праці – 52,4 %, доходи від підприємницької діяльності та самозайнятості – 4,4 %, доходи від продажу сільськогосподарської продукції – 3,0 %, грошова допомога від родичів, інших осіб та інші грошові доходи (надходження) – 20,0 % (рис. 1.5).

Відповідно до статті 9 Закон України № 1058-IV «Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування» від 09.07.2003 року, за рахунок Пенсійного фонду України в солідарній системі призначаються такі види пенсій: 1) пенсія за віком; 2) пенсія по інвалідності внаслідок загального захворювання (у тому числі каліцтва, не пов’язаного з роботою, інвалідності з дитинства); 3) пенсія у зв’язку з втратою годувальника [6].

Згідно розподілу пенсіонерів за видами пенсійних програм найбільшу чисельність становлять особи пенсійного віку, що отримують пенсію згідно Закону України «Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування» – станом на 01.01.2018 року 96,6 % від загальної чисельності пенсіонерів.

Відповідно 3,4 % становить частка осіб, які мають право на пенсію згідно інших законів. Найбільшу питому вагу серед даної категорії становить чисельність пенсіонерів, що отримують пенсію згідно ЗУ «Про пенсійне забезпечення» – 0,9 % від загальної чисельності пенсіонерів, при цьому частка цих пенсіонерів за досліджуваний період постійно зменшується, що пов’я-

зано з трансформацією системи пенсійного забезпечення та внесенням змін до ЗУ «Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування».

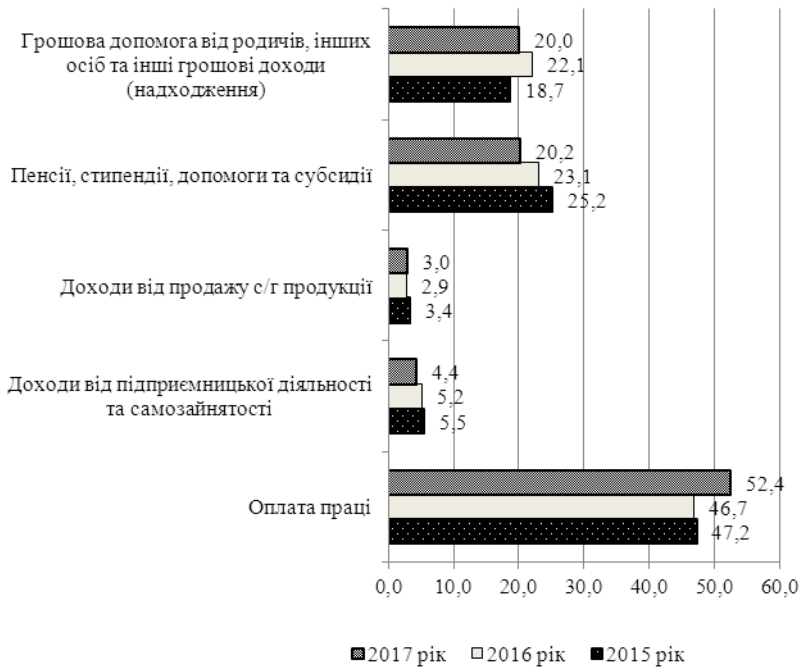

Рисунок 1.5 – Структура сукупних доходів домогосподарств за 2015–2017 рр., %

[Джерело: складено за матеріалами Державної служби статистики України]

Тенденції до зменшення частки в структурі чисельності пенсіонерів зберігаються і для частки осіб, що мають право на пенсію згідно ЗУ «Про наукову та науково-технічну діяльність» на 73,6 %, ЗУ «Про державну службу» на 35,9 %, ЗУ «Про статус народного депутата України» на 7,4 % та відповідно до постанови ВРУ «Про затвердження Положення про помічника-консультанта народного депутата» – на 39,2 %, згідно ЗУ «Про Національний банк України» – 33,8 %, ЗУ «Про державну підтримку ЗМІ та соціальний захист журналістів» – 45,9 %, ЗУ

«Про службу в органах місцевого самоврядування» – 20,4 %, відповідно до Митного Кодексу – 30,7 %, ЗУ «Про прокуратуру» – 6,3 %, ЗУ «Про судову експертизу» – 77 %, ЗУ «Про КМУ» – 15,7 %, ЗУ «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» – 6,8 %. Натомість чисельність пенсіонерів, що отримують пенсії згідно решти законів, таких як ЗУ «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб» щодо осіб рядового складу, ЗУ «Про судоустрій та статус суддів» зросла на 14,1 % та 120,3 % відповідно.

Загалом за досліджуваний період частка пенсіонерів, які отримують пенсії за спеціальними законами майже не змінилася і становить у 2017 році 2,5 %, чисельно категорія цих осіб також становить значне навантаження на Пенсійний фонд України, функціями якого є гарантування мінімального рівня доходів всім непрацездатним громадянам.

В той час світова практика розвинених країн світу, на відміну від вітчизняних реалій, скорочує програми за спеціальними пенсіями і гарантує рівні права всім пенсіонерам відповідно до таких соціальних програм як: 1) соціальне забезпечення за віком, по інвалідності, у разі втрати годувальника; 2) допомога по хворобі та материнству в тому числі: грошова допомога при народженні, грошова та медична допомога; 3) допомога у зв'язку з виробничою травмою; 4) допомога по безробіттю; 5) сімейні допомоги (див. табл. 1.10).

Таблиця 1.10 – Типи соціальних програм

Країна	Соціальне забезпечення за віком, по інвалідності, у разі втрати годувальника	Допомога по хворобі та материнству		У зв'язку з виробничою травмою	Допомога по безробіттю	Сімейні допомоги
		грошова допомога при народженні	грошова допомога + медична а			
1	2	3	4	5	6	7
Албанія, Австрія, Білорусія, Бельгія, Хорватія, Кіпр, Чеська Республіка, Данія, Фінляндія, Франція, Німеччина, Греція, Гернсі, Ісландія, Ірландія, о. Мен, Італія, Латвія, Ліхтенштейн, Литва, Люксембург, Мальта, Молдова, Норвегія, Польща, Португалія, Румунія,						

Продовж. табл. 1.10

1	2	3	4	5	6	7
Росія, Словачка Республіка, Словенія, Іспанія, Швеція, Швейцарія,	+	+	+	+	+	+
Андорра	+	+	+	+	b	+
Болгарія, Сан-Маріно, Україна	+	+	+	+	+	b
Естонія	+	+	+	b	+	b
Угорщина, Нідерланди, Сербія	+	+	+	b	+	+
о. Джерсі	+	+	+	+	b	b
Монако	+	+	+	+	c	+
Туреччина	+	+	+	+	+	d

a – покриває медичні витрати, госпіталізацію та ін.;

b – покриває витрати через інші програми або через соціальну допомогу;

c – покриває витрати через програму Франції;

d – немає програм або не знайдено інформацію.

[Джерело: складено автором на основі [7, с. 17–18]]

Суперечністю функціонування пенсійного забезпечення є економічно необґрунтоване і соціально несправедливе матеріальне забезпечення пенсіонерів. Фінансове забезпечення виплат тим, хто втратив працездатність і здобув право на отримання пенсії, фактично перетворилося на один з варіантів соціальної допомоги, який мало залежить від результатів праці.

З 01.01.2018 р. для осіб, які досягли віку 65 років, мінімальний розмір пенсії за віком за наявності у чоловіків 35 років, а у жінок 30 років страхового стажу встановлюється в розмірі 40 % мінімальної заробітної плати, визначеної законом про Державний бюджет України на відповідний рік, але не менше прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність, визначеного законом [6]. Розмір мінімальної пенсії за віком на 01.01.2018 р. становить 1 373 грн, що відповідає 77 % загального прожиткового мінімуму однієї людини (прожиткового мінімуму для працездатних осіб), тобто пенсіонер не в змозі забезпечити свої мінімальні потреби (див. табл. 1.11).

У 2017 році законодавчо встановлений прожитковий мінімум для осіб, які втратили працездатність становив 1 247 грн, але з урахуванням фактичного рівня цін його вартість була майже вдвічі вищою – 2 318 грн. Якщо орієнтуватися на цю реальну величину, середня пенсія становить лише 79 % прожиткового мінімуму. Наразі законодавчо встановлений прожитковий мінімум перетворився на формальну, фіктивну величину, яка засто-

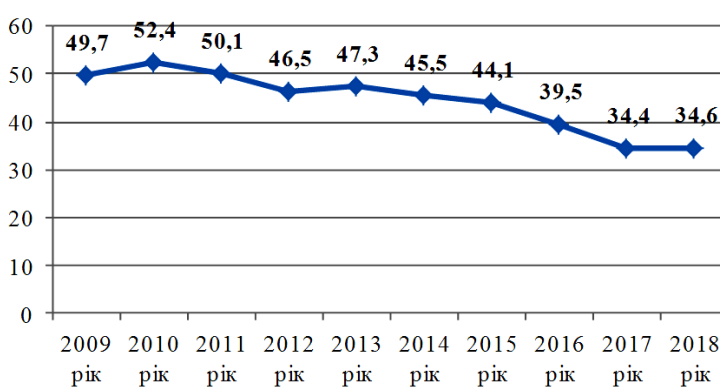

совується скоріше для гальмування, а не для індексації розмірів пенсій [8, с.13].

Таблиця 1.11 – Співвідношення прожиткового мінімуму та заробітної плати в Україні

Показник	Роки									
	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Мінімальний розмір пенсії за віком, грн	498	695	750	822	894	949	949	1 074	1 247	1 373
Прожитковий мінімум на одну особу в розрахунку на місяць (ПМ), грн	626	825	894	1 017	1 108	1 176	1 330	1 544	1 700	1 777
% МП до ПМ	80	84	84	81	81	81	71	70	73	77

Водночас, пенсія для більшості населення України є єдиним джерелом матеріального забезпечення, тому її значення важко переоцінити. За міжнародними стандартами для забезпечення гідного рівня життя цей показник повинен становити не нижче 40 % колишнього заробітку [9]. Сучасний рівень пенсійного забезпечення в країні не забезпечує на сьогодні достатній рівень життя для громадян пенсійного віку, відсутнє адекватне заміщення пенсією заробітку, втраченого громадянами у зв'язку зі старістю (рис. 1.6). За даними статистичних досліджень, при зміні статусу працівника на статус пенсіонера, доходи громадян зменшуються в середньому на 50–55 % [9, с. 138–139].

Рисунок 1.6 – Співвідношення середнього розміру призначених місячних пенсій та середньомісячної заробітної плати

В Україні за останні п'ять років середній розмір пенсій зростає, проте за видами пенсій відсоток зростання значно відрізняється. Так, пенсії за віком зросли на 68 %, пенсії по інвалідності – 46,6 %, пенсії у зв'язку з втратою годувальника – 86,4 %, пенсії за вислугу років – 62,2 %, соціальні пенсії – на 48,6 % (див. рис. 1.7). Динамічні характеристики вказують на загальне зростання середнього рівня пенсій в солідарній системі, але при цьому не враховано темп інфляції, який вказує на незначне уповільнення реальної пенсії.

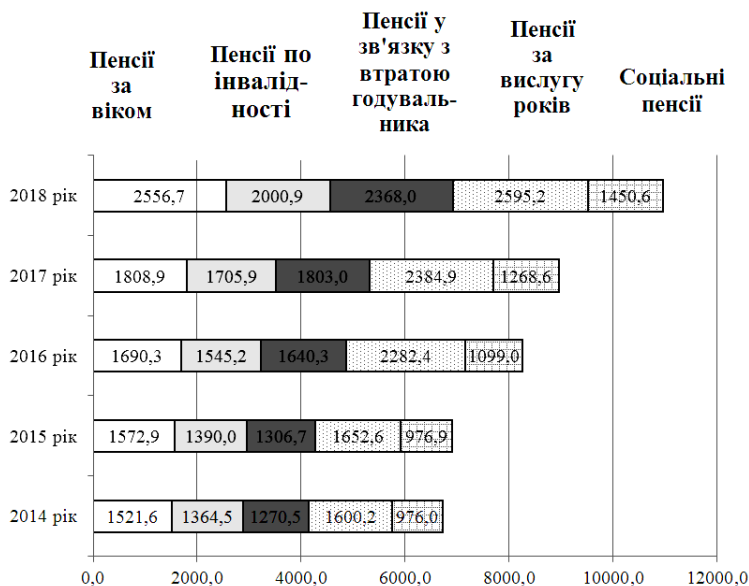

Рисунок 1.7 – Динаміка середнього розміру пенсій за 2014–2018 рр., грн

Нині українські пенсії не відповідають європейським, а розрив між мінімальним та середнім розміром трудової пенсії свідчить про низьку ефективність солідарної пенсійної системи та розшарування пенсіонерів. Для порівняння у зарубіжних країнах середній розмір пенсії становить: у Німеччині і Франції – 14 000 грн (46 % і 61,5 % середньої зарплати відповідно), у Великій Британії – 5 300 грн (20 %), у США – 9 370 грн (33,3 %), у Нідерландах – 15 222 грн (60 %), в Росії – 5 369 грн (37,6 %), у Данії – 7 983 грн (17,5 %), у Польщі – 4 120 грн (45 %) [11].

З 1 січня 2018 року мінімальний розмір пенсії за віком встановлено в розмірі 3 723 грн. Зміни до законодавства щодо підвищення пенсійного віку є об'єктивно не обгрунтовані і вкрай дискусійні. Вважаємо, що зміни у питанні підвищення пенсійного віку в Україні до 65 років є невиправданими та спрямовані лише на вирішення фінансових труднощів держави. У жодній із зарубіжних країн пенсійний вік не розглядається як економічний інструмент для фінансової стабілізації пенсійної системи, оскільки в соціально-страховій моделі накопичені пенсійні зобов'язання можуть лише перерозподілятися в часі, але не ліквідовуватись [12, с. 169–170].

Накопичувальна система («другий рівень») передбачає накопичення коштів застрахованих осіб у державному Накопичувальному фонді (або у відповідних недержавних пенсійних фондах). Учасники цієї системи зможуть отримати довічну пенсію або одноразову виплату. Впровадження другого рівня пенсійної системи в Україні планувалося з січня 2017 року. Передбачалося, що дана система стосуватиметься людей, які підлягають загальнообов'язковому державному пенсійному страхуванню та яким на дату запровадження перерахування страхових внесків до Накопичувального фонду виповнилося не більше як 35 років та які сплачують внески, або внески сплачуються за них у накопичувальну систему пенсійного страхування. Відповідно до проекту, базою розрахунку страхових внесків до накопичувальної системи є сума заробітної плати, на яку нараховується єдиний соціальний внесок. Такі страхові внески не будуть частиною єдиного соціального внеску та будуть нараховуватися і сплачуватися окремо або роботодавцем застрахованої особи, або безпосередньо застрахованою особою у розмірі 2 % від суми заробітної плати та щорічно збільшуватися на 1 % до досягнення 7 %. Проте дані зміни так і не вступили в дію. На сьогодні, згідно пенсійної реформи, саме цей рівень пенсійного забезпечення має функціонувати з 1 січня 2020 року. Якщо навіть вона запрацює, не менш дискусійним питанням є її ефективність з огляду на високий рівень інфляції (а отже, можливе знецінення пенсійних накопичень), ризики, пов'язані з недостатньою кваліфікацією компаній, що будуть інвестувати пенсійні активи, прозорість проведення конкурсів серед таких компаній, зловживання та корупційні чинники, недостатню обізнаність населення з засадами функціонування пенсійної системи та відсутність належного рівня довіри до державних органів.

Соціально-економічний ефект від запровадження обов'язкового накопичувального рівня пенсійного забезпечення відсутній, тобто обсяг капітальних вкладень в національну економіку за рахунок впровадження накопичувальної складової пенсійного забезпечення відсутній. В результаті це не сприяє економічному зростанню та відповідно підвищенню оплати праці працівників.

Зважаючи на низький рівень пенсійних виплат для більшості громадян України, в сучасних умовах виникає необхідність формування ефективної системи недержавного пенсійного забезпечення, що базується на засадах добровільної участі громадян, роботодавців та їх об'єднань у формуванні пенсійних накопичень. Особливість державної політики у сфері розвитку недержавного пенсійного забезпечення в Україні полягає в тому, що цей напрям державної політики формується в контексті реформування пенсійної системи, а також у контексті розвитку небанківського фінансового сектору [4].

Відповідно до вітчизняного законодавства, система недержавного пенсійного забезпечення становить третій рівень пенсійної системи країни і здійснюється недержавними пенсійними фондами, страховими компаніями зі страхування життя та банківськими установами, що мають право на відкриття пенсійних депозитних рахунків для здійснення індивідуальних пенсійних накопичень. Кожен із фінансових інститутів має переваги й недоліки та займають певну частку на ринку послуг недержавного пенсійного забезпечення.

Основна метою недержавного пенсійного забезпечення є надання працівникам можливості здійснювати додаткові пенсійні заощадження та одержувати більші пенсійні виплати за рахунок пенсійних накопичень від інвестиційного доходу від їх розміщення. Недержавна пенсія має стати додатковим соціальним захистом майбутніх пенсіонерів. Це дозволить збільшити співвідношення пенсійних виплат до заробітної плати працівника майже до 60 %. Недержавне пенсійне забезпечення надає можливість роботодавцям заохочувати своїх працівників за допомогою запровадження пенсійних програм і відрахування частини доходу на пенсійні рахунки працівників.

Щодо динамічних характеристик небанківських фінансових установ в Україні, то слід відзначити, що на кінець 2017 року активи недержавних пенсійних фондів зростали випереджаючими темпами порівняно з активами інших небанківських фінансових установ (табл. 1.12).

**Таблиця 1.12 – Динаміка і структура небанківських фінансових установ в Україні
за 2012–2017 рр.**

Активи	2012 рік		2013 рік		2014 рік		2015 рік		2016 рік		2017 рік		Темп приросту				
	млн грн	структура	млн грн	структура	млн грн	структура	млн грн	структура	млн грн	структура	млн грн	структура	2013/2012	2014/2013	2015/2014	2016/2015	2017/2016
Загальні активи	98 502,6	100,0	112 375,9	100,0	128 044,2	100,0	138 112,0	100,0	130 965,9	100,0	136 078,4	100,0	14,1	13,9	7,9	-5,2	3,9
Страхові компанії	56 224,7	57,1	66 387,5	59,1	70 261,2	54,9	60 729,1	44,0	56 075,6	42,8	57 381,0	42,2	18,1	5,8	-13,6	-7,7	2,3
Кредитні спілки	2 656,9	2,7	2 598,8	2,3	2 338,7	1,8	2 064,3	1,5	2 032,5	1,6	2 169,8	1,6	-2,2	-10,0	-11,7	-1,5	6,8
Фінансові компанії	36 402,5	37,0	39 781,2	35,4	51 264,8	40,0	71 120,0	51,5	67 401,4	51,5	70 298,3	51,7	9,3	28,9	38,7	-5,2	4,3
НПФ	1 660,1	1,7	2 089,8	1,9	2 469,2	1,9	1 980,0	1,4	2 138,7	1,6	2 465,6	1,8	25,9	18,2	-19,8	8,0	15,3
Ломбарди	1 558,4	1,6	1 518,6	1,4	1 710,3	1,3	2 218,6	1,6	3 317,7	2,5	3 763,7	2,8	-2,6	12,6	29,7	49,5	13,4

Протягом 2013 року пенсійні активи зросли на 25,9 %, в 2014 – на 18,2 %, в 2016 – на 8,0 % та в 2017 на 15,3 %. Лише в 2016 рік характеризується скороченням пенсійних активів на 19,8 % проти 2015 року. Не зважаючи на приріст активів недержавних пенсійних фондів, їх частка залишається незначною у структурі активів небанківських фінансових установ – лише 1,8 %.

Ринок недержавних пенсійних фондів в Україні розвивається доволі динамічно, а їх надмірна кількість залишається найвищою в Європі. Згідно з даними Державного реєстру фінансових установ недержавні пенсійні фонди зареєстровано у 8 регіонах України (рис. 1.8). Найбільша кількість НПФ зосереджена у м. Києві – 46, або 71,9 % від загальної кількості зареєстрованих НПФ.

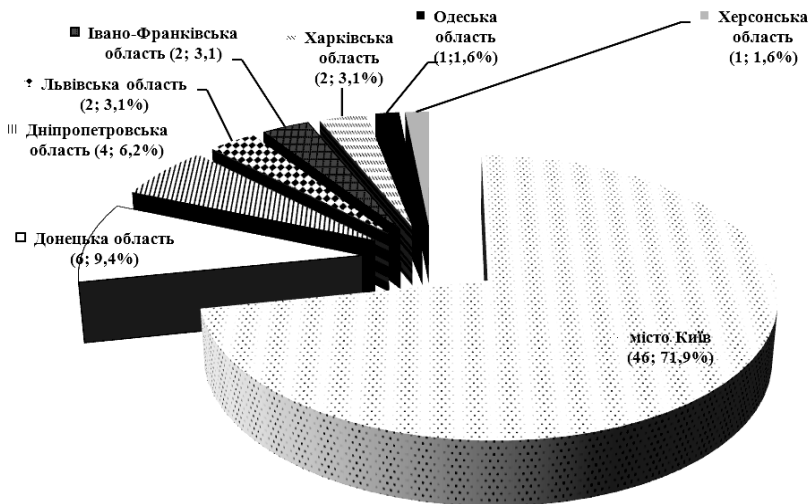

Рисунок 1.8 – Територіальний розподіл недержавних пенсійних фондів в Україні станом на 31.12.2017 р., шт.

Характерною ознакою інституційної структури ринку недержавних пенсійних фондів України є їх нерівномірне територіальне розміщення фондів із надмірною централізацією в м. Києві, наявність процесів консолідації. Основні показники діяльності НПФ в Україні за 2008–2017 роки узагальнено в таблиці 1.13.

Таблиця 1.13 – Основні показники діяльності недержавних пенсійних фондів в Україні в 2008–2017 рр.

Показник	2008 рік	2009 рік	2010 рік	2011 рік	2012 рік	2013 рік	2014 рік	2015 рік	2016 рік	2017 рік	Темпи приросту								
											2009/2008	2010/2009	2011/2010	2012/2011	2013/2012	2014/2013	2015/2014	2016/2015	2017/2016
Кількість вкладників, тис. осіб, з них:	48,4	49,8	56,2	61,6	48,9	50,1	48,9	55,1	56,5	52,5	2,89	12,85	9,61	-20,62	2,45	-2,40	12,68	2,54	-7,08
юридичних осіб	2,3	2,3	2,4	2,4	2,4	2,4	2,3	2,3	2,3	1,8	0,00	4,35	0,00	0,00	0,00	-4,17	0,00	0,00	-21,74
фізичних осіб	46,1	47,5	53,8	59,2	46,5	47,7	46,6	52,8	54,2	50,7	3,04	13,26	10,04	-21,45	2,58	-2,31	13,30	2,65	-6,46
Пенсійні внески, млн грн	582,9	754,6	925,5	1 102,0	1 313,7	1 587,5	1 808,2	1 886,8	1 895,2	1 897,3	29,46	22,65	19,07	19,21	20,84	13,90	4,35	0,45	0,11
від юридичних осіб	556,8	722,7	884,8	1 051,4	1 255,1	1 521,0	1 736,8	1 806,5	1 803,0	1 773,0	29,80	22,43	18,83	19,37	21,19	14,19	4,01	-0,19	-1,66
від фізичних осіб	26,1	31,9	40,7	50,6	58,6	66,5	71,4	80,3	92,2	124,3	22,22	27,59	24,32	15,81	13,48	7,37	12,46	14,82	34,82
Кількість учасників, тис. осіб	482,5	497,1	569,2	594,6	584,8	840,6	833,7	836,7	834,0	840,8	3,03	14,50	4,46	-1,65	43,74	-0,82	0,36	-0,32	0,82
Пенсійні виплати, млн грн	27,3	90,1	158,2	208,9	251,9	300,2	421,4	557,1	629,9	696,3	230,04	75,58	32,05	20,58	19,17	40,37	32,20	13,07	10,54
одноразові	26,3	88,9	156,1	203,1	240,8	279,6	384,6	475,7	499,4	505,9	238,02	75,59	30,11	18,56	16,11	37,55	23,69	4,98	1,30
на визначений строк	1,0	1,2	2,1	5,8	11,1	20,6	36,8	81,4	130,5	190,4	20,00	75,00	176,19	91,38	85,59	78,64	121,20	60,32	45,90
Пенсійні активи, млн грн	612,2	857,9	1 144,3	1 386,9	1 660,1	2 089,8	2 469,2	1 980,0	2 138,7	2 465,6	40,13	33,38	21,20	19,70	25,88	18,15	-19,81	8,02	15,28
Інвестиційний дохід, млн грн	86,8	236,7	433,0	559,9	727,0	953,3	1 266,0	872,2	1 080,5	1 455,5	172,70	82,93	29,31	29,84	31,13	32,80	-31,11	23,88	34,71
Витрати, що відшкодовуються за рахунок пенсійних активів, млн грн	31,6	47,1	64,6	86,6	106,6	135,3	171,0	215,2	245,7	271,5	49,05	37,15	34,06	23,09	26,92	26,39	25,85	14,17	10,50

НПФ, є кількість вкладників фондів. Додаткова пенсія стає потенціалом підвищення рівня життя і в майбутньому значно підвищить рівень соціальної захищеності громадян. На сьогодні переважну більшість вкладників НПФ становлять фізичні особи.

Станом на 31.12.2017 року кількість вкладників – фізичних осіб становила 50,7 тис. осіб, або 96,6 % від загальної кількості вкладників, тоді як кількість вкладників – юридичних осіб – 1,8 тис. осіб, або 3,4 %.

Основні показники діяльності НПФ визначають стабільну роботу нових для суспільства фінансових інститутів, що забезпечує поступове збільшення уваги до них з боку роботодавців та населення. Проте розвиток НПФ на даному етапі розвитку економіки є недостатньо високим. Це пов'язано насамперед з недовірою населення, відсутністю пенсійної культури громадян та відсутністю мотивації в участі. На сьогодні працівнику вигідніше отримати підвищення до заробітної плати, аніж через 25–40 років – підвищену пенсію. З огляду на це, необхідно активно зацікавлювати громадян в індивідуальній участі в НПФ. Крім того, необхідно забезпечити надійність отримання учасниками недержавних пенсійних фондів додаткових виплат при досягненні ними пенсійного віку. Це сприятиме формуванню у населення відповідальності за забезпечення власних грошових надходжень після завершення трудової діяльності.

Отже, Україна перебуває у стані перебудови соціального захисту населення в той час як життєвий рівень населення є одним із найнижчих в Європі та ідентифікується незабезпеченим самовідтворенням.

Отже, для сучасного етапу розвитку пенсійного забезпечення притаманні наступні характеристики: звуження кількісного потенціалу формування пенсійного забезпечення та продовження депопуляції; поширення соціальної несправедливості пенсіонерів; поширення соціальної бідності пенсіонерів; відсутність зваженої стратегії запровадження обов'язкового накопичувального пенсійного забезпечення; відсутність дієвих механізмів забезпечення фінансової безпеки недержавних пенсійних фондів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ІНФОРМАЦІЙНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Толуб'як В. С. Фінансові механізми пенсійного забезпечення : монографія / В. С. Толуб'як. – Тернопіль : Терно-граф. – 2011. – 236 с.

2. Словник законодавчих термінів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1078.25249.0>. – Назва з екрана.
3. Тищенко О. В. Соціально-правові аспекти реалізації пенсійної реформи в Україні та країнах Європейського Союзу : монографія / О. В. Тищенко, Є. Ф. Томін. – Київ : Обрії. – 2009. – 186 с.
4. Коваль О. П. Ризики, загрози, пріоритети та наслідки реформування пенсійної системи України: аналіт. доп. / О. П. Коваль. – Київ : НІСД, 2012. – 44 с.
5. Демографічна ситуація і пенсійна система [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://rda.shostka.net/socalnij_zahist/demografchna_situacya_pensjna_sistema/. – Назва з екрана.
6. Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування [Електронний ресурс]: Закон України від 09.07.2003 р. № 1058-IV із змінами і доповненнями / Верховна Рада України. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1058-15/stru#>. – Назва з екрана.
7. Social Security Programs Throughout the World [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Міжнародної асоціації соціального забезпечення. – Режим доступу: <http://www.socialsecurity.gov/policy>. – Назва з екрана.
8. Ткаченко Лідія. Пенсійна система та пенсійна реформа в Україні [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Фонд імені Фрідріха Еберта, Представництво в Україні. – Режим доступу: <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/ukraine/14044.pdf>. – Назва з екрана.
9. Сільченко С. Реформування солідарної системи пенсійного страхування в Україні: проблеми правової регламентації / С. Сільченко // Право України. – 2012. – № 6. – С. 47–52.
10. Фінанси пенсійного забезпечення : монографія / І. Я. Чугунов, О. В. Насібова ; Київ. нац. торг.-екон. ун-т. – Київ : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2017. – 247 с.
11. Пенсійне забезпечення: міжнародний досвід [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://pension.kiev.ua/files/pensprovision_international_experience_feb2011_ua.pdf. – Назва з екрана.
12. Каптар Г. Г. Пенсійне забезпечення за віком в умовах пенсійної реформи: сучасний стан та шляхи вдосконалення [Електронний ресурс] / Г. Г. Каптар // Форум права. – 2014. – № 4. – С. 167–174. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/jpdf/FP_index.htm_2014_4_31.pdf. – Назва з екрана.

1.4. Недержавне пенсійне страхування: проблеми та перспективи

Кожна цивілізована держава здійснює політику, спрямовану на створення системи соціального забезпечення та охорони здоров'я, працевлаштування населення, підтримку незабезпечених громадян, недопущення соціальних конфліктів і потрясінь у суспільстві тощо [12]. Джордж Стігліц писав, що завданням уряду є не досягнення надвисоких показників в економіці, не економічний розвиток, а гарантування стабільного соціального захисту населення, складовою якого є пенсійне забезпечення.

Поряд із важливими соціально-економічними та політичними проблемами, останнім часом постійно обговорюється питання реформи пенсійної системи. Пенсійне забезпечення є важливою складовою соціально-економічної стратегії держави, тому її удосконалення – необхідна умова створення ефективної системи соціального захисту непрацездатної частини населення. Пенсійне забезпечення має діяти як за принципами соціальної справедливості, так і за страховими принципами: всі громадяни мають право на пенсійне забезпечення, проте громадяни, які сплачують більші внески або працюють довше за інших, мають право й повинні отримувати більш високу пенсію [2].

В умовах демографічної кризи й старіння населення проблема системи пенсійного забезпечення громадян на теперішній час є досить актуальною. Працездатне населення в Україні постійно зменшується, а чисельність людей пенсійного віку – зростає. Саме з цим пов'язане повільніше зростання пенсій, ніж заробітних плат.

Як відомо, в більшості країн світу розвинуті усі три рівні пенсійного забезпечення (табл. 1.14).

В Україні наразі діє є лише перший рівень – так звана солідарна система. З одного боку, держава гарантує, що кожен пенсіонер отримає пенсію, проте з іншого – передбачені державою виплати є занадто низькими.

На теперішній час в Україні передбачено здійснення пенсійної реформи, основними завданнями якої є зменшення кількості пільгових пенсій, мотивація зацікавленості населення у матеріальному забезпеченні в похилому віці, стимули до праці в легальному секторі економіки, інвестування коштів фондів загальнодержавного обов'язкового пенсійного страхування у виробництво, створення нових робочих місць. Такі заходи передба-

чають збільшення внесків до Пенсійного фонду України працюючими громадянами, зростання надходжень до солідарної державної пенсійної системи та, як наслідок, збільшення розмірів пенсій.

Таблиця 1.14 – Рівні пенсійного забезпечення

Назва рівня пенсійного забезпечення	Опис
Солідарна система	Усі працюючі громадяни здійснюють внески до Пенсійного фонду. Фонд перерозподіляє отримані кошти й виплачує пенсію всім, хто досягнув пенсійного віку та має відповідний страховий стаж
Накопичувальна система (обов'язкова)	Працівники або роботодавці від імені працюючих громадян, а в деяких системах і самозайняті особи, сплачують внески до накопичувального пенсійного фонду. Внески обліковують на індивідуальних пенсійних рахунках. Накопичені внески інвестують у різні фінансові інструменти. Після виходу на пенсію учасник отримує право на одержання пенсії, яка обраховується з накопиченої суми внесків та інвестиційного доходу.
Недержавне пенсійне страхування	Базується на засадах добровільної участі громадян, роботодавців та їх об'єднань у формуванні пенсійних накопичень з метою отримання громадянами пенсійних виплат на умовах та в порядку, передбачених законодавством про недержавне пенсійне забезпечення. Недержавні пенсійні фонди – фінансові установи, які збирають кошти від фізичних і юридичних осіб, а компанія з управління фінансами інвестує в різні фінансові інструменти – депозити, державні та комерційні облігації, акції, нерухомість, дорогоцінні метали тощо. Після досягнення пенсійного віку учасники НПФ отримують гроші, які вони накопичили, та нарахований за цей час прибуток.

[Джерело: сформовано автором за [9;19]]

Проте, проведення будь-яких реформ, як правило, потребує досить тривалого часу, а крім того, наражається на значну низку проблем як політичного, так і економічного характеру в нашій країні, що гальмують розвиток загальнодержавного пенсійного забезпечення [17].

До таких проблем, зокрема, належить стійка тенденція до зменшення чисельності населення України в останні роки. Так, відповідно з даними Міністерства фінансів України у 2018 році порівняно із 2017 роком вона зменшилась на 233,2 тис. осіб і на кінець 2018 року становила 42,15 млн осіб, а порівняно з 2010 роком – на 3,63 млн осіб (рис. 1.9)

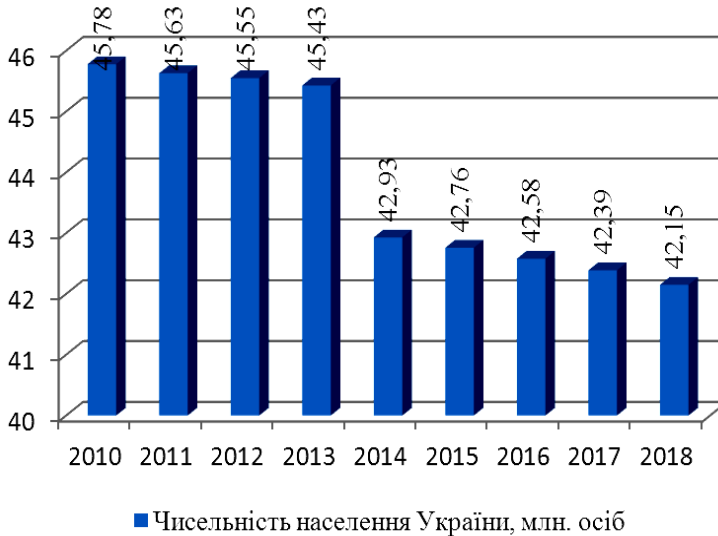
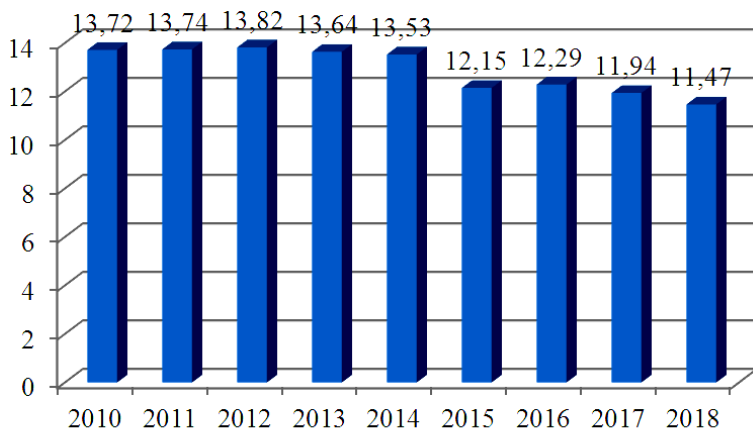

Рисунок 1.9 – Чисельність населення України, млн осіб

[Джерело: побудовано автором за [6]]

Крім того, в Україні спостерігається постійне скорочення працюючого населення та пенсіонерів. Зокрема, станом на 1 січня 2019 року на обліку в Пенсійному фонді України перебувало 11,47 млн пенсіонерів, що на 0,47 млн осіб менше, ніж на початок 2018 року, та на 2,25 млн. осіб менше в порівнянні з 1 січня 2011 року (рис. 1.10).

Негативний вплив демографічної ситуації підсилюється проблемами політичного, економічного та соціального характеру, що негативно впливають на формування коштів Пенсійного фонду України та збільшують його дефіцит. Усі ці об'єктивні демографічні та економічні дані свідчать про те, що держава в найближчому майбутньому не зможе забезпечити гідний рівень пенсії людям, які досягли пенсійного віку.

■ Кількість пенсіонерів в Україні, млн. осіб

Рисунок 1.10 – Кількість пенсіонерів в Україні, млн осіб

[Джерело: побудовано автором за [3]]

Зважаючи на те, що бюджет Пенсійного фонду України щороку стає більш дефіцитним, в країні було здійснено додаткові заходи реформування пенсійної системи, що включили у себе поступове підвищення пенсійного віку та мінімального страхового стажу, необхідного для призначення пенсії, а також введення обмежень для певних категорій пенсіонерів [17]. Проте, на теперішній час українські пенсіонери не в змозі прожити лише на соціальну пенсію, якою їх забезпечує держава.

Порівняно з 2017 роком середній розмір пенсій зріс на 6,7 %, або на 166,5 грн якщо порівнювати 2017 рік із 2016, то відбулося кардинальне зростання даного показника 35,6 %, або 650,9 грн (рис. 1.11). Проте це зростання таке значне лише в гривневому еквіваленті, адже, якщо порівнювати по курсу долара, то середній розмір пенсій громадян зменшився майже в 2 рази – із 190 доларів США до 95.

Проблема старіння населення, що виявляється у збільшенні частки осіб похилого віку та свідчить про погіршення демографічної ситуації, властива не тільки Україні. Солідарна пенсійна система на теперішній час є неефективною в більшості економічно розвинених країн, що зумовило реформування їх пенсійних систем ще наприкінці XX століття.

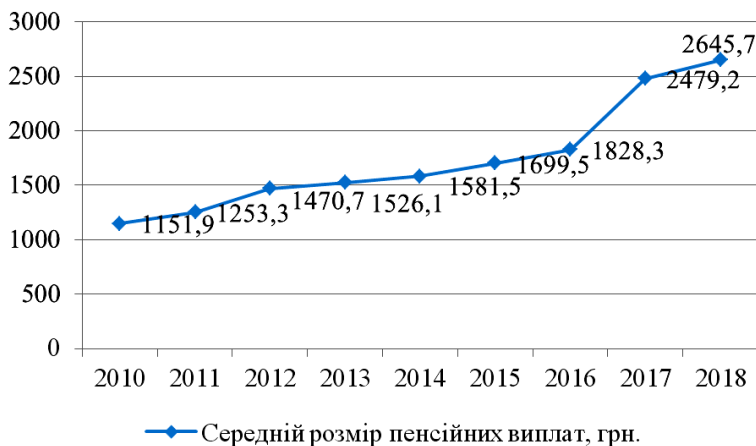

Рисунок 1.11 – Середній розмір пенсійних виплат, грн
[Джерело: побудовано автором за [8]]

Основними заходами такого реформування стали підвищення пенсійного віку та перехід на трирівневу систему пенсійного забезпечення, що дозволяє громадянам цих країн по досягненні непрацездатного віку отримувати виплати з державних пенсійних фондів та з власних пенсійних накопичень. При цьому, одним із показників державного пенсійного забезпечення є коефіцієнт заміщення, як величина, що показує, скільки грошей у вигляді пенсії, порівняно з середньою зарплатою в країні, отримує людина [17].

В таблиці 1.15 представлені показники пенсійного забезпечення в окремих країнах Світу.

Дані таблиці 1.15 свідчать, що в економічно розвинених країнах, не зважаючи на досить високий рівень розміру середньої пенсії та значний коефіцієнт заміщення, вже досить тривалий час відбувається розвиток систем недержавного пенсійного забезпечення. Такий підхід дозволяє подбати про фінансове забезпечення майбутніх поколінь громадян, котрі досягнуть непрацездатного віку.

На теперішній час найкращого розвитку система недержавного пенсійного забезпечення досягла у Великобританії, де державна середня пенсія за віком є найменшою серед економічно розвинених країн, а коефіцієнт заміщення коливається на рівні 21–87 %.

Таблиця 1.15 – Пенсійний вік, коефіцієнт заміщення та середня пенсія за віком у країнах Світу

Країна	Рік введення тривірневої пенсійної системи	Рік виходу на пенсію	Сумарний коефіцієнт заміщення (перший та другий рівні), %	Середня пенсія за віком на початок 2019 р., у дол. США
США	1975	67	60	1 185
Швейцарія	1982	60 – чоловіки 64 – жінки	60	5 051 – чоловіки 3 661 – жінки
Великобританія	1988	65 – чоловіки 60 – жінки	21–87	751
Німеччина	1992	65	75	1 190
Франція	1993	60	69	1 073
Швеція	1999	61	70	1 080
Польща	1999	65 – чоловіки 60 – жінки	48	451
Україна	2004	65 – чоловіки 60 – жінки	43	93

[Джерело: сформовано автором на основі [4, 5, 7, 10]]

Це спонукає працююче населення підвищувати свій рівень пенсійного забезпечення накопичуючи кошти у приватних пенсійних фондах та індивідуальних пенсійних програмах. Зокрема, сума щорічних внесків у приватні пенсійні фонди Великобританії становить 37 млрд фунтів стерлінгів, а їх активи досягають 640 млрд фунтів стерлінгів. Річні внески в індивідуальні пенсійні накопичення становлять 15 млрд фунтів стерлінгів, активи яких досягають 190 млрд фунтів стерлінгів. Таким чином, щорічні внески в системі недержавного пенсійного забезпечення Великобританії становлять 52 млрд фунтів стерлінгів, що в півтора рази перевищує суму пенсійних коштів, котра щорічно виплачується в державній системі пенсійного забезпечення країни й становить 35 млрд фунтів стерлінгів [10].

В Україні середня пенсія за віком є дуже малою порівняно з економічно розвиненими країнами. На рисунку 1.12 представлений середній розмір пенсійної виплати в регіонах України станом на 01.01.2019 року.

Дані свідчать про те, що у 18-ти регіонах України середній розмір пенсійної виплати був нижчим за середній розмір пенсійної виплати по Україні (2 645,66 грн) станом на початок 2019 року, у 2-х регіонах знаходився практично на рівні се-

реднього показника і лише у 5-ти регіонах – перевищував середній показник по Україні. При цьому у м. Києві середній розмір пенсійної виплати перевищував середній показник по Україні у 1,4 рази.

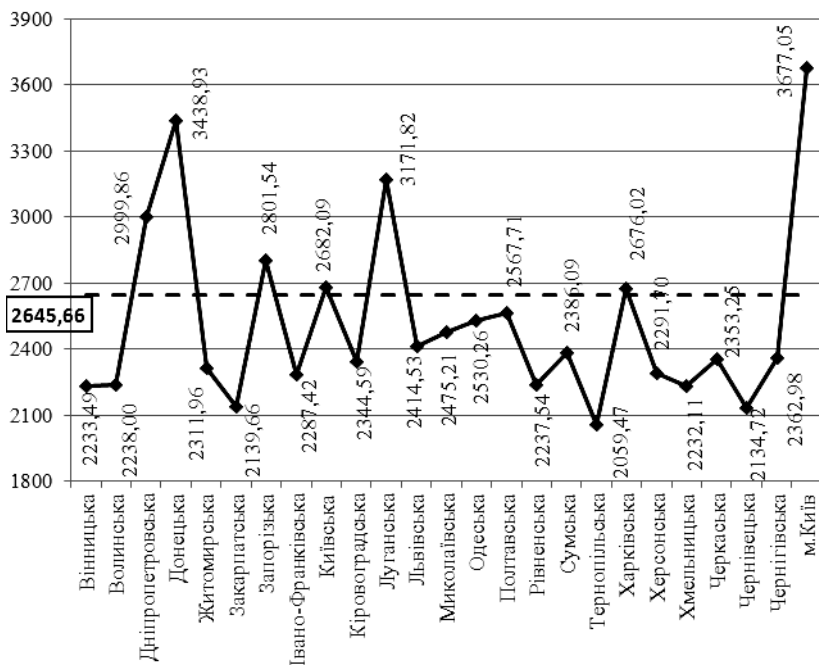

Рисунок 1.12 – Середній розмір пенсійних виплат в регіонах України станом на 01.01.2019 року, грн [8]

Зважаючи на низький рівень пенсійних виплат для більшості громадян, в сучасних умовах в Україні виникає необхідність формування ефективної системи недержавного пенсійного забезпечення, що базується на засадах добровільної участі громадян, роботодавців та їх об'єднань у формуванні пенсійних накопичень.

Як свідчить досвід економічно розвинених країн, система недержавного пенсійного забезпечення покликана створити можливості для збереження та примноження коштів вкладників з метою забезпечення отримання ними стабільного доходу після настання пенсійного віку.

Відповідно до Закону України «Про недержавне пенсійне забезпечення» [14] система недержавного пенсійного забезпечення становить третій рівень пенсійної системи країни і здійснюється недержавними пенсійними фондами, страховими компаніями зі страхування життя та банківськими установами (табл. 1.16), що мають право на відкриття пенсійних депозитних рахунків для здійснення індивідуальних пенсійних накопичень. Кожен із фінансових інститутів (недержавні пенсійні фонди, страхові компанії та банки) мають переваги й недоліки та займають певну частку на ринку послуг недержавного пенсійного забезпечення [15].

Таблиця 1.16 – Порівняльна характеристика здійснення недержавного пенсійного забезпечення різними фінансовими інститутами [15]

Фінансовий інститут	Недержавний пенсійний фонд (НПФ)	Страхування життя	Банк
Вид договору	Пенсійний контракт або пенсійна схема	Договір пенсійного страхування	Пенсійний депозитний рахунок
Фіз. особа, на користь якої сплачуються пенсійні внески	Учасник недержавного пенсійного фонду	Застрахована особа	Вкладник
Пенсійні кошти	Сума зобов'язань в грошовому виразі пенсійного фонду перед його учасником	Страхові резерви з договорів пенсійного страхування	Розмір вкладів
Види пенсійних виплат	1. пенсія на визначений строк; 2. одноразова пенсійна виплата; 3. учасник фонду у разі обрання довічного анuitету укладає договір страхування довічної пенсії із страховиком життя (ст. 62)	1. довічна пенсія (довічний анuitет); 2. пенсія на визначений строк (страховий анuitет). Може бути з гарантованим строком виплати і без; 3. одноразова пенсійна виплата	1. Одноразова пенсійна виплата Закон «Про банки та банківську діяльність»
Вид забезпечення	«пенсійний контракт» як вид пенсійного забезпечення шляхом укладання пенсійного контракту із НПФ.	«пенсійне страхування» як вид пенсійного забезпечення шляхом укладання договору пенсійного страхування із страховиком життя.	«пенсійний вклад» як вид пенсійного забезпечення шляхом відкриття пенсійного рахунку у банку.

Громадяни України можуть укласти з банками угоди про відкриття депозитних пенсійних рахунків з метою здійснення пенсійних заощаджень у межах суми, визначеної для відшкодування вкладів Фондом гарантування вкладів фізичних осіб. Така діяльність банків регулюється Постановою Правління Національного банку України «Про затвердження Інструкції про порядок відкриття, використання і закриття рахунків у національній та іноземній валютах», відповідно до статті 9 якої банк зобов'язаний видати пенсійний вклад на першу вимогу вкладника, тобто вкладник достроково може зняти кошти з пенсійного депозитного рахунку [13]. Крім того, згідно зі статтею 165 Податкового кодексу України такі кошти не підлягають оподаткуванню [11].

Зважаючи на викладене вище, банківські пенсійні рахунки є досить вигідними для громадян. Проте нестабільність функціонування вітчизняної банківської системи не сприяє розвитку цього інструменту недержавного пенсійного забезпечення в Україні.

Крім того, практично неможливо оцінити обсяги пенсійних заощаджень у банках, оскільки вони підлягають єдиному обліку разом з іншими депозитними рахунками.

Однак, діяльність банків тісно пов'язана з діяльністю недержавних пенсійних фондів та страховиків зі страхування життя, що здійснюють пенсійне страхування. Зокрема, банки можуть здійснювати їх обслуговування та надавати консультаційні, агентські або брокерські послуги [1].

Окремі банки в Україні є засновниками недержавних пенсійних фондів (табл. 1.17)

Таблиця 1.17 – Банки-засновники недержавних пенсійних фондів України [15]

Засновник	Назва недержавного пенсійного фонду
Національний банк України	Корпоративний недержавний пенсійний фонд Національного банку України (50 % ринку)
ПАТ «Державний експортно-імпортний банк України»	Непідприємницьке товариство «Недержавний корпоративний пенсійний фонд ВАТ «Укресімбанк»
ПАТ КБ «ПриватБанк»	Відкритий пенсійний фонд «ПриватФонд»
АТ «ОТП Банк»	Відкритий пенсійний фонд «ОТП Пенсія»

Засновник	Назва недержавного пенсійного фонду
АБ «Брокбізнесбанк»	Непідприємницьке товариство корпоративний недержавний пенсійний фонд «Брокбізнескапітал»
АТ «ВАБанк»	Непідприємницьке товариство Корпоративний недержавний пенсійний фонд АТ ВАБанк
ПАТ «Місто Банк»	Відкритий недержавний пенсійний фонд «Промисловий союз»

Враховуючи кризовий характер економіки України, правомірно відмітити, що на діяльності банків фінансові кризи позначаються негативно, а для недержавних пенсійних фондів та страхових компаній вони практично не помітні. З огляду на це, для накопичення і зберігання коштів громадян більш надійними є страхові компанії та недержавні пенсійні фонди ніж банки.

Що стосується діяльності недержавних пенсійних фондів, то станом на кінець 2018 року в Державному реєстрі фінансових установ містилася інформація про 62 недержавних пенсійних фондів та 22 адміністратори недержавних пенсійних фондів (табл. 1.18). Для порівняння, у 2017 році у Державному реєстрі налічувалось 64 недержавних пенсійних фондів та 22 адміністратори недержавних пенсійних фондів.

Таблиця 1.18 – Кількість недержавних пенсійних фондів за регіонами України, станом на кінець 2018 року

Показник	Одиниць	Питома вага, %
Загальна кількість НПФ, в т. ч і розрізі областей:	62	100,0
м. Київ	44	71,0
Донецька	6	9,7
Дніпропетровська	4	6,5
Львівська	2	3,2
Івано-Франківська	2	3,2
Харківська	2	3,2
Одеська	1	1,6
Херсонська	1	1,6

[Джерело: сформовано автором за джерелом [16]]

Недержавним пенсійним забезпеченням в 2018 році користувалися понад 855,3 тис. осіб, що на 14,5 тис осіб більше, ніж минулого 2017 року.

При цьому загальні активи недержавних пенсійних фондів на кінець 2018 року становили 2 745,2 млн грн, пенсійні внески – 2 000,5 млн грн, а пенсійні виплати 809,9 млн грн (табл. 1.19).

Таблиця 1.19 – Показники діяльності недержавних пенсійних фондів за 2017–2018 роки

Показник	2017 рік	2018 рік
Кількість НПФ, шт.	64	62
Загальна кількість учасників НПФ, тис. осіб	840,8	855,3
Загальна вартість активів, млн грн	2 465,6	2 745,2
Пенсійні внески, млн грн	1 897,3	2 000,5
Пенсійні виплати, млн грн	696,3	809,9
Середній розмір одноразової пенсійної виплати на одного учасника НПФ, тис. грн:		
– який отримав/отримує пенсійну виплату одноразово;	6,8	7,1
– який отримав/отримує пенсійну виплату на визначений строк	47,8	63,4

[Джерело: сформовано автором за [16]]

Для порівняння, у 2017 році загальні активи недержавних пенсійних фондів становили 2 465,6 млн грн, пенсійні внески – 1 897,3 млн грн, а пенсійні виплати 696,3 млн грн.

Середній розмір одноразової пенсійної виплати на одного учасника недержавного пенсійного фонду, який отримав/отримує пенсійну виплату одноразово зріс з 6,8 тис. грн у 2017 році до 7,1 тис. грн у 2018 році. Середній розмір одноразової пенсійної виплати на одного учасника недержавного пенсійного фонду який отримав/отримує пенсійну виплату на визначений строк також зріс с 47,8 тис. грн до 63,4 тис. грн на кінець 2018 року.

Для України характерний низький рівень охоплення населення послугами недержавного пенсійного страхування, що знижує його роль у фінансуванні потреб пенсіонерів у коротко- та середньостроковій перспективі. Це пов'язано, у першу чергу, з низьким рівнем доходів населення, а отже, і відсутні можливості здійснення відрахувань на потреби пенсійного страхування на добровільних засадах. Окрім того, розвиток програм добровільного страхування обмежується низьким рівнем довіри населення

до установ фінансово-кредитної сфери, а також недостатністю фінансових інструментів для інвестування акумульованих коштів учасників недержавних пенсійних фондів.

Саме тому, необхідно враховувати, що недержавне пенсійне забезпечення можливо планувати в якості вагомого доповнення до державної складової пенсійної системи України, найімовірніше, лише в довгостроковому періоді. Окрім того, недержавні пенсійні фонди є суб'єктами довгострокових фінансових вкладень і, як наслідок, мають велику кількість ризиків, що ускладнює їх упровадження та розвиток [18]. Класифікація ризиків недержавного пенсійного забезпечення та способи їх мінімізації наведено в таблиці 1.20

Таблиця 1.20 – Ризики недержавного пенсійного забезпечення та способи їх мінімізації [18]

Назва та сутність ризиків	Способи уникнення або мінімізації
Фінансові – ризики, пов'язані з діяльністю на фінансовому ринку	Страховання, еккаутинг, сканування загроз, диверсифікація у пенсійному страхуванні
Демографічні – підвищення демографічного навантаження особами похилого віку	Державні програми стимулювання народжуваності; підвищення якості та доступності медичних послуг
Управлінські – прийняття неправильних управлінських рішень	Створення оптимальної ієрархічної структури управління недержавним пенсійним фондом, впровадження спеціальних освітніх програм для майбутніх працівників НПФ
Актварні – помилки математичних розрахунків фінансової стійкості пенсійного фонду в майбутньому	Підвищення рівня кваліфікації працівників НПФ; автоматизація розрахунків
Технологічні – ризики, пов'язані з функціонуванням обладнання і програмного забезпечення НПФ	Впровадження найбільш сучасних інформаційних технологій
Політичні – зміна політичного устрою	Зменшення впливу політичної ситуації на економічну сферу шляхом подальшої інтеграції у світовий економічний простір
Психологічні – недовіра населення фінансовим інститутам довгострокового інвестування	Підвищення рівня обізнаності та активності населення в питаннях пенсійного забезпечення

Отже, до перешкод, що стоять на заваді ефективному розвитку системи недержавного пенсійного забезпечення на сучасному етапі, слід віднести такі:

- збільшення ризиків, пов'язаних із фінансовою нестабільністю, у т. ч. неповернення пенсійних активів, які розміщені на депозитних рахунках банківських установ, до яких введено тимчасову адміністрацію або по яких прийнято рішення про їх ліквідацію;
- обмежений вибір фінансових інструментів, придатних для інвестування в них пенсійних коштів, внаслідок відставання розвитку ринку капіталу від потреб інституційних інвесторів;
- недостатня зацікавленість роботодавців у фінансуванні недержавних пенсійних програм для працівників через недосконале податкове законодавство;
- низький рівень роз'яснювальної роботи щодо змісту та ролі системи накопичувального пенсійного забезпечення в суспільстві та недостатня фінансова спроможність громадян щодо участі в системі недержавного пенсійного забезпечення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ІНФОРМАЦІЙНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Безбідна старість: які вигоди і ризики несуть українцям недержавні пенсійні фонди [Електронний ресурс] / Информационный портал о личных инвестициях и финансах. – Режим доступу: <http://investfunds.ua/news/bezbdna-starst-yak-vigodi-riziki-nesut-ukrancyam-nederzhavn-pensjn-fondi-otp-capital-136983/>. – Назва з екрана.
2. Даценко В. В. Пенсійне страхування в фінансовій системі держави : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.08 / В. В. Даценко ; ДВНЗ «Укр. акад. банк. справи Нац. банку України». – Суми, 2011. – 20 с.
3. Дослідження «пенсійної реформи» в Україні, а також ситуації з пенсійними виплатами [Електронний ресурс] / Публічний аудит. – Режим доступу: <http://publicaudit.com.ua/reports-on-audit/doslidzhennya-pensijnoyi-reformy-v-ukrayini-a-takozh-sytuaciyi-z-pensijnymu-vyplatamy/>. – Назва з екрана.
4. Коефіцієнт заміщення та середня пенсія за віком у країнах Світу [Електронний ресурс] / Відкритий недержавний пенсійний фонд «Соціальний стандарт». – Режим доступу: <http://pf.kinto.com/ukr/pf/social.html>. – Назва з екрана.

5. Коли виходять на пенсію в різних країнах світу [Електронний ресурс] / Інформаційний портал ОГО. – Режим доступу: <http://ogo.ua/articles/view/2016-07-04/77419.html>. – Назва з екрана.
6. Населення України [Електронний ресурс] / Мінфін. – Режим доступу: <https://index.minfin.com.ua/ua/reference/people/>. – Назва з екрана.
7. Німецька пенсія – це добре, а хороша пенсія – ще краще [Електронний ресурс] / Новини України. – Режим доступу: <http://kordon.com.ua/news-russia/6771-nmecka-pensya-she-dobre-a-horosha-pensya-sche-krasche.html>. – Назва з екрана.
8. Офіційний сайт Пенсійного фонду України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pfu.gov.ua/>. – Назва з екрана.
9. Пенсійна реформа: другий етап. Яких ще змін чекати українцям [Електронний ресурс] / Економічна правда. – Режим доступу: <https://www.epravda.com.ua/publications/2017/10/18/630199/>. – Назва з екрана.
10. Пенсійна система Великої Британії [Електронний ресурс] / Інформаційний портал Bankchart. – Режим доступу: http://www.bankchart.com.ua/finansoviy_gid/pensiya/statti/velika_britaniya_pensiynoyu_sistemoyu. – Назва з екрана.
11. Податковий кодекс України [Електронний ресурс]: від 02 груд. 2010 р. № 2755-VI: станом на 10 верес. 2015 р. / Законодавство України: [веб-сайт Верховної Ради України]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2684-14>. – Назва з екрана.
12. Попова В. М. Соціальні права людини – основа соціальної держави / В. М. Попова // Ефективність державного управління. – 2013. – Вип. 37. – С. 70–75.
13. Про затвердження Інструкції про порядок відкриття, використання і закриття рахунків у національній та іноземній валютах [Електронний ресурс]: Постанова Правління Національного банку України від 12.11.2003 р. № 492. – Режим доступу: <https://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/z1172-03>. – Назва з екрана.
14. Про недержавне пенсійне забезпечення [Електронний ресурс]: Закон України від 09.07.2003 № 1057-IV. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1057-15>. – Назва з екрана.

15. Третяк Д. Д. Суперечності розвитку недержавного пенсійного забезпечення в Україні / Д. Д. Третяк // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2014. – № 1(154). – С. 89–93.
16. У 2018 році недержавні пенсійні фонди працювали ефективно [Електронний ресурс] / FinPost. – Режим доступу: <https://finpost.com.ua/news/12671>. – Назва з екрана.
17. Фисун І. В. Фактори розвитку недержавного пенсійного страхування в Україні: математичне обґрунтування / І. В. Фисун, Л. М. Яремченко, О. В. Яріш // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Економічні науки». – 2017. – Вип. 24(2). – С. 109–113.
18. Черненко К. П. Проблеми та перспективи розвитку недержавного пенсійного забезпечення в Україні / К. П. Черненко // Економіка та держава. – 2015. – № 10. – С. 45–48.
19. Як самостійно накопичити на гідну пенсію [Електронний ресурс] / Громадське телебачення. – Режим доступу: <https://hromadske.ua/posts/yak-nakopychyty-hidnu-pensiiu>. – Назва з екрана.

РОЗДІЛ 2. ОРГАНІЗАЦІЙНЕ ТА МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕФЕКТИВНОГО РОЗВИТКУ СИСТЕМИ СПОЖИВЧОЇ КООПЕРАЦІЇ УКРАЇНИ ТА РЕАЛЬНОГО СЕКТОРУ ЕКОНОМІКИ

2.1. Роль євро інтеграційних процесів в розвитку системи споживчої кооперації України

У процесі забезпечення прогресу суспільства велика роль відводиться кооперативному руху, який проявляється у формі різних кооперативних об'єднань і організацій. Міжнародні організації, такі як Організація об'єднаних націй та Європейського союзу (ЄС) високо оцінюють роль, яку кооперативи відіграють для суспільства, економіки та міжнародного розвитку.

У світі діє близько трьох мільйонів кооперативів, які разом забезпечують працевлаштування понад 280 мільйонів людей, або 10 % зайнятого населення світу. За даними Світового кооперативного моніторингу 2 379 організацій з 8 секторів діяльності, 1 436 з них у 2017 році мали оборот понад 100 млн доларів США. При цьому загальний оборот лише ТОП-300 кооперативів і взаємних компаній світу за цей період склав 2 164,23 млрд дол. США.

Галузева структура ТОП-300 найбільших у світі кооперативів охоплює різні сектори економіки: страхування (41 %), сільське господарство (30 %), оптова та роздрібна торгівля (19 %), банківські та фінансові послуги (6 %), промисловість та комунальні послуги (1 %), охорона здоров'я, освіта та соціальна допомога (1 %) та інші послуги (1 %) [2].

Кооперативи є ідеальними двигунами для розвитку, оскільки вони представляють бізнес, орієнтований на людей. Кооперативні підприємства дозволяють забезпечити сталий, локально закріплений та інклюзивний процес розвитку завдяки їхній специфічній моделі на основі принципів співпраці, зосереджених на самодопомозі, демократичній власності та турботі про громаду. Дії кооперативів мають особливо значний вплив, оскільки вони функціонують як ефективні мережі, які можуть генерувати власний позитивний досвід, враховуючи що європейські кооперативи мають багаті ресурси у сфері людського потенціалу, технічної допомоги та фінансів [2].

Питанню активізації розвитку кооперативів у світі приділяється велика увага. Ще у 1895 році був створений Міжнародний кооперативний альянс (International Co-operative Alliance), який об'єднує, представляє і обслуговує кооперативи по всьому світу. Це неурядова кооперативна федерація, яка сприяє розвитку співробітництва між коопераціями різних країн. На сьогодні він є однією з найстаріших неурядових організацій і одним з найбільших за кількістю людей.

Міжнародний кооперативний альянс співпрацює з глобальними та регіональними урядами та організаціями для створення законодавчого середовища, що дозволяє кооперативам формуватися та розвиватися [2].

Співробітники Міжнародного кооперативного альянсу його регіональних і галузевих органів базуються в різних місцях по всьому світу і надають підтримку своїм членам та стимулюють прогресивний розвиток кооперативного руху у світі. Міжнародний кооперативний альянс в своєму складі має чотири регіональних офіси – Африка, Америка, Азіатсько-Тихоокеанський регіон та Європа; вісім глобальних галузевих організацій – сільське господарство, банківська сфера, роздрібна торгівля, рибальство, охорона здоров'я, житло, страхування, промисловість та послуги.

За даними Міжнародного кооперативного альянсу, 310 організацій з 109 країн є членами Міжнародного кооперативного альянсу, кожна шоста людина на планеті є кооператором, а кожна п'ята в Європі [2].

Кооперативи країн Європи відіграють важливу роль у майбутньому розвитку суспільства. Результати моніторингу, який проводився Міжнародним кооперативним альянсом у 2018 році засвідчили, що кооперативи країн Європи займають 72 % всіх кооперативів світу. У ЄС таких є 131 тис. кооперативів, які об'єднують близько 4,3 млн співробітників і мають щорічний оборот 992 млрд євро [2].

Основними напрямками діяльності кооперативів у Європі є заохочувати та захищати модель співпраці підприємств та надавати послуги членам, а також створювати платформу для обміну та спільного розвитку й популяризувати спільну ділову модель на європейському рівні. Тому, ще у 2006 році було створено регіональний офіс Міжнародного кооперативного альянсу «Кооперативи Європи» (Cooperatives Europe), який працює над просуванням кооперативної бізнес-моделі на європейському рів-

ні, а діяльність якого спрямована на досягнення трьох основних завдань:

- сприяння більш широкому використанню кооперативів по всій Європі шляхом підвищення інформаційної прозорості їх діяльності;
- подальше вдосконалення кооперативного законодавства в Європі;
- активізація ролі споживчих кооперативів та їх внесок в цілі громади.

Отже, мова йде про визнання кооперативної бізнес-моделі між органами влади ЄС, розробку та впровадження політики та інструментів для підтримки розвитку кооперативних підприємств та дослідження впливу нового законодавства ЄС або національного законодавства на розвиток споживчої кооперації у країнах-членах СЕ.

Діяльність Регіонального офісу «Кооперативи Європи» сприяє розвитку кооперативного бізнесу, інтеграції кооперативної бізнес-моделі в політику та програми ЄС, активізації комунікації між кооперативними підприємствами, зосереджуючи свої зусилля на створенні інструментів для спілкування між учасниками, разом з ними збільшуючи наочність, обізнаність і визнання кооперативів на рівні ЄС [1].

У березні 2016 року Міжнародний кооперативний альянс підписав угоду про партнерство з ІСА на 2016–2020 роки періоду. Ця угода стосується, зокрема, діяльності щодо розвитку кооперативів у Європі. Вона визнає кооперативи як стратегічних суб'єктів розвитку економіки та ставить перед собою мету подальшого зміцнення кооперативного руху по всьому світу.

У 2017 році учасники «Cooperatives Europe» запустили пілотний проект «Нові лідери Європи: початок та розвиток активних ініціатив», діяльність якого спрямована на покращення умов для перетворення традиційного бізнесу в кооперативи та підвищення обізнаності з питань переваг моделі кооперативу в Європі. Метою проекту є зниження безробіття серед молоді та зосередження на створенні кооперативів. Ряд держав-членів активно долучилися до реалізації даного проекту в своїх країнах, при цьому маючи кошти, які можуть бути використані для придбання та використання інтелектуальної власності [1].

На основі проекту «Нові лідери Європи: початок та розвиток активних ініціатив» учасники «Кооперативи Європи» у 2017 році запустили пілотний проект «Європейська мережа молодих

кооператорів» який наразі об'єднує 120 осіб з 15 країн. Метою проекту є зниження безробіття серед молоді та зосередження на створенні кооперативів як способу започаткування бізнесу [1].

Таблиця 2.1 – Заходи підтримки проекту провідними країнами Європи

Назва країни	Заходи з підтримки проектів
Швеція	– державна фінансова підтримка: програма надає максимум 100 000 шведських крон;
Італія	– створено Національний інноваційний фонд для фінансування інноваційних проектів; – звільнення від податку на прибуток підприємств з використанням інтелектуальної власності;
Великобританія	– пропонує інструментарій який включає в себе шаблони та вказівки, які допомагають підприємствам реалізувати проект; – підтримка в отриманні кредиту на реалізацію проекту;
Німеччина	– Федеральне міністерство економіки та енергетики веде програму, яка покриває витрати до 16 575 євро; – зниження податків та зборів на 50 %.
Австрія	– розробила програми фінансування (50 % субсидій з з граничним розміром 18 000 євро) програми, що допомагають комерціалізувати свої права на інтелектуальної власності;
Фінляндія	– Фінське агентство фінансів для інновацій готує новий інструмент фінансування, який включає розділ щодо фінансування питань, пов'язаних з інтелектуальною власністю;
Латвія	– розробляє нову програму державної підтримки, яка складається з інноваційних ваучерів для мікро-, малих та середніх підприємств, які підтримують залучення зарубіжного досвіду, необхідного для розробки нових або значно покращених продуктів або технологій. Підтримка покриватиме до 60 % витрат, з максимальною вартістю 25 000 євро для кожної компанії.
Франція	– управління з використання інтелектуальної власності надає знижку у 50 % на зменшення зборів за реєстрацію патентів і плату за обслуговування, щоб заохотити використання інновацій.

Назва країни	Заходи з підтримки проектів
Словаччина	– передбачається зниження зборів на 50 % у випадках, коли власник патенту видає обов'язкову заяву щодо готовності ліцензувати патент.
Іспанія	– допомогою спеціальної схеми експлуатація та ліцензування патентів надається знижка на податки. Крім того, для будь-якої особи з річним доходом нижче заданого порогу доступна відстрочка оплати будь-яких патентних платежів.

[Джерело: складено на основі [3]]

Регіональний офіс «Кооперативи Європи» виступають в якості фасилітатора на європейському рівні, підтримуючи організацію міжнародних зустрічей та сприяючи комунікації між учасниками проекту. Регіональний офіс «Кооперативи Європи» забезпечує підтримку оперативних зв'язків між проектом та європейським кооперативним рухом.

Проект «Європейська мережа молодих кооператорів» прагне [1]:

- підвищити здатність зацікавлених сторін співпрацювати з молодими кооператорами та молоддю через сприяння освіти, демократичній участі, творчому підприємництву та загальноєвропейському співробітництву;

- сприяти активізації комунікацій між національними молодіжними мережами співпраці з усієї Європи з метою розвитку можливостей для молодих кооператорів за межами національних кордонів та їх спільного навчання;

- підтримати створення молодіжних кооперативних мереж у тих європейських країнах, де вони ще не існують, активно залучаючи таким чином молодь та збільшуючи потенціал для популяризації відповідних політичних та програмних заходів.

В рамках програми Erasmus+, координатором якої є «Кооперативи Європи», в 2018 році роботу розпочала програма «Обмін, взаємодія, кооперація». Основною метою програми є створення стратегічного партнерства між кооперативними просторами, інноваційними спільнотами та навчальними закладами, спрямованого на формування спільних просторів для інновацій, орієнтованих на громаду, і прискорення переходу до цифрового суспільства. Таке стратегічне партнерство об'єднує спільні робочі

місця, вищі навчальні заклади, інноваційні спільноти та міжнародні мережі. Діяльність проекту розроблена таким чином, щоб забезпечити участь усіх учасників на всіх етапах цього проекту [4].

Отже, споживча кооперація європейських країн характеризується позитивними тенденціями, а саме нарощення обсягів діяльності і ролі в економіці країн, високий рівень інтеграції кооперативів різних галузей діяльності, зростання інноваційного характеру кооперативного господарювання; активна державна підтримка і стимулювання кооперативної діяльності.

Прикладом вдалого розвитку споживчої кооперації є Швеція. Кооперативний рух виник у Швеції в другій половині XIX ст. Проте вирішальний прорив стався в 90-ті роки минулого століття і наступні за ним десятиріччя внаслідок промислової революції і виникнення робітничого класу в нових міських районах. Кооперативний рух знайшов підтримку серед членів інших народних рухів: релігійного, селянського, робочого – в особі його політичної та профспівкової частин. У 1896–1899 рр. з'явилося більше 200 нових споживчих кооперативних асоціацій. Проте споживчі товариства Швеції почали програвати боротьбу за покупця приватним торговцям і великим торговим фірмам. Загострення конкурентної боротьби привело до укрупнення кооперативів шляхом їх об'єднання в Кооперативна федерація (KF).

З моменту свого заснування в 1899 році та до сьогодні KF дотримується однієї основної ідеї – створювати економічні вигоди для окремих осіб, які є членами, і в той же час надавати можливість членам робити внесок у стійкий розвиток людей і навколишнього середовища за допомогою їх споживання.

Протягом своєї історії KF змінив і розвинув торгівлю в Швеції. Шведські кооператори пішли по шляху створення великих гіпермаркетів з зручними автостоянками, впровадження самих сучасних технологій і методів бізнесу: ввели систему самообслуговування, різноманітності в непродуктових кооперативах, технологію сильно заморожених продуктів.

Кооперативна федерація сьогодні є найбільшим у Швеції кооперативним об'єднанням у формі економічної асоціації з 40 компаніями та асоціаціями, які належать споживачам, як клієнтам. Членами KF є понад 30 мільйонів споживачів та онлайн-членів KF.

Операційний сегмент групи КФ ділиться на операційні сегменти на основі того, як бізнес контролюється та оцінюється. Визначено чотири діючих сегментів:

- оптові продажі переважно продуктів харчування, включаючи розробку асортименту, закупівлю та логістику;
- магазини продажів переважно продовольчих товарів;
- інтернет-продаж продуктів харчування, включаючи логістику;
- послуги в межах позик і заощаджень, включаючи платіжні та кредитні картки, кредити на рахунки,

Ще одним вагомим фактором зростання стало об'єднання кооператорів Швеції, Норвегії і Данії в єдину організацію Соор Norden.

Отже, завдяки проведеним реформам діяльність споживчих кооперативів у Швеції є передовою та інноваційною в Європі. Однак головним фактором, що забезпечило успішне функціонування кооперативної системи у країні стало суворе дотримання принципів кооперативного підприємництва [6].

Саме під час перебування в КФ, один з її перших і важливих діячів, Андерс Орнанові (1881–1956), прийняв сім принципів Рочдейла для кооперативного підприємництва. Принципи, які після того, як вони були прийняті міжнародним кооперативним альянсом, стали дійсними в якості базових цінностей для значної частини кооперативної сфери і до сих пір складають основу кооперативного підприємництва [5].

Нетиповим можна вважати і розвиток кооперативного руху Італії. Внаслідок релігійної і політичної роздробленості кооперативної спільноти і незначної частки в економіці післявоєнного періоду, споживча кооперація Італії уникла багатьох помилок кооперативного руху і її розквіт відбувся саме в період кризи кооперації інших європейських країн.

Розвиток кооперативного руху Італії стартував у 1854 році в Туріні, де народився перший споживчий кооператив.

Укрупнення кооперативів шляхом їх об'єднання відбулося у 1955 році шляхом створення Національної асоціації споживчої кооперації Італії (ANCC-COOP), яка сьогодні має близьке 20 % роздрібного товарообороту країни, їй належить більше половини супермаркетів Італії.

Асоціація від імені кооперативів розробляє уніфіковану політику і стратегію в області маркетингу і комунікацій, оптимізує покупки, визначає фірмові продукти і постійно стежить за якістю.

ANCC-COOP має намір досягти своєї мети реалізуючи наступну місію:

- надавати учасникам продукти та послуги зручні, безпечні та придатні для їх добробуту;
- виховання до свідомого споживання, на користь відповідного способу життя та моделей поведінки;
- розвивати кооперативну демократію;
- дотримуватися принципів законності, прозорості і справедливості;
- виховання для захисту стійкості навколишнього середовища та розвитку території;
- підтримувати та сприяти інноваціям і розвитку кооперативів;
- реалізувати стратегію сталого розвитку в напрямку поліпшення стану навколишнього середовища;
- сприяти добробуту, розвитку соціально-економічній та культурній території в якому діє Кооператив
- зміцнювати і просувати ідеї кооперативного підприємництва.

Великобританія – країна з демократичними основами кооперативного руху. Внаслідок відродження демократичних засад внутрішньо-кооперативного життя намітилася тенденція відновлення соціальної значущості роздрібних об'єднань споживачів, основною торговельною нішею яких стали дрібні та середні за розмірами магазини та супермаркети. У сукупності з підвищенням вимог до професійної підготовки управлінського персоналу це призвело до суттєвого зростання чисельності пайовиків.

Мережа сучасних кооперативних підприємств Великобританії, які об'єднують понад 13,1 мільйона осіб, надають британській економіці 36,1 млрд фунтів стерлінгів [6].

Найбільшим спільним бізнесом у Великобританії сьогодні є Кооперативна група, загальновідома по всій території Сполученого Королівства (Великобританія) як Кооперативна організація. Одночасно організація вважається однією з найбільших у світі кооперативних федерацій споживачів, що налічує понад чотири мільйони активних членів. Споживчі кооперативи є формою роздрібної торгівлі, що належить і експлуатується споживачами, які спрямовані на задоволення потреб і прагнень своїх членів.

Одним з найважливіших напрямів діяльності в системі кооперативної Великої Британії є роздрібна торгівля продуктами харчу-

вання групи, яка діє як Co-op Food, має понад 2 700 магазинів по всій країні і є п'ятим найбільшим роздрібним дилером у сучасній Великобританії [7].

Активна інвестиційна політика У 2018 році ми інвестували 75 мільйонів фунтів у відкриття 102 нових продовольчих магазинів, у тому числі 30 у Лондоні, і провели 138 ремонтних робіт існуючих магазинів. Це розширення створило 1 600 нових робочих місць. Зараз ми відкрили 417 нових магазинів за останні чотири роки, коли інші роздрібні торговці змушені були відмовитися від головної вулиці. Тепер у нас є 2 582 продовольчих магазинів Co-op Group. Нові магазини, які ми відкривали, були більш прибутковими, ніж ті, які ми відкрили в 2012 році. Ми довели це до поліпшеного розташування та вдосконалення асортименту та якості нашої продукції.

Відповіддю на мінливі потреби членів суспільства і очікувані соціальні тенденції у країні у 2018 році відкрився перший кооперативний франчайзинговий магазин, що належить групі супермаркетів Costcutter. Магазин Co-op у Guiseley має широкий спектр продуктів Co-op і пропонує переваги членства. Це передбачає 5 % винагороду при купівлі продуктів та послуг власного бренду, а ще 1 % – через місцевий фонд спільноти [8].

Історія успіху німецьких кооперативів нерозривно пов'язана з двома особистостями: Фрідріхом Вільгельмом Райффайzenом (1818–1888) і Германном Шульце-Делічем (1808–1883). Ідея заснувати перші організації кооперативного характеру була обумовлена негативними наслідками звільнення кріпаків і запровадженням вільної торгівлі в період промислової революції в середині 19 століття. Під час реформи з'явилися нові структури, які повинні були зробити розподіл майна більш сприятливим для «малих» людей. Реальність, однак, полягала в тому, що становище фермерів помітно погіршилося. Вони були недосвідчені в самостійному управлінні бізнесом, обтяжені фінансовими зобов'язаннями перед колишніми лордами і були залежні від приватних лихварів оскільки не мали доступу до банківських послуг.

Викликом стало створення у 1847 році Фрідріхом Вільгельмом Райффайzenом асоціації першої допомоги у Вейербуш (Вестервальд) для підтримки бідного сільського населення. В подальшому (1864 р.) він заснував «Heddesdorfer Darlehnskassenverein» (Кредитне товариство Хедесдорфа), яке вважається сьогодні першим кооперативом традиції Райффайзен.

У той же час, але незалежно від Райффайзена, Герман Шульце-Деліч розпочав власну кампанію допомоги, метою якої було матеріальна підтримка ремісників. На думку Шульце-Деліча, досягти сталого поліпшення економічних умов можна було лише шляхом об'єднання слабких окремих торговців і відмови від гетерономії. Згідно з принципами самодопомоги, самоврядування та самостійної відповідальності, він заснував першу «сировинну асоціацію» для столярів і шевців у 1847 році і першу «бережливу та позикову асоціацію» – попередника сьогодинішнього Фольксбанку – в 1850 році [8].

У наступні десятиліття кооперативна ідея поширилася по всій Німеччині та Європі. Численні домогосподарства та підприємства об'єднали свої зусилля відповідно до принципів Райффайзен та Шульце-Деліча.

Після Другої світової війни і в той час як Німеччина була розділена, кооперативні системи були змушені пристосовуватися до переважаючих політичних умов. Зокрема, співробітництво кооперативів у НДР не ґрунтувалося на традиціях Райффайзена та Шульце-Деліча. Вони не базувалися на принципах самовідповідальності та самоврядування, а були інтегровані в систему планової економіки.

Сучасні кооперативи у Німеччині створюються у найрізноманітніших секторах. За останні роки створено підприємства, які займаються такими завданнями, як адміністрування інтернет-доменів, розвиток людських ресурсів і навчальні курси, енергопостачання та послуги для лікарів [9].

Активного розвитку набула Кооперативна фінансова мережа яка на сьогодні об'єднує 915 німецьких місцевих кооперативних банків, діяльність яких базується на таких принципах як близькість до клієнта, відповідальність за регіон та партнерство з малими та середніми компаніями.

Як незалежні кредитні установи, які мають близько 180 тис. співробітників та покриття в Німеччині, кооперативні банки надають фінансовим послугам більше 30 мільйонів клієнтів.

Однією з унікальних якостей кооперативних банків є їх традиційний обов'язок сприяти інтересам своїх близько 18,51 мільйонів членів. Це означає, що більше половини всіх клієнтів кооперативних банків є одночасно акціонерами у своїх банках – з усіма супутніми перевагами та правами спільного визначення [10].

Оскільки майже всі ринки характеризуються високим рівнем концентрації, економічна діяльність кооперативів відіграє важливу роль як для своїх членів, так і для життєздатності малого та середнього бізнесу, забезпечуючи конкуренцію в усій Німеччині.

Філософія співпраці відображає рішучість сучасних малих і середніх підприємств виживати в умовах все більш сильної конкуренції з боку великих корпорацій.

Цей загальний принцип діє і сьогодні. Кооперативи дрібної промисловості підвищують конкурентоспроможність своїх членів. Це гарантує, що підприємці залишаються гнучкими і незалежними.

Малі виробничі кооперативи Німеччини функціонують переважно у таких секторах:

- продукти харчування та пов'язана з ними роздрібна торгівля (торгівля тютюновими виробами, спеціальні закупівельні організації для кондитерських виробів та напоїв);
- роздрібна торгівля споживчими товарами (побутова техніка, побутова електроніка, взуття, спортивні товари, аптеки, хімія, текстиль);
- виробництво продуктів харчування (пекарі, м'ясники) і інші види торгівлі та послуг [11].

Таким чином, кооперативні об'єднання Німеччини, які функціонують на кооперативних засадах, не тільки вижили, а й досягли високих темпів розвитку, маючи на сьогодні до 25 % в регіональних обсягах торгівлі [12].

Узагальнюючи зарубіжний досвід розвитку споживчої кооперації різних країн констатуємо, що споживча кооперація успішно розвивається в умовах ринкової економіки. В одних країнах вона розвивається завдяки інтеграції, в інших навпаки – зосереджується в дрібному та середньому бізнесі. Цей факт свідчить про те, що вибір стратегії розвитку споживчої кооперації залежить від індивідуальних особливостей ринку кожної окремої країни.

Тому використання зарубіжного досвіду розвитку споживчої кооперації дозволить не лише модернізувати кооперативний сектор української економіки, а й оптимізувати національну економіку країни.

Активізація процесів реорганізації та динамічного розвитку кооперативного руху у світі ставить питання необхідності запозичення зарубіжного досвіду у практику господарювання підприємств споживчої кооперації в Україні.

Особливо актуальним зазначене є з огляду на кількісну динаміку споживчих кооперативів в Україні за 2013–2019 рр.

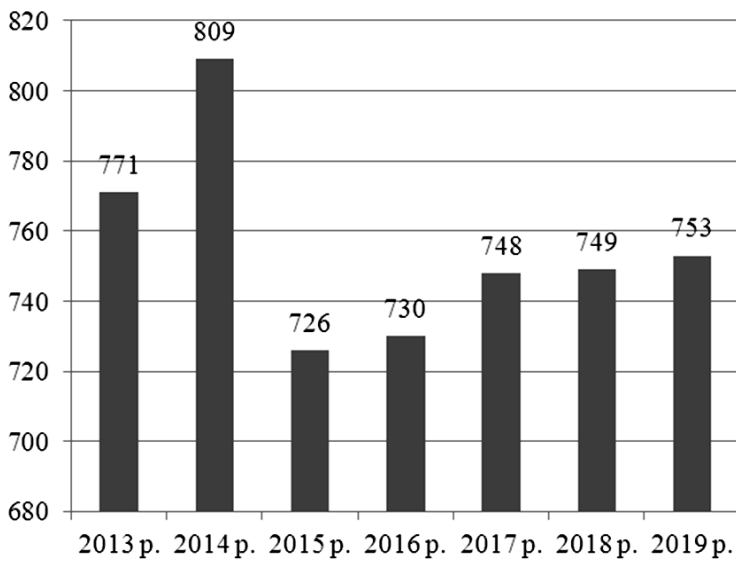

Рисунок 2.1 – Динаміка кількості споживчих кооперативів в Україні за 2013–2019 рр. (станом на початок року) [14]

Дані рис. 2.1. вказують, що впродовж 2013–2019 рр. цим показником була притаманна нестійка динаміка. Так, починаючи із 2014 р., кількість споживчих кооперативів зменшилася до 83, що пояснюється негативною загальною політичною і економічною ситуацією в Україні. І навіть незважаючи на зростаючу динаміку кількості споживчих кооперативів, яка відновилася з 2016 року досягти показників 2014 року не вдалося, що створює необхідність активізації процесів відновлення.

Оскільки, економічні системи європейських країн найбільш подібні українській, тому позитивні тенденції в кооперативному русі цих країн можна застосувати до України.

Таким чином, враховуючи вищезазначене, основними напрямками розвитку споживчої кооперації в Україні мають бути:

- впровадження інновацій на шляху інтернаціоналізації економіки;

- державна підтримка та стимулювання розвитку споживчої кооперації;
- створення сприятливих умов для залучення підприємствами споживчої кооперації позикового капіталу комерційних банків;
- створення фондів розвитку підприємств споживчої кооперації та резервних фондів;
- активізація і диверсифікація діяльності кооперативних підприємств в нових сферах (туризму, освіти, охорони здоров'я, лізингової діяльності, франчайзингу, інформаційно-консалтингових послуг);
- розробка системи податкових пільг;
- освоєння потенційних ринків, визначення спеціалізації системи споживчої кооперації в міжнародному поділі праці.

Тому для ефективної реалізації означених напрямів розвитку кооперації необхідно, на нашу думку, чітко усвідомлювати важливість основних кооперативних принципів, затверджених ще у 1995 році Конгресом Міжнародного кооперативного альянсу «Декларацію кооперативних принципів». Якщо їх не дотримуватися, то кооперативи не мають актуальності або підстав для переваг перед приватними підприємствами. Зокрема:

1. Демократичний контроль та участь членів. Кооператив – це об'єднання громадян, свідомих не тільки своїх прав, але і обов'язків. Якщо при прийнятті рішень люди багато сперечаються, значить, нечують один одного або не розуміють основних технічних завдань та господарського менеджменту. Принцип демократії добре працює тільки тоді, коли люди мають спільні професійні інтереси і цінності.

2. Участь членів у економічній діяльності. Міцність кооперації – не в кількості грошей, а у формуванні соціального капіталу, силою якого є організаційність та солідарність. Поки учасники кооперативного руху не будуть уміти складати власні спільні програми розвитку, то не зможуть ефективно використовувати і державні дотації чи гранти, великі інвестиції та європейські програми.

3. Автономія та незалежність. Дуже важливим на нашу думку є збереження максимальної автономії кооперативів. Проте очевидним є й те, що вони потребують співпраці з наукою, владою, бізнесом та місцевими громадами. Адже сучасна споживча

кооперація в Україні потребує довготермінового планування. Щоб уникнути чи мінімізувати політичні впливи, обумовлені політичними трансформаціями при зміні уряду чи парламенту, потрібно організувати кооперативну довгорічну програму, яку б контролювала кооперативна рада, до складу якої входили б кооператори, представники банківського сектору, органів місцевого самоврядування та об'єднаних територіальних громад.

4. Освіта, професійна підготовка та інформація. Очевидним є те, що в умовах, що склалися, розвиток кооперативної освіти має бути в пріоритеті для відродження споживчої кооперації. Головним елементом вдосконалення навчального процесу в кооперативних університетах, на нашу думку, має стати включення до навчальних планів гуманітарної підготовки професійно орієнтованих дисциплін і, відповідно, циклу гуманітарних дисциплін в професійну фундаментальну підготовку. Цей процес не можна розглядати як просте змішування вже відомих предметів. Мова йде про створення нового покоління проблемно-орієнтованих інтегрованих курсів, реалізація яких вимагає від студентів і викладачів міждисциплінарного синтезу і об'ємного багатопредметного системного бачення. Саме такий підхід сприяє успішній реалізації місії нашого університету – багаторічній підготовці визнаних в Україні та за її межами фахівців-професіоналів нового покоління – лідерів у сфері економіки, підприємництва, менеджменту, обслуговування, харчових та інформаційних технологій.

5. Співпраця між кооперативами. Сьогодні комерційні банки не бажають давати кредити кооперативам через статус неприбутковості, що є природнім: комерційні банки дають приватним підприємцям та ТОВ. Ті кооперативи, які не будуть спроможні до об'єднання, швидко вичерпають свою актуальність і занепадуть, не витримуючи конкуренції з великими приватними структурами. Питання співпраці між кооперативами – це не лише фінансові потреби чи інтереси, але і питання взаємобезпеки та стабільності. Особливо в перехідний період та час кризи демократичних інституцій. Крім того, необхідно зрозуміти: кооперація є актуальною не тільки для селян, але і для містян. Бо немає якісного життя в селі без якісного міста і навпаки. У світі все більше обертів набирає концепція розвинутих територій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ІНФОРМАЦІЙНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Official website Cooperative Europe [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://coopseurope.coop/> (дата звернення: 01.06.2019). – Назва з екрана.
2. Official website International Co-operative Alliance [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.ica.coop/en> (дата звернення: 01.06.2019). – Назва з екрана.
3. Official website EUR-Lex [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <https://eur-lex.europa.eu/homepage.html> (дата звернення: 01.06.2019). – Назва з екрана.
4. Official website European Commission [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://ec.europa.eu/commission/index_en (дата звернення: 01.06.2019). – Назва з екрана.
5. Official website Kooperativa Förbundet (KF) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://kf.se/om-kf/> (дата звернення: 01.06.2019). – Назва з екрана.
6. The Co-operative Group – Statistics and Facts [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.statista.com/topics/3705/the-co-operative-group/> (дата звернення: 01.06.2019). – Назва з екрана.
7. The Co-op Group History [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.co-oplegalservices.co.uk/about-us/the-co-operative-group-history/> (дата звернення: 11.05.2019). – Назва з екрана.
8. History of cooperatives [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.dgrv.de/en/cooperatives/historyofcooperatives.html> (дата звернення: 01.05.2019). – Назва з екрана.
9. Cooperative Financial Network [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.dgrv.de/en/cooperatives/sectors/cooperativebanks.html> (дата звернення: 15.05.2019). – Назва з екрана.
10. Small-scale industry commodity and service cooperatives [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.dgrv.de/en/cooperatives/sectors/commercialcooperatives.html> (дата звернення: 01.06.2019). – Назва з екрана.
11. Consumer cooperatives [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.dgrv.de/en/cooperatives/sectors/consumercooperatives.html> (дата звернення: 12.05.2019). – Назва з екрана.

12. Гринюк Н. А. Європейські тенденції розвитку споживчої кооперації: уроки для України / Н. А. Гринюк. // Молодий вчений. – 2018. – № 4. – С. 777.
13. Єгоров В. Г. Споживча кооперація: сучасний світовий досвід розвитку / В. Г. Єгоров. // Лісовий вісник. – 2015. – № 4. – С. 119.
14. Офіційний сайт Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 01.06.2019). – Назва з екрана.

2.2. Організаційно-методичне забезпечення ефективного функціонування системи фінансового управління підприємств та організацій споживчої кооперації України

Функціонування реального сектору економіки за ринкових умов господарювання вимагає використання нових підходів щодо формування системи фінансового управління.

Споживча кооперація, як сектор економіки, що в змозі забезпечити розвиток найбільш пріоритетних економічних напрямів у державі, викликає до себе здорову зацікавленість. Кооперація загалом і споживча зокрема, як невід’ємна її складова, не втратила своєї актуальності у ХХІ ст. Діяльність споживчої кооперації ґрунтується на кооперативних принципах, прийнятих Міжнародним кооперативним альянсом (МКА), що знайшли своє підтвердження в Організації об’єднаних націй (ООН) та Міжнародній організації праці (МОП).

На сучасному етапі економічного розвитку вченими України приділяється значна увага питанням, пов’язаним із подальшим розвитком і трансформацією системи кооперативного руху і споживчої кооперації. Серед таких дослідників можна відмітити наукові праці С. Бабенка, В. Апопія, О. Нестулі, М. Рогози, О. Березіна, М. Алімана В. Гончаренка, А. Мазаракі, Л. Лігоненко, К. Ушакової, Г. Скляра, О. Пантелеймоненка, Н. Педченко, Л. Шимановської та ін.

Аналіз наукових праць [1, 4, 5, 6, 15] дає підстави для висновку, що споживча кооперація України є достатньо потужною розвиваючою, відкритою, демократичною системою, яка спрямована на задоволення потреб споживачів і ґрунтується на кооперативних принципах діяльності.

Діяльність підприємств та організацій споживчої кооперації України пов'язана з проблемою забезпечення взаємозв'язку економічної адекватності прийняття управлінських рішень та підвищення ефективності діючої системи управління.

На нашу думку, ефективність діяльності системи споживчої кооперації України має визначатись якістю управлінської діяльності, що забезпечує її реальну економічну самостійність і конкурентоспроможність. За сучасних умов господарювання питання ефективного фінансового управління будь-якого господарюючого суб'єкта є першочерговими.

Аналіз проблем управління, характерний для країн СНД, дає підстави для виокремлення проблемних аспектів, які мають місце в системі управління суб'єктами господарювання різних галузей діяльності та певною мірою характерних для діяльності підприємств та організацій споживчої кооперації України.

Рисунок 2.2 – Загальна схема кооперативної системи України
[Джерело: розроблено автором]

Серед таких проблем можна виділити: існуючий спектр управління не має необхідної повноти і не забезпечує стійкої фінансово-господарської діяльності в умовах турбулентного зовнішнього середовища; для вирішення питань стратегічної спрямованості не вистачає методичного підґрунтя, яке б базувалось на сучасних аспектах управління; функції та процедури управління недостатньо деталізовані; практика комплексного вирішення питань щодо модернізації механізмів управління не досконала; комп'ютерне забезпечення управлінської і виробничої діяльності потребує суттєвої модернізації; фінансовий контролінг слід застосовувати в першу чергу там, де необхідно сформувати систему управління, спрямовану на забезпечення комплексного розвитку господарюючого суб'єкта.

Проведений аналіз підтвердив, що виникла потреба у розробці нових підходів та методів фінансового управління в системі споживчої кооперації України з використанням фінансового контролінгу. Специфіка виявлених проблем свідчить про те, що використання фінансового контролінгу в системі споживчої кооперації доцільне і сприятиме забезпеченню пріоритетних векторів розвитку.

Визнаючи ключову роль фінансового контролінгу, ми погоджуємось з думкою С. Г. Бабенка щодо основних завдань фінансового управління кооперативними системами, серед яких основними слід вважати:

- розробку фінансової стратегії з основних напрямів економічного й соціального розвитку кооперативної системи;
- визначення основних напрямів інноваційної діяльності та управління нею;
- встановлення і регулювання внутрісистемних фінансових зв'язків, визначення прав і обов'язків перед вищими за підпорядкованістю органами управління;
- забезпечення інформаційним, науково-методичним і нормативним інструментарієм управління капіталом, надання консультативної допомоги з розробки перспективних і поточних фінансових планів, а в разі необхідності – фінансової допомоги щодо ресурсного збалансування бюджетів з основних напрямів економічного та соціального розвитку кооперативів;
- участь у розподілі та використанні прибутку на цілі розвитку регіональної та міжрегіональної інфраструктури, підготовки й перепідготовки кадрів, утримання апарату управління тощо;

– фінансовий контролінг [1, с. 261–262].

Таким чином, до складу завдань фінансового управління споживчою кооперацією України фінансовий контролінг включено ще у 2003 р., разом з тим практичне його використання не набуло розповсюдження і дотепер. Звідси можна стверджувати, що така ситуація склалася завдяки тому, що керівництву важко відійти від традиційних методів управління, а сучасні умови господарювання потребують перегляду позицій і перебудови системи управління з використанням фінансового контролінгу.

Використання фінансового контролінгу в системі споживчої кооперації в умовах глобалізаційних та інтеграційних змін в економіці потребує переформатування системи управління фінансами на принципово нових засадах.

За нашим переконанням, фінансовий контролінг це комплексна система, функціонування якої ґрунтується на чотирьох підходах: функціональному, процесному, системному, ситуаційному. Значна кількість науковців дотримується думки, що контролінг є процесно-орієнтованою системою [7, 8, 13, 16], разом з тим системний та ситуаційний підходи є не менш важливими для функціонування фінансового контролінгу та побудови відповідної служби або відділу.

Ситуаційний підхід ґрунтується на врахуванні факторів, які впливають на діяльність системи ззовні, оскільки розглядає об'єкт управління як відкриту систему. Якщо розглядати споживчу кооперацію як відкриту систему, то при формуванні системи фінансового управління та побудові служби фінансового контролінгу необхідно врахувати фактори зовнішнього середовища, що впливають на обсяги діяльності, забезпечують конкурентоспроможність, позиціонування системи на ринку, якість бізнес-процесів, рівень корпоративної культури, гармонізацію стратегічних та оперативних планів.

Ґрунтуючись на досвіді практичного використання контролінгу можна відмітити, що впровадження фінансового контролінгу потребує значних втрат часу, ресурсів, використання організаційних можливостей підприємств і організацій споживчої кооперації, тому є доцільним сформувати службу або відділ в рамках загальної системи управління. Разом з тим, «модель реформування суб'єкта господарювання з урахуванням управління контролінгом забезпечує його успішну діяльність у змінному зовнішньому середовищі та зачіпає усі компоненти управління» [2, с. 119].

Проведене дослідження дає підстави для твердження, що при формуванні системи фінансового управління підприємств та організацій споживчої кооперації, доцільно врахувати такі фактори як: стадія життєвого циклу системи, взаємозв'язки зі споживачами, постачальниками, конкурентами, контактна аудиторія, корпоративна культура, вибір фінансової стратегії, оскільки саме ці фактори впливають на організаційну побудову системи фінансового управління споживчою кооперацією України з використанням фінансового контролінгу.

Стадія життєвого циклу є одним з факторів, що визначає перспективи розвитку системи споживчої кооперації України. Ми переконані, що при формуванні системи фінансового управління підприємствами та організаціями споживчої кооперації, стадія життєвого циклу є основною, а решта перелічених вище факторів зовнішнього фінансового середовища мають додаткове значення. Підтвердженням цієї тези є визнання факту того, що фінансовий контролінг займає центральне місце у системі фінансового управління і на його функціонування впливає ринкова позиція суб'єкта господарювання, яка цілком залежить від стадії його життєвого циклу.

Система споживчої кооперації існує понад 150 років, протягом даного періоду змінювалися пріоритети діяльності, які, у свою чергу, визначали шляхи її подальшого розвитку. Можна погодитися з думкою Л. М. Шимановської щодо визначення сучасної стадії життєвого циклу системи споживчої кооперації як відновлення [15, с. 171]. Нами визначено сьогодинішній етап розвитку з точки зору фінансового забезпечення діяльності системи споживчої кооперації України як етап подальшого її реформування з використанням сучасних важелів управління, серед яких фінансовий контролінг є найбільш значущим.

Незважаючи на значний період часу функціонування системи споживчої кооперації фінансовий контролінг, не знайшов практичного впровадження у систему управління фінансами споживчої кооперації, а використовувалися лише окремі його елементи. У такому контексті можна стверджувати наступне.

По-перше фінансовий контролінг системи споживчої кооперації України знаходиться на стадії зародження і потребує ретельного вивчення з боку вищого менеджменту.

По-друге виникає потреба у чіткому формулюванні процедури щодо визначення необхідності повноцінного впровадження

фінансового контролінгу в діяльність системи споживчої кооперації України.

Можна стверджувати, що стадія життєвого циклу системи споживчої кооперації не співпадає з рівнем розвитку та практичним використанням фінансового контролінгу на підприємствах і організаціях споживчої кооперації. Враховуючи вимоги сьогодення щодо функціонування суб'єктів господарювання, використання системи фінансового контролінгу є своєчасним і надасть можливість поставити на більш високий рівень існуючу систему управління в споживчій кооперації [4].

З точки зору стадії життєвого циклу нам необхідно врахувати з одного боку розвиток системи споживчої кооперації, яка знаходиться на стадії відновлення або реформування, а з іншого – фінансового контролінгу, який не набув практичного використання в системі споживчої кооперації і у керівництва не має достатнього досвіду щодо впровадження сучасних методів та інструментів. Перед нами постає проблема переформатування існуючої системи управління у споживчій кооперації завдяки створенню служби фінансового контролінгу, яка б надала новий поштовх стабілізації діяльності підприємств і організацій споживчої кооперації. Саме тому нам необхідно визначитися з основними цілями, функціями, методами та інструментами фінансового контролінгу, які мають бути враховані при організаційній побудові служби фінансового контролінгу в системі споживчої кооперації України.

Справедливо зауважити, що пріоритетні напрями розвитку системи споживчої кооперації України мають формувати стратегічні цілі фінансового контролінгу, спрямовані на забезпечення довгострокового розвитку і диверсифікацію її діяльності.

Оперативні цілі розвитку системи в контексті фінансового контролінгу мають забезпечити зростання обсягів діяльності, прибутку, підтримку належного рівня платоспроможності та ліквідності, задоволення потреб споживачів.

Впровадження фінансового контролінгу в діяльність системи споживчої кооперації України має супроводжуватися змінами організаційної структури управління фінансами, шляхом виділення служби (департаменту) фінансового контролінгу, відділу або фінансового контролера (залежно від рівня управління).

Служба фінансового контролінгу або фінансовий контролер виокремлює методи та інструменти, які будуть використані для здійснення планування діяльності, розробляються форми бю-

джетів для центрів фінансової відповідальності, визначаються ключові фактори успіху для забезпечення подальшого контролю за їхнім виконанням.

На початковому етапі впровадження фінансового контролінгу та функціонування відповідної служби фінансовий контролер використовує у своїй діяльності наступний інструментарій фінансового контролінгу: фінансовий стратегічний аналіз, аналіз затрат та собівартості, маржинальний аналіз, аналіз ефективності інвестиційних вкладень, ціноутворення.

Використання саме такого інструментарію сприятиме накопиченню необхідної інформації, яка буде налаштовувати вищий менеджмент на прийняття управлінських рішень, спрямованих на довгострокову перспективу розвитку системи споживчої кооперації.

При подальшому використанні фінансового контролінгу в діяльності системи споживчої кооперації важливими постають питання, пов'язані із визначенням ефективності та упроченням позицій в системі управління.

Крім фактору життєвого циклу ми зробили акцент на таких як: взаємозв'язки зі споживачами, постачальниками, конкурентами, вибір еталонної фінансової стратегії, корпоративна культура, контактна аудиторія.

Взаємозв'язки зі споживачами основною ціллю управління даним фактором є забезпечення довгострокового функціонування системи споживчої кооперації України шляхом задоволення потреб споживачів. Завдання фінансового контролера полягають у розрахунку точки беззбитковості, проведенні маржинального аналізу, управлінні дебіторською заборгованістю, проведенні аналізу відхилень, розрахунку коефіцієнту задоволеності клієнтів. В даному випадку інформація повинна мати відомості про обсяги продаж, визначення кількості споживачів, які є важливими для діяльності споживчої кооперації.

Взаємозв'язки з постачальниками є фактором, що забезпечує довгострокове функціонування системи споживчої кооперації України, шляхом укладання прямих договорів на поставку товарів, створення власної логістичної мережі. Фінансовий контролер здійснює оцінку варіантів придбання товарів, проводить АВС-аналіз, здійснює розрахунок оптимальної партії закупки, нормування запасів. Інформаційне забезпечення полягає у накопиченні та наданні оперативної інформації про реалізацію та

використання закуплених товарних ресурсів, здійсненні контролю за витратами на придбання товарів.

Конкуренти врахування цього фактору дає можливість зважити конкурентні переваги контрагентів та забезпечити підтримку і розвиток конкурентних переваг та компетенцій підприємств та організацій споживчої кооперації України. Фінансовий контролер в даному випадку має забезпечити розрахунок маржинального аналізу за асортиментом продукції та товарів, які закупаються, з урахуванням географічних сегментів, моніторинг цін конкурентів. Для підтримки конкурентних переваг системи споживчої кооперації здійснюється формування та надання інформації про конкурентів з метою уникнення можливих загроз та забезпечення її подальшого розвитку.

Вибір фінансової стратегії (зростання та збереження існуючого положення) пов'язаний з визначенням та досягненням стратегічних цілей. З урахуванням останніх рішень системи споживчої кооперації України щодо її подальшого розвитку стратегічні цілі мають бути спрямовані на збільшення обсягів діяльності, диверсифікацію напрямів діяльності, використання додаткових можливостей та забезпечення збереження позицій, яких досягла система споживчої кооперації. В такому контексті фінансовий контролер здійснює проведення стратегічного фінансового аналізу, проводить аналіз витрат та собівартості, аналіз відхилень, моніторинг конкурентів, контроль за виконанням ключових факторів успіху. Проведення такого аналізу потребує накопичення відповідної релевантної та своєчасної інформації для прийняття ефективних управлінських рішень та розробку відповідної звітності для інвесторів.

Корпоративна культура. Основною ціллю врахування даного фактору при формуванні системи фінансового управління є підвищення ефективності та керованості дій вищого менеджменту з метою досягнення стратегічних цілей розвитку системи, врахування цілей власників, менеджерів з метою забезпечення балансу інтересів, визначення показників, що впливають на зростання вартості капіталу. Фінансовий контролер здійснює стратегічний аналіз, розрахунок вартості підприємства, визначає рівень професійної підготовки персоналу, рівень задоволеності персоналу. Накопичена інформація повинна мати відомості про підвищення кваліфікації персоналу та здатності до навчання працівників з метою орієнтації на збільшення інтелектуального капіталу, формування відповідальності за загальні результати діяльності.

Контактна аудиторія. Врахування даного фактору має на меті збільшення позитивного впливу та потенційного інтересу до діяльності системи споживчої кооперації. Фінансовий контролер забезпечує проведення стратегічного аналізу, опитування та моніторинг потенційних споживачів та постачальників. Накопичення та розповсюдження позитивної інформації про переваги споживчої кооперації через засоби масової інформації сприяє підвищенню рівня її конкурентоспроможності.

Наведена вище інформація свідчить про те, що кожен фактор має свою специфіку та особливості щодо цілей, інструментів, інформації, яку повинен мати у своєму арсеналі фінансовий контролер. Разом з тим між зазначеними факторами існує функціональний взаємозв'язок, завдяки специфічним функціям контролінгу, які притаманні і фінансовому контролінгу: координаційній, інтеграційній, інформаційній, аналітико-методологічній. Головне завдання фінансового контролера полягає в тому, щоб врахувати ці особливості в практичній діяльності та забезпечити пофакторне висвітлення цілей та завдань фінансового контролінгу для ефективного функціонування системи фінансового управління підприємств та організацій споживчої кооперації.

Наведена вище інформація дає підстави для твердження, що фінансовий контролінг знаходиться на перетині різних сфер діяльності системи споживчої кооперації України (управлінський та фінансовий облік, стратегічний та фінансовий аналіз). У результаті завдяки сформованій системі фінансового управління з використанням фінансового контролінгу ми маємо об'єднану в єдине ціле обліково-інформаційну систему, що здатна забезпечити чітке координування дій різних підрозділів системи споживчої кооперації з метою прийняття ефективних управлінських рішень в рамках обраної фінансової стратегії.

Практичне впровадження фінансового контролінгу неможливо без створення відповідної служби, яка б забезпечувала методичну та консультаційну підтримку вищого менеджменту з метою прийняття виважених і ефективних рішень, спрямованих на досягнення цілей обраної фінансової стратегії та підтримку ліквідності, платоспроможності, ділової активності підприємств та організацій споживчої кооперації України.

Для ефективного функціонування служби фінансового контролінгу необхідно розробити стандарти фінансового контролінгу, які б наповнювали новим змістом завдання, цілі, які мають виконувати менеджери, бухгалтери, фінансисти та фінансові контролери для виконання обраної фінансової стратегії.

Стандарти фінансового контролінгу мають відображати правила та принципи, які використовує підприємство, компанія, в нашому випадку це система споживчої кооперації України, яка включає до свого складу значну кількість бізнес-одиниць. Для того, щоб такі стандарти працювали, необхідно їх підкріплення відповідними внутрішніми нормативними документами, виконання яких дає можливість підвищити ефективність діяльності та підвищити вартість капіталу.

Ідея розробки внутрішніх нормативів не є чимось абсолютно новим, але з погляду фінансового контролінгу такі нормативи мають розглядатися як такі що сприятимуть:

- підвищенню ефективності управлінської системи;
- перерозподілу функцій між різними рівнями управління з метою забезпечення прийняття ефективних управлінських рішень;
- забезпеченню прозорого процесу накопичення та структурування інформації між різним користувачами;
- своєчасному реагуванню керівництва на негативні процеси, які відбуваються в результаті здійснення фінансово-господарської діяльності;
- формуванню відповідної поведінки персоналу при настанні нестандартної ситуації і забезпеченню виконання персоналом визначених функцій.

Розробка стандартів фінансового контролінгу в умовах значних затрат на управління є досить актуальною і своєчасною, оскільки в сучасних умовах нестабільного зовнішнього середовища скорочення витрат на управління забезпечить економію фінансових ресурсів, які можуть бути використані для фінансування основної діяльності, збільшити її обсяги.

Розробка і впровадження стандартів фінансового контролінгу в практику системи споживчої кооперації України створюватиме передумови для формування системи управління, яка ґрунтується на нових принципах, з обов'язковим врахуванням поведінки персоналу.

Вище наведена інформація дає підстави для твердження, що стандарти фінансового контролінгу мають бути спрямовані на підтримку ефективного фінансового забезпечення системи споживчої кооперації а саме:

- створюють умови для виконання керівним складом різних рівнів визначених функцій та орієнтують їхні дії на питання стратегічного розвитку;

- забезпечують раціоналізацію діяльності, пов'язану зі зниженням витрат на утримання управлінського апарату;
- надають можливість пайовикам підвищити вартість капіталу за рахунок своєчасного реагування на вплив факторів зовнішнього середовища;
- створюють умови для забезпечення автоматизації бізнес-процесів, завдяки чіткому перерозподілу відповідальності між різними рівнями управління.

Таким чином, практичне впровадження фінансового контролінгу в діяльність системи споживчої кооперації України буде ускладнено без побудови служби фінансового контролінгу, розробки відповідних стандартів та формування системи фінансового управління.

Проведене вище дослідження довело існування взаємозв'язку між факторами зовнішнього фінансового середовища системи споживчої кооперації, складовими фінансового контролінгу та системою фінансового управління (рис. 2.3).

Логіка дослідження буде мати закінчений вигляд за умови врахування взаємозв'язку між факторами зовнішнього фінансового середовища, які враховуються при організаційній побудові системи фінансового управління та складовими, що формують концептуальні та методологічні основи фінансового контролінгу.

Проведений аналіз літературних джерел [3, 4, 5, 6, 11, 12] дає підстави для формулювання наступних тез, які більш повно розкривають концептуальні та методологічні основи організаційної побудови системи фінансового управління підприємств та організацій споживчої кооперації:

Теза перша – фінансовий контролінг є новим явищем у системі фінансового управління споживчою кооперацією України. Про це свідчить факт того, що в діяльності українських суб'єктів господарювання та країнах СНД використання фінансового контролінгу не набуло достатнього розповсюдження. Ю. В. Трифонов відмічає, що «у російській практиці немає широкого використання контролінгу на підприємствах».

До основних причин такої ситуації можна віднести наступні:

- в директивній економіці координація підмінялась контролем;
- концепція контролінгу є нововведенням кінця XX століття;
- у нових власників немає необхідного рівня знань та орієнтація діяльності спрямована на короткострокову перспективу» [12, с. 49].

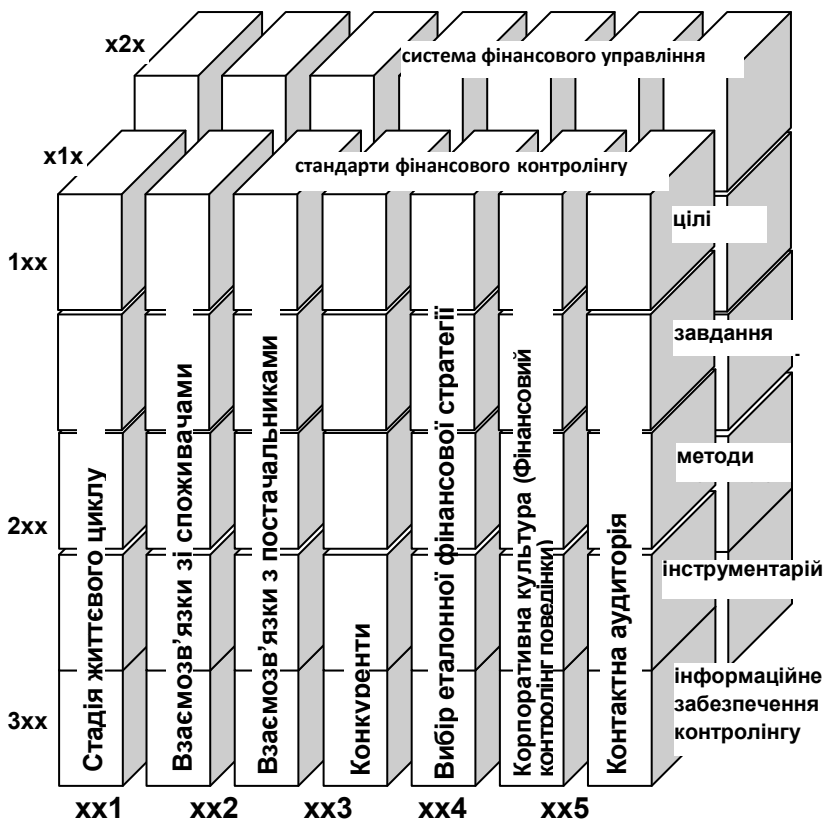

Рисунок 2.3 – Взаємозв'язок складових фінансового контролю та факторів зовнішнього середовища, що враховуються при організаційній побудові системи фінансового управління підприємствами та організаціями споживчої кооперації України

[Джерело: розроблено автором]

Разом з тим сучасна система фінансового управління суб'єктами господарювання ґрунтується на новій парадигмі, основною складовою якої є фінансовий контроль, що дає підстави для формування парадигми фінансового контролю.

Теза друга – за допомогою фінансового контролю споживча кооперація має можливість накопичити структуровану

інформацію відповідно до основних напрямів діяльності для прийняття ефективних управлінських рішень. Накопичення інформації за таких умов скорочує час на прийняття рішення та ставить фінансовий менеджмент на більш високий рівень. Формування служби фінансового контролінгу має відштовхуватися від філософії суб'єкта господарювання, яка покладена в основу його діяльності.

Теза третя – фінансовий контролінг призначений нейтралізувати негативні явища, які мають місце при здійсненні діяльності підприємств і організацій споживчої кооперації, з метою забезпечення можливості досягнення поставленої мети. Важливим моментом при створенні системи фінансового управління є врахування стратегічних орієнтирів діяльності системи споживчої кооперації. У такому контексті найбільш використовуваними є наступні контролінгові інструменти: SWOT-аналіз, аналіз відхилень, аналіз «вузьких місць» т. і.

Теза четверта – завдання, функції та інструменти фінансового контролінгу змінюються під впливом факторів зовнішнього середовища, стадії життєвого циклу, обраної фінансової стратегії розвитку системи споживчої кооперації. У результаті під впливом факторів зовнішнього середовища формується культура фінансового контролінгу, яка і забезпечує чітке функціонування системи фінансового управління для досягнення системою споживчої кооперації України поставлених цілей.

Для доведення справедливості наведених вище тез вважаємо за потрібне показати взаємозв'язок між складовими, що формують концептуальні та методологічні основи фінансового контролінгу: парадигма фінансового контролінгу, філософія фінансового контролінгу, стратегічні орієнтири фінансового контролінгу, культура фінансового контролінгу. Важливим аспектом дослідження є – показати взаємозв'язок між цими складовими та функціонуванням системи фінансового управління споживчою кооперацією України.

Парадигма фінансового контролінгу формується в межах загальної парадигми управління системою споживчої кооперації України зі зміною пріоритетів у бік фінансової складової. Парадигма фінансового контролінгу має відображати синтез взаємозв'язків між різними елементами системи управління фінансами, які функціонують заради досягнення постановленої мети. Парадигма фінансового контролінгу має формуватися в рамках від-

повідної організаційної структури і охоплювати два важливих аспекти:

- забезпечення комунікаційних зв'язків між різними рівнями управління, адміністративними службами та окремими працівниками;
- формування структурованої інформації для використання її в системі управління з метою прийняття ефективних управлінських рішень, спрямованих на підтримку ліквідності, платоспроможності та фінансової рівноваги.

У даному контексті таке переформатування системи управління стає можливим за умов використання реінжинірингу який у класичному розумінні «визначається як фундаментальне переосмислення і радикальне перепроєктування бізнес – процесів компанії для досягнення суттєвих поліпшень основних показників: вартості, якості послуг і темпів розвитку» [10, с. 136], що для подальшого розвитку системи споживчої кооперації є важливим.

Завдяки впровадженню фінансового контролінгу в систему фінансового управління, за умов реінжинірингу бізнес-процесів, стає можливим створення сучасного інформаційного забезпечення процесу прийняття управлінських рішень, спрямованих на досягнення поставлених оперативних і стратегічних цілей системи споживчої кооперації. Фінансовий контролінг здатен об'єднати усі рівні та ланки управлінської системи з метою створення раціональної та продуктивної структури управління і забезпечення досягнення системою споживчої кооперації поставлених цілей.

Філософія фінансового контролінгу виділяється деякими авторами як функція [7, 13]. На відміну від існуючих точок зору ми дійшли висновку, що філософія фінансового контролінгу це образ мислення вищого менеджменту щодо розуміння місії та цілей підприємства в сучасній парадигмі фінансового контролінгу. Філософію фінансового контролінгу не можна трактувати однозначно. Вона формується під впливом зовнішнього і внутрішнього середовища і деякою мірою залежить від ділової репутації підприємства, рівня ефективності діючої системи управління. Філософія фінансового контролінгу є своєрідним індикатором, який відображає зміни, які відбуваються в системі фінансового управління підприємства під впливом зовнішніх та внутрішніх факторів.

Стратегічні орієнтири фінансового контролінгу досягаються завдяки ефективному функціонуванню організаційно-економічної системи споживчої кооперації. Також важливим у цьому процесі є використання методологічних підходів фінансового контролінгу, які забезпечують вивчення функціонування бізнес-процесів з виділенням стратегічних пріоритетів розвитку підприємств і організацій споживчої кооперації.

Культура фінансового контролінгу з нашої точки зору є ключовою позицією, яка об'єднує вище наведені поняття в єдину систему з метою формування служби фінансового контролінгу здатної забезпечити виконання поставлених керівництвом стратегічних цілей. У системі споживчої кооперації України, основною ціллю діяльності є забезпечення потреб пайовиків та споживачів, на перший план висуваються кооперативні принципи та цінності, напрацьовані протягом усього періоду її існування. У результаті культура фінансового контролінгу має бути цінносно-орієнтованою, та спрямованою на підвищення ефективності діяльності споживчої кооперації з метою підтримки фінансової стабільності та забезпечення потреб пайовиків, споживачів, працівників.

Перехід до соціально-орієнтованої системи управління, забезпечення гармонізації оперативних і стратегічних цілей і планів підприємства в рамках корпоративної культури вимагає від фінансового контролінгу враховувати вплив такої складової як персонал. Саме культура фінансового контролінгу має забезпечити формування та розробку стандартів фінансового контролінгу, які забезпечать виконання поставлених перед системою споживчої кооперації цілей. Наведена вище інформація дає підстави стверджувати, що між складовими, що формують методологічне підґрунтя фінансового контролінгу разом із факторами зовнішнього середовища здійснюють відповідний вплив на організаційну побудову системи фінансового управління та служби фінансового контролінгу, існує взаємозв'язок. Наочно такий взаємозв'язок можна показати за допомогою наступної схеми (рис. 2.4).

Визначені вище ключові складові разом із факторами зовнішнього та внутрішнього середовища впливають на формування фінансового контролінгу системи споживчої кооперації, до складу якої входить і служба фінансового контролінгу. Проведене дослідження дає підстави для висновку, що формування системи фінансового управління в системі споживчої кооперації

Україні є актуальним і своєчасним з огляду на вимоги, які висуваються сьогодні до функціонування соціально-орієнтованих систем. За нашим переконанням підприємства і організації споживчої кооперації можуть досягти ефективної діяльності за умов створення чітко організованої системи фінансового управління та служби фінансового контролінгу, яка сприятиме своєчасному реагуванню на зміни впливу факторів зовнішнього середовища з відповідним коригуванням обраної фінансової стратегії.

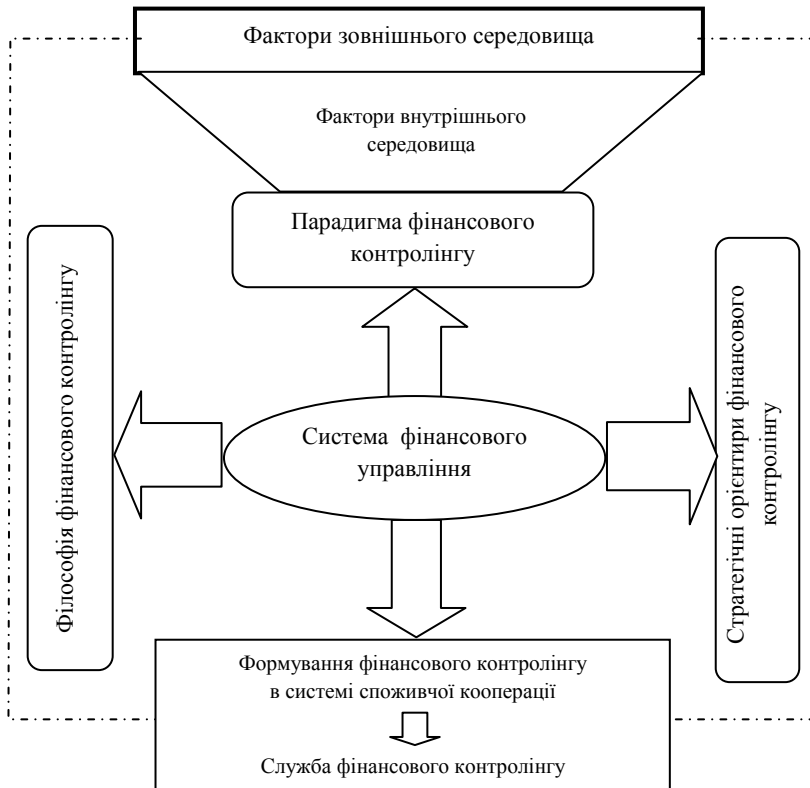

Рисунок 2.4 – Взаємозв'язок між концептуальними елементами фінансового контролінгу та формуванням системи фінансового управління підприємств та організацій споживчої кооперації України

[Джерело: розроблено автором]

Створення служби фінансового контролінгу має ґрунтуватися навколо питань, пов'язаних із визначенням місця служби фінансового контролінгу в системі фінансового управління системою споживчої кооперації України, організаційною структурою, можливими варіантами її створення.

Ми погоджуємося з думкою Ю. В. Трифонова, що «контролінг, займаючи центральне місце у міжфункціональній системі управління підприємством, має стійкі взаємозв'язки з іншими самостійними видами управлінської діяльності (маркетинг, ціни, управління фінансами, персоналом, якістю, збутовою діяльністю, матеріально-технічним забезпеченням)» [12, с. 47].

Можна виокремити три типи організаційних структур управління в рамках яких може бути побудована служба фінансового контролінгу: лінійна або лінійно-функціональна, дивізіональна, матрична, штабна. Разом з тим деякі автори визначають два принципи побудови служби контролінгу – штабний та лінійний [8].

Лінійно-функціональна структура має чітко встановлену ієрархію взаємовідносин і відповідальності між структурними підрозділами. Даний тип служби фінансового контролінгу характеризується досить суворою підпорядкованістю нижнього рівня управління вищому при дотриманні порядку передачі інформації по вертикалі.

Дивізіональна або холдингова структура служби фінансового контролінгу притаманна для великих компаній, які мають у своєму складі достатню кількість самостійних підрозділів, які об'єднуються між собою загальним фінансовим керівництвом, яке ґрунтується на відповідних правах власності. При такій побудові служби фінансового контролінгу вищий менеджмент відповідає за стратегічні плани, забезпечує контроль за виконанням поставлених цілей, а підрозділи (дивізіони) розробляють оперативні плани та забезпечують їхнє виконання.

Матрична структура характеризується відносною самостійністю підрозділів для виконання поставлених завдань. Причому закріплення працівників для виконання своїх функцій здійснюється в рамках відповідного проекту, після виконання якого може бути здійснено переміщення в інший підрозділ.

Штабна структура передбачає, що посада контролера вводиться в окремих підрозділах. Кожен контролер підпорядковується головному контролеру, а служба фінансового контролінгу працює як штаб.

Ми вважаємо, що на практиці досить важко забезпечити функціонування організаційної структури використовуючи лише один тип. Тому зустрічаються компанії, які для побудови організаційної структури підприємства і фінансового контролінгу в тому числі використовують комбінацію декількох її типів. Якщо говорити суто про формування служби фінансового контролінгу, то можна запропонувати три основних варіанти її побудови:

- об'єднання функцій фінансового контролінгу з іншим відділом: фінансовим, бухгалтерією, плановим;
- служба фінансового контролінгу має статус самостійного відділу і лінійно підпорядковується керівництву;
- служба фінансового контролінгу безпосередньо підпорядкована керівнику суб'єкта господарювання і займає чільне місце в ієрархії управління.

Для країн СНД, враховуючи значний відсоток неплатоспроможних підприємств та таких, що знаходяться у кризовій ситуації найбільш вірогідною для використання є перша та четверта моделі побудови служби фінансового контролінгу. Для системи споживчої кооперації України, враховуючи багаторівневу побудову системи управління, не можна визначити однозначно модель побудови служби фінансового контролінгу.

Створення служби контролінгу в системі споживчої кооперації України є новим явищем, яке пов'язано з вимогами сьогодення та ґрунтується на останніх рішеннях керівництва. В прийнятих рішеннях щодо модернізації системи управління споживчою кооперацією України прямо не виділяється потреба у створенні служби фінансового контролінгу, разом з тим проведене дослідження свідчить про те, що без створення служби фінансового контролінгу неможливо досягти бажаного ефекту.

Враховуючи масштаби та багатоваріантність діяльності системи споживчої кооперації України, необхідно відмітити нагальну потребу у зміні організації та підходів управління фінансово-господарською діяльністю, з метою підвищення ефективності фінансової складової, як основоположної.

Ураховуючи подану вище інформацію, можна запропонувати такі можливі варіанти служби фінансового контролінгу в системі споживчої кооперації України (табл. 2.2) [4, 5].

Система споживчої кооперації України знаходиться в постійному пошуку змін у системі управління, які частково висвітлені у працях [1, 3, 4, 5, 6, 9, 14, 15], разом з тим такий аспект як

впровадження системи фінансового управління та формування служби фінансового контролінгу в діяльність підприємств і організацій споживчої кооперації залишився поза увагою дослідників. Унаслідок цього ми маємо систему управління, яка за своєю суттю не може забезпечити повною зворотний зв'язок між елементами системи, гнучкість та своєчасне реагування на зміни факторів зовнішнього середовища.

Таблиця 2.2 – Можливі варіанти служби фінансового контролінгу в системі споживчої кооперації України

Управлінський рівень	Варіант служби фінансового контролінгу	Підпорядкованість	Кількість співробітників
Укркоопспілка	Департамент фінансового контролінгу	Голові Укркоопспілки	від 5-ти до 7-ми
Обласна спілка споживчих товариств	Служба фінансового контролінгу, відділ фінансового контролінгу	Голові обласної спілки споживчих товариств	від 3-х до 5-ти
Районна спілка споживчих товариств	Відділ фінансового контролінгу, фінансовий контролер	Голові районної спілки споживчих товариств	2
Споживче товариство	Фінансовий контролер	Директору споживчого товариства	1

[Джерело: розроблено автором]

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ІНФОРМАЦІЙНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бабенко С. Г. Трансформація кооперативних систем у перехідній економіці : монографія / С. Г. Бабенко. – Київ : Наукова думка, 2003. – 332 с.
2. Герасина О. Н. Роль контроллинга в процессном управлении на предприятии / О. Н. Герасина, Т. С. Сальникова, А. В. Красильников ; под ред. О. Н. Герасиной. – Москва : МГИУ, 2011. – 146 с.
3. Карцева В. В. Методичні підходи до формування системи фінансового контролінгу на підприємстві / В. В. Карцева // Економічний форум. Науковий журнал. Луцький національний технічний університет, м. Луцьк. – 2013. – № 1. – С. 312–316.

4. Карцева В. В. Фінансовий контролінг підприємств і організацій споживчої кооперації : монографія / В. В. Карцева. – Полтава : ПУЕТ, 2013. – 335 с.
5. Карцева В. В. Обґрунтування вибору організаційної побудови служби контролінгу в системі споживчої кооперації / В. В. Карцева // Інноваційна економіка. Всеукраїнський науково-виробничий журнал, м. Тернопіль. – 2013. – № 1[39]. – С. 264–268.
6. Карцева В. В. Роль фінансового контролінгу в забезпеченні стратегічного розвитку підприємств і організацій споживчої кооперації : збірник тез доповідей міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції «Фінансова безпека та стратегічний розвиток держави» / Карцева В. В. – Полтава : Верстка, 2012. – 236 с. – С. 57–61.
7. Контроллинг в бизнесе. Методические и практические основы построения контроллинга в организациях / [А. М. Карминский, Н. И. Оленев, А. Г. Примак, С. Г. Фалько]. – 2-е изд. – Москва : Финансы и статистика, 2002. – 256 с.
8. Погостинская Н. Н. Контроллинг в системе стратегического управления : монография / Н. Н. Погостинская, Ю. А. Погостинский. – Санкт Петербург : из-во МБИ, 2006. – 117 с.
9. Стратегічний розвиток підприємств регіону: фінансовий аспект : монографія / за заг. ред. Карцевої В. В. – Полтава : РВВ ПУЕТ, 2011. – 202 с.
10. Султанова А. Г. Управление качеством или реинжиниринг? / А. Г. Султанова // Менеджмент в России и за рубежом. – № 1. – 2010. – С. 135–139.
11. Терещенко О. О. Контролінг поведінки в концепції біхевіористичних фінансів / О. О. Терещенко // Фінанси України. – 2011. – № 10. – С. 104–116.
12. Трифонов Ю. В. Методологические основы текущего контроллинга промышленного предприятия : монография / Ю. В. Трифонов, М. Н. Павленков. – Нижний Новгород : изд-во ННГУ, 2007. – 228 с.
13. Фалько С. Г. Контроллинг для руководителей и специалистов / Фалько С. Г. – Москва : Финансы и статистика, 2008. – 272 с.
14. Шимановська-Діанич Л. М. Управління розвитком персоналу організацій споживчої кооперації України : дис. ... д. е. н. : 08.00.04 – економіка та управління підприємствами (за видами економічної діяльності). – Полтава, 2012. – 446 с.

15. Шимановська-Діанич Л. М. Організаційно-економічний механізм управління розвитком підприємств і організацій споживчої кооперації України: теорія і практика : монографія / Л. М. Шимановська-Діанич, В. А. Власенко. – Полтава : РВВ ПУЕТ, 2010. – 341 с.
16. Шульга Н. П. Банківський контролінг: теорія, методологія, практика : монографія / Н. П. Шульга. – Київ : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2004. – 326 с.

2.3. Методичні засади інтегральної оцінки фінансового стану підприємств та організацій споживчої кооперації України

Кризові процеси в економіці виявили значну вразливість виробничого потенціалу національної економіки України та віддзеркалились на фінансовому становищі підприємств та організацій споживчої кооперації. Брак власних коштів та дорожнеча кредитних ресурсів, постійні зростання цін на енергоносії, податковий тягар (підвищення податків та акцизних ставок), інфляція, відсутність ефективних механізмів підтримки та стимулювання інвестиційної діяльності, зменшення обсягів збуту через зниження платоспроможності покупців, повільне кредитування економіки, значний ступінь зношеності основних виробничих засобів, несприятливий інвестиційний клімат в країні значно погіршують фінансовий стан споживчих товариств та їх спілок, підприємств та господарств системи споживчої кооперації. Це негативна сторона ситуації, що склалась.

В той же час, споживча кооперація України є гравцем з більш ніж півторастолітньою історією. У вирішенні економічних, соціальних та інших проблем українського села є безпосереднім та активним учасником, від якого вихід з кризового стану вимагає вирішення ряду складних проблем і розробки нових підходів до управління. На перший план виходять економічні, ринкові критерії і показники ефективності, підвищуються вимоги до гнучкості управління, до забезпечення стійкості функціонування підприємств, фірм та організацій в стратегічному періоді.

Агресивне конкурентне середовище окреслює глобальні вектори розвитку споживчої кооперації України, члена Міжнародного кооперативного альянсу (ICA), європейських кооперативних об'єднань (Euro COOP, Cooperatives Europe) та інших. Слід

відзначити, що зусилля системи спрямовані на запровадження кращого досвіду корпоративного управління кооперативів розвинутих країн Західної Європи та Північної Америки.

Завдання підвищення ефективності, удосконалення діяльності підприємств та організацій споживчої кооперації в умовах членства в СОТ, євроінтеграції, перетворення інформації та знань на один з основних інноваційних ресурсів і домінуючу форму розвитку закономірно передбачає оптимізацію менеджменту і всіх його складових, зокрема аналізу. Орієнтація на міжнародний досвід, міжнародні аналітичні стандарти дозволять кооперативному менеджменту досягнути загальноєвропейського рівня з можливістю подальшого розвитку [10, с. 142].

Модель управління фінансового стану підприємств та організацій споживчої кооперації повинна будуватись з позицій системного, процесного, ситуаційного та адаптивного підходів та враховувати особливості їх функціонування (організаційну структуру, особливості управління, проекти та внутрішні плани, зв'язки підприємств і організацій між собою, особливості документообігу та формування внутрішньо системної звітності).

На рисунку 2.5 представлено механізм управління фінансовим станом підприємств та організацій споживчої кооперації України в авторській редакції.

Для оптимізації процесів управління фінансовим станом підприємств та організацій споживчої кооперації на всіх рівнях управлінської ієрархії ефективним представляється застосування багатofункціональних стандартних платформ: починаючи від динамічної візуалізації, інтелектуального аналізу й інтерпретації до побудови моделей прогнозування із врахуванням великої кількості залежностей у режимі реального часу (наприклад, розробки фірми SAS) тощо. Висувається вимога забезпечення такої характеристики застосування методів фінансового аналізу як дієвість. Рівень складності: від простого (вертикальний, горизонтальний, порівняльний, коефіцієнтний, трендовий) до досить складного рівня: використання методів системного аналізу (наприклад, об'єктно-орієнтовного моделювання, імітаційного моделювання), нейронно мережевого програмування зі застосуванням ІТ-технологій.

Особливе місце в загальній схемі управління фінансовим станом займає інтегральна оцінка, як універсальний метод аналізу, адже за її допомогою з'являється можливість в узагальненому вигляді представити діяльність підприємства або організації споживчої кооперації України на ринку та визначити рейтинг

ефективності функціонування. Це дозволяє суб'єктам ринкових відносин визначитись із найефективнішими способами інвестування капіталу і таким чином сприяти росту віддачі використуваних ресурсів в умовах їх обмеженості.

Рисунок 2.5 Механізм управління фінансовим станом підприємств та організацій споживчої кооперації України
[Джерело: авторська розробка]

Значний внесок у розвиток системи оцінки фінансового стану підприємств зробили такі вітчизняні та зарубіжні науковці, як: К. В. Ізмайлова, А. М. Ковальова, М. Я. Коробов, Г. О. Крамаренко, Л. А. Лахтіонова, А. М. Поддєрьогін, Г. В. Савицька, С. Я. Салига, Г. Г. Старостенко, О. С. Філімоненков, Е. Хелферт, Ю. С. Цал-Цалко, О. О. Шеремет, Д. В. Шиян та ін.

І. М. Сафронська, Г. С. Белай, В. С. Михайлов, О. Б. Хотетовська, М. І. Лагун, С. О. Іщук, Т. М. Бойчак, Т. Г. Бені, С. Б. Довбань поглибили дослідження методичних засад інтегральної оцінки ефективності фінансово-господарської діяльності та фінансового стану.

Проблемам розвитку споживчої кооперації, аналізу ефективності діяльності її суб'єктів, оцінці низки аспектів фінансового стану присвячені праці І. Абдукарімова, О. Білої, М. Білухи, П. Буніна, Ю. Вериги, Б. Гриніва, В. Косариної, В. Подольської, О. Токар, А. Фрідмана та інших [19, с. 4].

Проте, незважаючи на значний обсяг накопичених у цій сфері знань, теоретична база для формування концептуальних основ інтегральної оцінки фінансового стану підприємств [2, 4, 7, 11, 14, 15, 20, 22, 24] все ще є недостатньо вивченою, а багато положень праць дослідників носять суперечливий і дискусійний характер.

Варто зазначити, що до основних принципів формування системи показників-індикаторів для інтегральної оцінки фінансового стану підприємств відносять такі: відповідність системи показників завданням дослідження; наявність інформаційного забезпечення для розрахунку значень показників; можливість чіткого визначення алгоритмів розрахунку індикаторів; забезпечення накопичення статистичної бази стосовно рівнів показників; охоплення індикаторами всіх найважливіших напрямів оцінки фінансового стану підприємств; оптимальна чисельність показників з кожного напрямку дослідження [21, с. 313–314].

Проведення діагностики за інтегральним показником фінансово-господарської діяльності дозволяє отримати досить вичерпну інформацію про фінансовий стан підприємства на даному етапі його розвитку та можливу динаміку у майбутньому. Інтегральний показник формується на основі опису досліджуваного об'єкта, який характеризується великою кількістю ознак, меншим числом інформативних показників. Агрегування ознак в одну інтегральну оцінку ґрунтується на так званій «теорії адитивної цінності», згідно з якою цінність цілого дорівнює сумі цінностей його складових [6, с. 26].

На рисунку 2.6 представлено алгоритм аналізу фінансового стану підприємства на основі розрахунку інтегрального показника.

Рисунок 2.6 – Алгоритм аналізу фінансового стану підприємства на основі розрахунку інтегрального показника [13, с. 191]

На сьогодні важливо вирішити завдання поєднання в процесі інтегральної оцінки фінансового стану підприємств і організацій споживчої кооперації фінансових і нефінансових індикаторів з урахуванням причинно-наслідкових зв'язків між результативними показниками та ключовими факторами, під впливом яких вони формуються.

Показники, за допомогою яких вимірюють досягнуті результати, і показники, що відображають процеси, які забезпечують досягнення цих результатів, мають бути узгоджені між собою. Це відбувається завдяки тому, що для одержання перших, наприклад, підвищення чистого прибутку від реалізації продукції, потрібно реалізувати другі, наприклад, досягти більшої лояльності з боку клієнтів і збільшити їх кількість.

Ураховуючи необхідність забезпечення комплексності інтегральної оцінки фінансового стану підприємств і організацій споживчої кооперації, доцільно проводити когнітивну діагностику фінансового стану, що спрямована на пізнання процесів функціонування суб'єктів підприємницької діяльності на основі дослідження кількісних та якісних показників, метою якої є оцінка як поточного, так і перспективного станів підприємств на основі інформації бухгалтерського обліку та звітності, а також експертних оцінок.

Система когнітивної діагностики фінансового стану суб'єктів підприємницької діяльності ґрунтується на когнітивній структуризації знань про об'єкт та застосовується за наявності неповної статистичної інформації [5, 8]. Слід зазначити, що за сучасних умов необхідно проводити когнітивну діагностику фінансового стану підприємств і організацій у двох напрямках, а саме: кількісна діагностика (Q-діагностика), що базується на оцінці фінансових показників; якісна діагностика (V-діагностика), що ґрунтується на дослідженні нефінансових вербальних показників (показників суб'єктивного характеру) [20, с. 120].

Таким чином, узагальнюючий інтегральний показник фінансового стану підприємств і організацій споживчої кооперації України дає змогу кількісно і якісно характеризувати тенденції їх розвитку, визначити та усунути слабкі місця для підвищення їх рейтингу. Простота розрахунків, доступність інформації, можливість тотальної інтерпретації одержаних результатів виступають перевагами методу, який представлено далі. Інтегральний показник можна в будь-який момент доповнити будь-

якою кількістю аналітичних напрямків та коефіцієнтів, що дозволяє оцінити рівень актуальності оцінок як високий.

При побудові індексів і рейтингів набуває поширення саме ідея інтегрованих індикаторів, яка шляхом зведення ряду індикаторів у єдиний узагальнюючий показник надає можливість сформулювати висновок про покращення (погіршення) фінансового стану в поточному періоді.

На базі інтегрального індикатора одержуються значення, які виступають показниками для ідентифікації місця підприємства або організації впродовж періоду, що аналізується (три, п'ять або більше років) або позиції в сукупності порівнюваних об'єктів (облспоживспілок, райспоживспілок, споживчих товариств, підприємств, господарств, тощо).

Необхідність стандартизації даних зумовлена тим, що показники, включені в систему можуть мати різну природу (кількісні та якісні) і незрівнянні один з одним значення (абсолютні та відносні показники), тому здійснення процедури стандартизації ознак приводить не тільки до елімінації одиниць виміру, але й до вирівнювання значень ознак. Слід відмітити, що при цьому може відбутися втрата інформації, тому в деяких випадках варто вводити ієрархію ознак за допомогою коефіцієнтів ієрархії.

Слід визначити стимуляційні та де стимуляційні чинники забезпечення стійкого фінансового стану підприємств та організацій споживчої кооперації. Якщо ознака має зростаючу залежність якості, тоді вона визнається стимулятором (вищим значенням ознаки відповідає краща якість альтернативи). Ознака називається дестимулятором (має спадаючу залежність якості), якщо нижчим.

Стандартизоване значення для стимуляторів знаходимо за формулою:

$$R_s = \frac{(Y - Y_{\min})}{(Y_{\max} - Y_{\min})}; \quad (2.1)$$

для дестимуляторів:

$$R_g = \frac{(Y_{\max} - Y)}{(Y_{\max} - Y_{\min})}; \quad (2.2)$$

де R_s, R_g – значення індикатора блоку показників інтегральної оцінки;

Y, Y_{max}, Y_{min} – відповідно поточне, максимальне та мінімальне значення індикатора аналітичного напрямку (модулю) показників.

У межах кожного аналітичного напрямку (модулю) показників (платоспроможність, фінансова стійкість, ділова активність та т. і.) визначаємо середнє значення комплексного показника індикатора (R) для напрямку оцінки:

$$R = \frac{(R_i + \dots + R_n)}{I}, \quad (2.3)$$

де R_i, R_n – значення аналітичного напрямку (модулю) показників;
 I – кількість індикаторів відповідного модулю показників.

Середні значення комплексного індикатора по кожному блоку показників дає змогу одержати загальну інтегральну оцінку (IP), за формулою:

$$IP = \frac{(R_i + R_n)}{X}, \quad (2.4)$$

де R_i, R_n – сума середніх значень комплексному індикатору по кожному блоку показників;
 X – кількість блоків показників інтегральною групи.

Середнє значення по кожному блоку показників дає змогу визначити інтегральну оцінку фінансового стану підприємств і організацій споживчої кооперації України. Чим вище показник інтегральної оцінки, тим міцніші позиції підприємства чи організації, вищий рівень платоспроможності та фінансової стійкості, ділової активності та результативності фінансово-господарської діяльності, ефективніше використовується матеріально-технічна база.

Градація фінансового стану може виглядати наступним чином: абсолютно стійкий фінансовий стан, нормальний фінансовий стан, нестійкий фінансовий стан, кризовий фінансовий стан (рис. 2.7, [14, с. 182]); оптимальний фінансовий стан, задовільний фінансовий стан, незадовільний фінансовий стан [1, с. 394]; незадовільний фінансовий стан, задовільний фінансовий стан, нестабільний фінансовий стан, впевнений фінансовий стан, куражний фінансовий стан [2, с. 2]; високий рівень фінансового

стану, середній рівень фінансового стану, фінансовий стан підприємства задовільний, фінансовий стан підприємства незадовільний, фінансовий стан підприємства кризовий [24, с. 232].

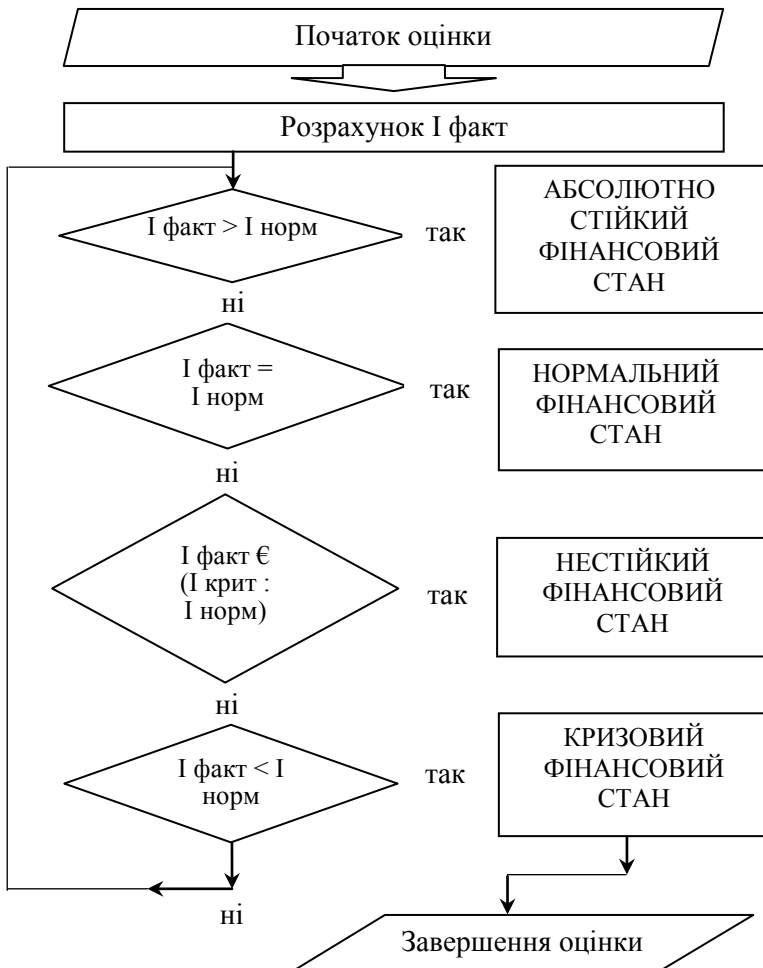

Рисунок 2.7 – Алгоритм інтегральної оцінки фінансового стану [14, с. 182]

Узагальнюючи існуючі класифікаційні ознаки, виділимо чотири основні типи фінансового стану підприємств і організацій

споживчої кооперації: абсолютно стійкий (значно більше 1), нормальний (задовільний) ($= 1$), передкризовий фінансовий стан (< 1) та кризовий фінансовий стан (значно менше 1).

Головним етапом під час визначення інтегральної оцінки для прийняття управлінських рішень є формування системи інформаційного простору, яка повинна забезпечувати об'єктивність, змістовність, глибину й адекватність інформації, що характеризує досліджувані соціально-економічні явища та процеси. Від правильного аналітичного вибору, вірогідності і побудови системи показників залежить об'єктивність інтегральної оцінки ефективності функціонування підприємства. Якщо відбір множини показників для діагностики стану об'єктів управління буде проведено неправильно, то як би добре не була опрацьована ця інформація, дані будуть низької якості [12, с. 425].

Управління будь-яким об'єктом потребує насамперед знання його вихідного стану, відомостей про те, як він існував і розвивався в періоди, що передували теперішньому.

Лише отримавши досить повну і достовірну інформацію про діяльність об'єкта в минулому, про сформовані тенденції в його функціонуванні та розвитку, можна розробляти впевнені управлінські рішення, бізнес-плани і програми розвитку об'єктів на майбутні періоди. Висловлене положення відноситься до підприємств і фірм незалежно від їх ролі, масштабу, виду діяльності та форми власності.

Для фінансового аналізу характерним є розкладання суб'єктами дослідження цілісної інформаційної системи про об'єкти економічного механізму діяльності підприємства на активи, власний капітал, зобов'язання, витрати, доходи і фінансові результати, як функціональні складові елементи, за якими можна визначити причинно-наслідкові зв'язки їх стану, зміни та розвиток.

Фінансовий стан підприємства – це реальна (на фіксований момент часу) і потенційна фінансова спроможність підприємства забезпечити певний рівень фінансування поточної діяльності, економічного розвитку та погашення зобов'язань перед підприємствами й державою. Отже, виокремимо концептуальні основи поняття «фінансовий стан»: результат фінансово-господарської діяльності підприємства; поняття, сутність якого проявляється як у статичі (на певний момент часу), так і в динаміці (у визначеному періоді); характеризується комплексом скла-

дових елементів (майновий і фінансовий потенціал, грошовий потік, фінансова стійкість, фінансова рівновага, фінансова безпека, фінансова конкурентоспроможність, прибутковість, капітал, ліквідність, платоспроможність, ділова активність, інвестиційна активність, кредитоспроможність, фінансова архітектура); міра забезпеченості підприємства необхідними фінансовими ресурсами й ступінь раціональності їх розміщення. Заявлений перелік є основою формування фінансового положення підприємства, адже є результатом взаємодії факторів зовнішнього та внутрішнього середовища. Кількісно він вимірюється системою показників, які на основі математичного моделювання органічно komponуються в єдиному інтегральному фінансовому показнику.

Базою формування системи показників за аналітичними напрямками виступає науковий доробок теоретичних досліджень та класифікації фінансових показників, що представлений в науково-теоретичних роботах вітчизняних та зарубіжних дослідників в області фінансового аналізу. При цьому слід зауважити, що кожний автор пропонує власне бачення класифікації, розрахунку, економічного змісту показників. Як правило, застосовується один з двох методів: статистичний (на основі визначення кореляційної залежності між коефіцієнтами) або експертний метод. На базі аналізу існуючих методик діагностики фінансового стану можемо стверджувати, що загальним недоліком більшості відомих сукупностей оціночних показників виступає відсутність системності, надмірне дублювання, різновекторність показників. Не проявляється галузеве забарвлення відносно цільових користувачів [16, с. 98].

Специфіка споживчої кооперації полягає у одночасній наявності в системі організацій, які за своєю економічною природою виконують тільки споживчу функцію і є неприбутковими, і госпрозрахункових підприємств, діяльність яких спрямована на виконання споживчих, виробничих та комерційних функцій. Фінансовий стан підприємств та організацій споживчої кооперації України як об'єкт управління представляє собою комплекс взаємопов'язаних станів, серед яких ми виокремили найсуттєвіші: платоспроможність в поточному та довгостроковому періодах та ліквідність підприємства (організації), фінансова стійкість, ділова активність, результативність (прибутковість) діяльності, ефективність використання матеріально-технічної бази та трудового потенціалу (табл. 2.3).

**Таблиця 2.3 – Система показників інформаційного простору
інтегральної оцінки фінансового стану
підприємств і організацій споживчої
кооперації України**

Назва показника	Рекомендоване значення		Стимулятор (+), дестимулятор (-)
	показника	напряму динаміки	
1	2	3	4
<i>Показники платоспроможності в поточному та довгостроковому періодах та ліквідності підприємства (організації)</i>			
1. Коефіцієнт загальної ліквідності (покриття)	1,5–2,5	Збільшення	+
2. Коефіцієнт швидкої ліквідності	0,7–1	Збільшення	+
3. Коефіцієнт абсолютної ліквідності	0,2–0,3	Збільшення	+
4. Коефіцієнт співвідношення кредиторської та дебіторської заборгованості	1,25	Зменшення	–
5. Комплексний показник ліквідності балансу	> 1	Збільшення	+
6. Інтегральний показник платоспроможності	> 2	Збільшення	+
7. Вартість чистих активів, тис. грн	> 0	Збільшення	+
8. Робочий капітал (власний оборотний капітал), тис. грн	> 0	Збільшення	+
<i>Показники фінансової стійкості</i>			
9. Коефіцієнт автономії	≥ 0,5	Збільшення	+
10. Коефіцієнт фінансової напруги	≤ 0,5	Зменшення	–
11. Коефіцієнт фінансового ризику	≤ 1	Зменшення	–
12. Коефіцієнт мобільності	> 0,5	Збільшення	+
13. Коефіцієнт маневреності власного капіталу	0,2–0,4	Збільшення	+
14. Індекс постійного активу	0,1	Збільшення	–
15. Коефіцієнт фінансової незалежності капіталізованих джерел	0,6	Збільшення	+
16. Коефіцієнт фінансової стабільності	> 0,8	Збільшення	+
<i>Показники ділової активності</i>			
17. Коефіцієнт оборотності активів	–	Збільшення	+
18. Коефіцієнт оборотності кредиторської заборгованості	–	Збільшення	+
19. Середній строк обороту кредиторської заборгованості, дні	–	Скорочення	–
20. Коефіцієнт оборотності дебіторської заборгованості	–	Збільшення	+
21. Середній строк обороту дебіторської заборгованості, дні	–	Скорочення	–
22. Коефіцієнт оборотності запасів	–	Збільшення	+
23. Операційний цикл, дні	–	Скорочення	+
24. Фінансовий цикл, дні	–	Скорочення	+

Продовж. табл. 2.3

1	2	3	4
<i>Показники результативності діяльності</i>			
25. Рентабельність реалізованої продукції за операційним прибутком, %	> 0	Збільшення	+
26. Рентабельність реалізованої продукції за валовим прибутком, %	> 0	Збільшення	+
27. Рентабельність реалізованої продукції за чистим прибутком, %	> 0	Збільшення	+
28. Рентабельність продукції, %	> 0	Збільшення	+
29. Кількість збиткових підприємств	= 0	Зменшення	–
<i>Показники використання трудового потенціалу</i>			
30. Коефіцієнт обороту робочої сили з прийому	–	Збільшення	+
31. Коефіцієнт обороту робочої сили з вибуття	–	Зменшення	–
32. Коефіцієнт загального обороту робочої сили	–	Зменшення	–
33. Коефіцієнт плинності кадрів	–	Зменшення	–
34. Витрати на оплату праці, тис. грн	–	Збільшення	+
35. Відрахування на соціальні заходи, тис. грн	> 0	Збільшення	+
36. Середньорічна заробітна плата персоналу, тис. грн/ос.	≥ мін	Збільшення	+
37. Продуктивність праці персоналу, тис. грн/ос.	–	Збільшення	+
38. Фондоозброєність праці, тис. грн/ос.	–	Збільшення	+
39. Технічна озброєність праці, тис. грн/ос.	–	Збільшення	+
<i>Показники соціальної спрямованості системи споживчої кооперації</i>			
40. Зареєстрований (пайовий) капітал, тис. грн	> 0	Збільшення	+
41. Розмір пайового внеску, грн	> 0	Збільшення	+
42. Кількість пайовиків, осіб	> 0	Збільшення	+
43. Нерозподілений прибуток звітного року в розрахунку на 100 грн пайового внеску, грн	> 0	Збільшення	+
44. Нарахування на пайові внески, грн.	> 0	Збільшення	+
<i>Показники ефективності використання матеріально-технічної бази</i>			
45. Фондовіддача, грн/грн	–	Збільшення	+
46. Рентабельність ОЗ, %	–	Збільшення	+
47. Коефіцієнт зносу	–	Зменшення	–

Окремо пропонуємо розраховувати показники соціальної спрямованості системи споживчої кооперації, зважаючи на те, що споживча кооперація України – «це добровільне об'єднання громадян для спільного ведення господарської діяльності з метою поліпшення свого економічного та соціального становища» [18]. В цьому визначенні віддзеркалюється соціальна місія системи – об'єднання громадян, як споживачів з метою найбільш повного задоволення власних потреб на товари та послуги за рахунок здійснення торгової, заготівельної, вироб-

ничої та іншої діяльності, органічному поєднанні особистих, колективних і суспільних інтересів, соціальну підтримку, соціальну гарантію та соціальний захист членів споживчих товариств і спілок. Слід відмітити, що серед напрямів реформування чільне місце посідає соціальна складова, а саме розвиток людського потенціалу системи споживчої кооперації та підвищення добробуту працівників системи споживчої кооперації та пайовиків [17, с. 3].

Пропонуємо наступну групу показників: зареєстрований (пайовий) капітал, тис. грн; розмір пайового внеску, грн; кількість пайовиків, осіб; нерозподілений прибуток звітного року в розрахунку на 100 грн пайового внеску, грн; нарахування на пайові внески, грн.

Позитивна динаміка зареєстрованого (пайового) капіталу свідчить про наповнення джерел власних фінансових ресурсів підприємств і організацій споживчої кооперації України. Розмір пайового внеску та нарахувань на нього дає змогу оцінити особистий внесок кожного члену, за кількістю пайовиків можемо судити про рівень охоплення системою жителів сільської місцевості, участь у розвитку соціальної сфери села. Нерозподілений прибуток звітного року в розрахунку на 100 грн пайового внеску дозволяє зробити висновок про результативність фінансово-господарської діяльності та комерційну винагороду для кожного члену системи.

До аналітичного блоку з оцінки платоспроможності підприємств та організацій споживчої кооперації включено показники, які дозволяють оцінити рівень поточної платоспроможності (ліквідності підприємства) так і показники, що містять прогноз на майбутнє та є комплексними за своєю природою (комплексний показник ліквідності балансу та інтегральний показник платоспроможності). Збільшення вартості чистих активів підприємств та організацій є фактором підвищення добробуту пайовиків (інвесторів), поліпшення захищеності кредиторів. Наявність у підприємства робочого капіталу означає не лише його здатність сплатити власні поточні борги, а й наявність можливостей для розширення діяльності та інвестування.

У блоці з оцінювання фінансової стійкості представлено показники, які у комплексі дозволяють оцінити рівень фінансової незалежності та рівень фінансової напруги та ризику, який викликає залежність від зовнішніх джерел коштів (коефіцієнт автономії, коефіцієнт фінансової напруги, коефіцієнт фінансового

ризик). Оцінка мобільності та маневреності власного капіталу є необхідною з точки зору досягнення стану швидкого реагування на зміни у зовнішньому середовищі, адже цьому сприятиме формування мобільної структури капіталу. Потенціал підтримки фінансової стійкості у довгостроковій перспективі може бути оцінено завдяки включення у цей аналітичний блок показників: індекс постійного активу, коефіцієнт фінансової незалежності капіталізованих джерел, коефіцієнт фінансової стабільності [19, 22, 23].

Розглядаючи ділову активність як інтегральну характеристику щодо відповідності результатів функціонування підприємств та організацій споживчої кооперації об'єктивним економічним умовам, пропонуємо до складу цього аналітичного модуля включати показники з оцінки швидкості обороту активів, дебіторської заборгованості, запасів, кредиторської заборгованості (в кількості оборотів та тривалості одного обороту в днях). Цей комплекс показників дозволяє обрахувати два найважливіші показники, за розміром та динамікою яких можемо судити про результативність (ефективність) діяльності: операційний та фінансовий цикли. Рентабельність реалізованої продукції пропонується розраховувати за показниками операційного, валового та чистого прибутку.

Це сформує комплексне уявлення про рівень прибутковості фінансово-господарської діяльності. Іншу сторону ефективності, а саме ефективності використання матеріально-технічної бази проілюструють класичні показники фондовіддачі, фондоємності та фондорентабельності. Якість матеріально-технічної бази дозволить оцінити коефіцієнт зносу.

Окремим блоком пропонується досліджувати показники використання трудового потенціалу підприємств і організацій споживчої кооперації України.

Аспекти оцінки:

- оборот робочої сили;
- плинність кадрів;
- витрати на оплату праці;
- соціальні заходи;
- розмір середньорічної заробітної плати персоналу.

Також необхідним, на наш погляд, є включення в систему показників з озброєності праці (фондоозброєність та технічна озброєність).

Отже, для формування системи показників інформаційного простору інтегральної оцінки фінансового стану підприємств і організацій споживчої кооперації України, віднесення їх до стимуляторів та дестимуляторів застосовано експертний метод оцінки і добору фінансових показників.

Зауважимо, що методи експертного аналізу в сучасних умовах є одним з найбільш дієвих засобів отримання і аналізу якісної інформації, які визначаються нескладною технологією проведення та багатоваріантністю сфери застосування. Обробка даних оцінок експертів служить вихідним матеріалом для синтезу прогнозних гіпотез і варіантів розвитку підприємства [3, с. 409].

Щодо обмежень, то до них слід віднести деякий суб'єктивізм оціночних суджень експертів, який може бути усунено шляхом застосування методу попарних порівнянь думок експертів.

Таким чином, в результаті використання інтегральної оцінки фінансового стану можливо побачити проблемні сторони фінансового стану підприємств та організацій споживчої кооперації України та розробити заходи щодо підвищення ліквідності, платоспроможності, виявити резерви підвищення ефективності функціонування та попередити виникнення фінансової кризи.

Фінансовий аналіз як одну з функцій процесу управління необхідно розглядати як метод превентивного контролю у системі антикризового управління, що включає комплекс процедур з розрахунку фінансових показників, які відображають стан і поведінку підприємства як цілісності та забезпечують достатній рівень вірогідності розрахунків, на підставі яких приймаються рішення.

Запропонований алгоритм інтегральної оцінки може слугувати основою для удосконалення фінансового менеджменту для підприємств і організацій для оптимізації використання фінансових ресурсів, своєчасної ідентифікації зовнішніх та внутрішніх загроз фінансовому стану суб'єктів фінансових відносин на макрорівні та мікрорівнях.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ІНФОРМАЦІЙНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Адамова І. З. Аналіз фінансового стану підприємства: проблемні аспекти та шляхи їх розв'язання / І. З. Адамова, А. Л. Романчук // Вісник Чернівецького торговельно-економічного інституту. Економічні науки. – 2011. – Вип. 2(1). – С. 388–395.

2. Бассова О. О. Інтегральна оцінка фінансового стану підприємства [Електронний ресурс] / О. О. Бассова, К. Є. Доксова. – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/4_SND_2012/Economics/3_99525.doc.htm. – Назва з екрана.
3. Башинська І. О. Використання методу експертних оцінок в економічних розрахунках / І. О. Башинська // Актуальні проблеми економіки. – 2015. – № 7 (169). – С. 408–412.
4. Бень Т. Г. Інтегральна оцінка фінансового стану підприємства / Т. Г. Бень, С. Б. Довбань // Фінанси України. – 2002. – № 6. – С. 53–61.
5. Економічні дослідження (методологія, інструментарій, організація, апробація) : навч. посіб. / В. М. Геєць, А. А. Мазаракі, П. А. Корольчук та ін. – Київ : КНТЕУ, 2010. – 279 с.
6. Єріна А. М. Статистичне моделювання та прогнозування : навч. посіб. / А. М. Єріна. – Київ : Вид-во КНЕУ, 2001. – 170 с.
7. Іщук С. О. Моделі інтегрального оцінювання результатів фінансово-господарської діяльності промислових підприємств регіону / С. О. Іщук // Регіональна економіка. – 2008. – № 2. – С. 25–34.
8. Кігель В. Р. Методи і моделі підтримки прийняття рішень у ринковій економіці : монографія / В. Р. Кігель. – Київ : Центр учбової л-ри, 2003. – 202 с.
9. Ковалевська А. В. Критичний аналіз методів оцінки фінансового стану підприємства / А. В. Ковалевська // Бізнесінформ. – 2012. – № 3. – С. 163–169.
10. Кошкарів С. А. Засади економічного аналізу у багаторівневих кооперативних системах в умовах євроінтеграції / С. А. Кошкарів // Облік, аналіз, аудит. – 2017. – Випуск І–ІІ (65–66). – С. 141–150.
11. Ларікова Т. В. Особливості розрахунку інтегральної оцінки фінансового стану суб'єктів господарювання / Т. В. Ларікова // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Економічні науки». – 2014. – Випуск 6. Частина 1. – С. 228–233.
12. Лепетюха Н. В. Інтегральна оцінка ефективності функціонування підприємства / Н. В. Лепетюха, І. О. Рудська // Економіка та управління підприємствами. – 2016. – Випуск 14. – С. 424–429.

13. Маляр Ю. М. Удосконалення оцінки фінансового стану підприємства на основі використання інтегрального показника / Ю. М. Маляр, Т. Є. Рубан // Наукові праці ДонНТУ. Серія: економічна. – 2004. – Випуск 82. – С. 189–195.
14. Орехова К. В. Методика інтегральної оцінки фінансового стану підприємства / К. В. Орехова, О. С. Ткаченко // Право і безпека. – 2004. – № 3. – С. 180–184.
15. Піскунов О. Г. Еволюція підходів до комплексної оцінки фінансового стану підприємства / О. Г. Піскунов, Н. Г. Мтещенко, Т. П. Лободзинська // Економічний вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». – 2009. – № 6. – С. 80–88.
16. Планування в підприємствах і організаціях споживчої кооперації: стан і перспективи розвитку : монографія / В. В. Іванова, Г. М. Сидоренко-Мельник, А. А. Фастовець, І. В. Юрко ; за ред. доц. А. А. Фастовець. – Полтава : РВЦ ПУСКУ, 2008. – 157 с.
17. Про Програму подальшого реформування споживчої кооперації України [Електронний ресурс] : Постанова XXI (позачергового) з'їзду споживчої кооперації України від 04.10.12. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0007626-12>. – Назва з екрана.
18. Про споживчу кооперацію : Закон України від 10.04.1992 р. № 2265-ХІІ. – Київ : Укоопреклама, 1992. – 15 с.
19. Сидоренко-Мельник Г. М. Методика діагностики фінансового стану господарюючих суб'єктів споживчої кооперації України [Текст] : дис... канд. екон. наук : 08.04.01 / Сидоренко-Мельник Ганна Миколаївна ; Укоопспілка, Полтавський ун-т споживчої кооперації України. – Полтава, 2004. – 244 с.
20. Федорук О. В. Інтегральна оцінка фінансового стану підприємств із застосуванням моделі когнітивної діагностики імовірності банкрутства / О. В. Федорук // Економіка розвитку (Economics of Development). – 2013. – № 1 (65). – С. 118–122.
21. Цал-Цалко Ю. С. Фінансовий аналіз : підручник / Ю. С. Цал-Цалко. – 2-ге вид., доп. – Житомир : Спілка економістів України, 2009. – 504 с.
22. Чернявська О. В. Методика оцінки ефективності механізму забезпечення фінансової стійкості підприємства споживчої кооперації України / О. В. Чернявська, О. М. Рафальська // Науковий вісник Полтавського університету економіки і торгівлі. – Серія «Економічні науки». – 2011. – № 4 (49). – С. 317–321.

23. Шевченко З. І. Підвищення організаційної стійкості підприємств зернопереробної галузі [Електронний ресурс] / З. І. Шевченко, І. О. Седікова. – Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/19496/07-Shevchenko.pdf?sequence=1> – Назва з екрана.
24. Шифріна Н. І. Комплексна інтегральна модель оцінки фінансового стану машинобудівного підприємства / Н. І. Шифріна // Вісник економіки транспорту і промисловості. – 2011. – № 36. – С. 228–234.

2.4. Теоретико-методичні засади діагностики та прогнозування фінансової рівноваги підприємства

Теоретичний аналіз сутності фінансової рівноваги підприємства

Теоретичний аналіз сутності фінансової рівноваги підприємства передбачає виділення її категоріальних ознак, розмежування стадій її розвитку як економічного явища, розкриття функцій, обґрунтування етапів формування та рівнів упорядкованості.

До категорії «рівновага», визнаній на сьогодні необхідною та фундаментальною у структурі економічної теорії, тривалий час підходили з поблажливою недбалістю, з якою зазвичай споглядають на все інтуїтивно очевидне. Це спонукало до використання усіх похідних понять від даної категорії як об'єктивно зрозумілих економічних явищ для визначення сутності інших економічних понять і термінів. Не виключенням стала і фінансова рівновага підприємства. Так, у понятійному апараті фінансів підприємств через вживання поняття «фінансова рівновага» визначається сутність фінансової безпеки, фінансової стійкості, фінансової стабільності, фінансової стабілізації, фінансового потенціалу, фінансової кризи [3, 8, 9, 10]. Втім, фінансова рівновага є комплексним та системним станом підприємства, який має власну методологію формування.

Категоріальний зміст рівноваги залишається незмінним і в природничих, і в суспільних науках. Тому можна говорити про методологічні витоки походження будь-якого виду рівноваги із класичної механіки. Втім, механістичне бачення рівноваги зводиться до його розуміння як стану спокою системи, збереження якого є можливим за умов ізоляції від оточуючого середовища.

Обмеження проблеми рівноваги статичним поглядом на неї позбавляє будь-який її розв'язок практичного значення. Оскільки в такому випадку точка рівноваги ототожнюється із завершенням розвитку.

Відмінність між статичною та динамічною рівновагою полягає саме в тому, що остання не є передвісником застою, а навпаки свідчить про можливості продовження прогресивного розвитку системи [13, с. 251]. У стані динамічної рівноваги економічна система розвивається так, що при різноманітних діях економічних агентів параметри її розвитку залишаються в межах допустимих величин [1, с. 58]. Для того, щоб розмежувати стадії у циклі розвитку фінансової рівноваги підприємства необхідно співвіднести та пов'язати між собою такі явища, як: біфуркація, статична і динамічна фінансова рівновага. Логічна послідовність стадій фінансової рівноваги є такою: позитивна динамічна фінансова рівновага → позитивна статична фінансова рівновага → біфуркації → негативна динамічна фінансова рівновага (а в разі згладжування циклу позитивна динамічна фінансова рівновага) → негативна статична фінансова рівновага (а в разі успішної санації позитивна динамічна фінансова рівновага).

Для пояснення наведеної схеми візьмемо за вихідний фінансовий стан підприємства позитивну статичну фінансову рівновагу. Він є межею позитивної динамічної фінансової рівноваги. Це означає, що процес розвитку фінансового стану підприємства у старій якості завершився і настав період відносного спокою. Умови позитивної статичної фінансової рівноваги сприяють початку нового витка динамічних змін на основі реалізації фінансового потенціалу підприємства, мобілізованого в період його активного розвитку. Ефективне використання фінансового потенціалу дозволить підприємству досягти якісно нового стану динамічної фінансової рівноваги.

Отже, стан позитивної статичної фінансової рівноваги слід розглядати як стартовий майданчик для нового циклу розвитку підприємства. Мова йде про спрямування фінансового потенціалу на досягнення інноваційно-інвестиційних цілей стратегії фінансово-господарської діяльності підприємства. У зв'язку з цим, для фінансового менеджменту підприємства важливою є своєчасність початку таких змін за власною ініціативою. Зволікання на фазі позитивної статичної фінансової рівноваги підприємства, особливо за умов макроекономічної нестабільності, може загрожувати втратою частини фінансового потенціалу. За-

кономірним наслідком цього є підхоплення підприємством тенденції спаду. Як зазначає В. Г. Белоліпецький: «Зі стану фінансової рівноваги вийти легко, але зворотний шлях набагато складніший, ніж це зазвичай уявляється» [2, с. 119].

Підтвердження того, що статична рівновага є передвісником кризи, знаходимо у А. С. Гальчинського. За визначенням вченого рівновага ідентифікує іманентні характеристики і самої системи, і її кризового стану: «Криза розпочинається із суперечностей рівноваги, формується на їх основі» [5, с. 138]. Це означає, що статична фінансова рівновага підприємства закладає основи подальшого напрямку розвитку. Зволікання у діях на стадії статичної фінансової рівноваги природно переводить підприємство у біфуркаційний стан.

Біфуркації пропонують два напрями подальшого розвитку: до позитивної або до негативної динамічної фінансової рівноваги. Проявом першого, з названих видів рівноваги, є фінансова стабільність, в той час, як другий виявляється у формі фінансової кризи. Отже, забезпечення досягнення якісно нового стану позитивної динамічної фінансової рівноваги передбачає взяття фінансовим менеджментом під контроль процес використання фінансового потенціалу підприємства.

Таким чином, нами виділені циклічні стани фінансової рівноваги підприємства, кожен з яких має властиву саме йому форму прояву.

Позитивна статична фінансова рівновага підприємства виявляється у його фінансовій стійкості. Тому її оцінку можна одержати через інтерпретацію результатів аналізу фінансової стійкості підприємства. Статична позитивна фінансова рівновага підприємства буде вважатися стійкою у разі її відновлення під дією негативних зворотних зв'язків, які пригнічують коливання, породжені впливом несприятливих для діяльності підприємства чинників.

Якщо фінансова стійкість підприємства – це форма збереження фінансової рівноваги у певний момент часу, то фінансова стабільність підприємства являє собою фінансову стійкість, що підтримується в динаміці його розвитку. Іншим словами фінансова стабільність по суті є певною множиною стійких станів фінансової рівноваги підприємства. Звідси витікає логічний висновок про те, що фінансова стабільність підприємства є формою його позитивної динамічної фінансової рівноваги.

На стадії позитивної динамічної фінансової рівноваги відбувається активне фінансування власного розвитку, в тому числі і здійснення інновацій. Завдяки останнім, на основі дії позитивних зворотних зв'язків, відкривається можливість досягнення якісно нової фінансової рівноваги – стану зі збагаченим ресурсним потенціалом.

Позитивна фінансова рівновага підприємства може бути порушена впливом біфуркацій, які породжують певну невизначеність перспектив розвитку його діяльності. Втім, через проходження стадії біфуркацій для підприємства стає можливим скорочення шляху до досягнення якісно нової фінансової рівноваги. За висловлюванням М. М. Моїсєєва біфуркації відкривають «континуум нових форм рівноваги» [12, с. 49]. Водночас біфуркаційний фінансовий стан підприємства приховує загрозу виникнення ранніх ознак фінансової кризи. Для недопущення розвитку сценарію порушення фінансової рівноваги на підприємстві мають бути активізовані захисні механізми його фінансової безпеки, що базуються на дії не тільки негативних, а й позитивних зворотних зв'язків. Останнім властива здатність спрямовувати використання накопиченого фінансового потенціалу підприємства у напрямі позитивних перетворень його діяльності та досягнення якісно вищого рівня фінансової рівноваги.

У разі реалізації песимістичного сценарію виходу зі стадії біфуркацій на підприємстві розвивається негативна динамічна фінансова рівновага, яка приймає форму фінансової кризи. Вхідження підприємства у кризову фазу є найбільш ймовірним внаслідок відсутності адекватних заходів фінансової безпеки у біфуркаційний період.

Методологічна єдність позитивної та негативної фінансової рівноваги виявляється у спільності їх функцій, дія яких може бути творчою або руйнівною. Творча функція позитивної фінансової рівноваги направлена на забезпечення сталого розвитку діяльності підприємства. У міру входження підприємства у стан статичної позитивної фінансової рівноваги сила прояву її творчої функції спадає. В економічній науці такий стан системи відомий як криза розвитку. Саме у цьому проявляється один бік руйнівної функції позитивної фінансової рівноваги. Іншим її виявом є те, що перехід підприємства на новий якісно вищий рівень розвитку має супроводжуватися об'єктивним відмиранням застарілих, відпрацьованих елементів. Таким чином, руйнівна функція фінансової рівноваги є проявом дії об'єктивного

закону діалектики – закону заперечення заперечення – і забезпечує оновлення системи.

В свою чергу, стан негативної фінансової рівноваги означає, що підприємству для виживання необхідно здійснити інвестиційно-інноваційний прорив у розвитку, оскільки втрачена можливість планомірно еволюціонувати на нову якісно вищу ступінь розвитку. У фінансовому оздоровленні підприємства через проходження ним стадії фінансової кризи проявляється творча функція останньої. Руйнівні наслідки негативної фінансової рівноваги теж направлені на якісну трансформацію системи, але у напрямку її деградації.

Отже, якщо функціональна реалізація позитивної фінансової рівноваги сприяє переходу підприємства до нового якісно вищого витка розвитку, то негативна фінансова рівновага двовалентна. Можливість виконання фінансовою кризою творчої функції свідчить про те, що вона володіє властивістю самознищення. Виявом вищого професіоналізму та кваліфікації управлінських дій є активізація саме творчої функції фінансової кризи.

Вище викладене дозволяє зробити висновок про те, що формування фінансової рівноваги підприємства як комплексне завдання фінансового менеджменту підприємства має вирішуватися на стратегічному, тактичному та оперативному рівнях. Прагнучи її встановлення та утримання у довгостроковому періоді, фінансовий менеджмент підприємства має розбудовувати збалансовану фінансову стратегію з точки зору ліквідності, ризику та дохідності. Тактика формування фінансової рівноваги повинна враховувати циклічну стадію її розвитку, кожна з яких має свої особливості та межі.

Одержані результати дослідження дозволяють зробити висновки про те, що позитивна статична фінансова рівновага є межею позитивної динамічної фінансової рівноваги, біфуркація є межею позитивної статичної фінансової рівноваги, а біфуркація, в свою чергу, має дві межі – позитивну динамічну фінансову рівновагу та фінансову кризу. У разі використання фінансовим менеджментом підприємства можливостей, які відкриваються в процесі реалізації творчої функції фінансової кризи, підприємство може уникнути ситуації банкрутства, яка логічно завершує кризовий цикл.

Розмежування стадій фінансової рівноваги дозволяє зробити висновок про те, що стабілізація фінансового стану підприєм-

ства досягається переорієнтацією тенденції кризового розвитку у динаміку зростання. Так, зі стадії фінансової кризи для підприємства можливі два варіанти логічного виходу: або позитивна динамічна фінансова рівновага, або негативна статична фінансова рівновага, яка проявляється у вигляді банкрутства.

На нашу думку, фінансову рівновагу слід розглядати як особливий фінансовий стан підприємства, який характеризується комплексністю та системністю формування в процесі діяльності підприємства і виявляється у збалансованості його фінансового потенціалу за ступенем ліквідності, рівнем дохідності та ймовірністю банкрутства. Фінансовій рівновазі підприємства як усім економічним явищам властива об'єктивна закономірна зміна під впливом внутрішніх і зовнішніх факторів. Втім, процес розвитку фінансової рівноваги має бути врегульований системою фінансового управління підприємства. У цьому криється об'єктивно-суб'єктивна природа фінансової рівноваги підприємства. Підтримка та відновлення фінансової рівноваги – це завдання системи фінансового менеджменту підприємства, успішне вирішення яких, відповідно, означає попередження та подолання розвитку фінансової кризи.

Формування фінансової рівноваги підприємства започатковується збалансуванням ліквідності (рис. 2.1). Це досягається шляхом урівноваження вхідних та вихідних грошових потоків у часі та за обсягами. В свою чергу, синхронізація перетворення активів у засоби платежу у відповідності до термінів погашення зобов'язань підприємства є основою для проведення своєчасних розрахунків. Таким чином, перший рівень формування фінансової рівноваги підприємства передбачає встановлення рівноваги ліквідності, яка є основою для забезпечення його стабільної платоспроможності.

При цьому слід розрізняти статичний і динамічний стани рівноваги ліквідності підприємства. Урівноваження обсягів вхідних та вихідних грошових потоків у часі забезпечує динамічну рівновагу ліквідності. Її особливість полягає у тому, що вона вимагає постійного моніторингу та своєчасної підтримки з боку фінансового менеджменту. Статична рівновага ліквідності виявляється у формуванні ліквідної структури балансу, яка передбачає достатньо високу оборотність активів.

Швидке вивільнення коштів з господарського обороту та бездефіцитний чистий грошовий потік забезпечують основи формування прибутку підприємства. Втім, синхронізація у часі

та за обсягами вхідних і вихідних грошових потоків є базовою, але недостатньою умовою для ефективності використання фінансових ресурсів підприємства. Для забезпечення стабільної прибутковості підприємства необхідно знайти й утримувати баланс між дохідністю, ризиком та ліквідністю. Внаслідок цього забезпечується достатність самофінансування діяльності підприємства, яка виявляється у поповненні власного капіталу за рахунок нерозподіленого прибутку. Водночас, потреба у залученні зовнішніх джерел фінансування скорочується. У такий спосіб досягається оптимізація структури джерел фінансових ресурсів з позиції фінансової стійкості підприємства.

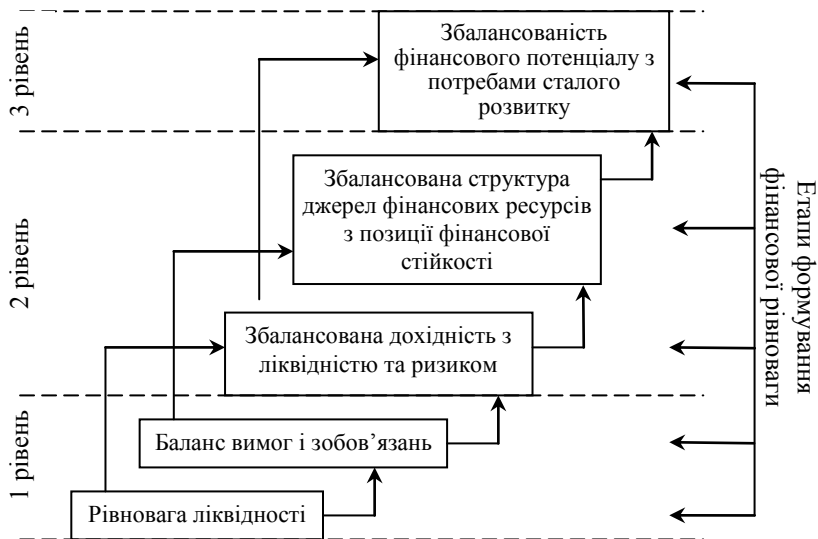

Рисунок 2.8 – Етапи формування та рівні упорядкованості фінансової рівноваги підприємства

Джерело: авторська розробка [7, с. 10]

Якщо рівновага ліквідності існує за умов збалансованого рівня фінансової незалежності підприємства на основі раціонального співвідношення власних та позикових коштів у структурі його фінансового потенціалу, то можна констатувати досягнення ним другого рівня формування фінансової рівноваги.

В економічній сучасності пріоритетом діяльності будь-якого підприємства виступає зростання фінансового потенціалу

[11, с. 579]. Виведена В. Г. Белоліпечким формула досягнення підприємством найвищої ефективності діяльності полягає у на-рощуванні фінансового потенціалу за умов забезпечення фінансової рівноваги [2, с. 153–154]. Дану форму фінансової рівноваги вчений називає вищим ступенем уявлень про неї і визначає її сутність як «стан, коли фінансові ресурси, якими володіє компанія, не створюють перешкод для досягнення вищої цілі її бізнесу» [2, с. 129].

Саме такий баланс фінансових потреб і можливостей ми характеризуємо як третій рівень формування фінансової рівноваги підприємства. Його досягнення – це не самоціль, а базова умова забезпечення сталого розвитку підприємства, яка передбачає зміцнення та ефективне використання його фінансового потенціалу.

Наш висновок підтверджується обґрунтованими в економічній науці принципами сталого розвитку підприємства, які передбачають збалансованість операційної, інвестиційної та фінансової діяльності підприємства забезпечену, зокрема, за рахунок збереження фінансової рівноваги [4, с. 52].

Таким чином, перший рівень фінансової рівноваги є основою для досягнення нею другого рівня, без якого унеможлиблюється реалізація третього рівня її формування – вирішення основного фінансового протиріччя між трьома поняттями: ліквідність активів підприємства, дохідність його власного капіталу та ризик втрати ним фінансової стійкості.

Розкриті аспекти методології формування фінансової рівноваги дозволяють розуміти її як стан, у якому економічна система здатна до сталого розвитку. Саме у стані динамічної фінансової рівноваги забезпечується зростання ринкової вартості підприємства. За відсутності фінансової рівноваги, тобто перебуваючи у кризовому фінансовому стані, підприємство змушене долати негативні тенденції у своїй діяльності з метою відновлення базових позицій сталого розвитку. Це означає, що шлях досягнення фінансової рівноваги підносить підприємство на якісно вищий рівень управління власним бізнесом.

Діагностика фінансової рівноваги підприємства

Діагностика фінансової рівноваги є одночасно ефективним інструментом попередження розвитку фінансової кризи на підприємстві та формування сталого розвитку його діяльності. Вона розширює інформаційне поле для обґрунтування відпові-

дальних управлінських рішень щодо нормалізації фінансового стану підприємства.

Розглянемо різні методи діагностики фінансової рівноваги на прикладі ПАТ «Турбоатом». Публічне акціонерне товариство «Турбоатом» є одним з найбільших у світі турбобудівних підприємств з повним циклом виробництва. Це підприємство виробляє парові і гідравлічні турбіни для теплової, атомної та гідравлічної енергетики.

У таблиці 2.4 наведені показники оцінки фінансової рівноваги підприємства за методикою, розробленою Л. А. Костирко [9].

Таблиця 2.4 – Показники оцінки фінансової рівноваги ПАТ «Турбоатом» за 2012–2016 рр. за методикою Л. А. Костирко

Показник	2012 р.	2013 р.	2014 р.	2015 р.	2016 р.
Чисті активи, млн грн	1 646,4	2 161,3	2 579,4	3 774,1	3 374,5
Активи, млн грн	3 235,1	3 721,0	4 015,3	4 819,0	4 903,6
Дебіторська заборгованість, млн грн	574,4	624,7	454,6	266,6	485,1
Кредиторська заборгованість, млн грн	1 586,6	1 559,7	1 274,1	999,7	1 326,9
Статутний капітал, млн грн	105,6	105,6	105,6	105,6	105,6
Чистий прибуток, (збиток), млн грн	308,9	582,9	684,4	1632,8	1065,3

[Джерело: розраховано автором на основі [16]]

У відповідності до методики оцінки статичної фінансової рівноваги Л. А. Костирко ПАТ «Турбоатом» перебуває в ідеальному стані таблиця 2.5. Цей висновок ґрунтується на перевищенні власних коштів над статутним капіталом, наявністю власних оборотних коштів та надлишком поточної фінансової потреби.

Перевіримо цей висновок шляхом застосування іншої методики.

Французькі вчені Ж. Франшон та І. Романе розробили методику діагностики фінансової рівноваги з метою визначення типу фінансової стратегії підприємства. Її суть полягає у визначенні моделі фінансової рівноваги підприємства на основі матриці, побудованої за величиною результату фінансово-господарської діяльності. Цей критерій являє собою алгебраїчну суму двох показників: результату господарської діяльності та результату фінансової діяльності. Результати розрахунку цих показників для ПАТ «Турбоатом» представлені у таблиці 2.6.

**Таблиця 2.5 – Результати оцінки фінансової рівноваги
ПАТ «Турбоатом» за 2012–2016 рр. за
методикою Л. А. Костирко**

Рік	Ситуація			Характеристика ситуації	Діагноз фінансового стану підприємства
	Стан чистих активів	Індикатори	Умови фінансової рівноваги		
	ЧА ⁺	П ⁺ , СК ⁺	А-ДЗ-КЗ>СК, ВК>СК, П>0		
2012	1646357	308861, 105624	968493>0, 1540733>0, 308861>0	Розширене відтворення. Ефективне використання капіталу, забезпечення росту вартості підприємства	Ідеальний стан
2013	2161308	582944, 105624	1430949>0, 2055684>0, 582944>0	Розширене відтворення. Ефективне використання капіталу, забезпечення росту вартості підприємства	Ідеальний стан
2014	2579448	684376, 105624	2180987>0, 2473824>0, 684376>0	Розширене відтворення. Ефективне використання капіталу, забезпечення росту вартості підприємства	Ідеальний стан
2015	3774128	1632751, 105624	3447080>0, 3668504>0, 1632751>0	Розширене відтворення. Ефективне використання капіталу, забезпечення росту вартості підприємства	Ідеальний стан
2016	3374477	1065328, 105624	2986007>0, 3268853>0, 1065328>0	Розширене відтворення. Ефективне використання капіталу, забезпечення росту вартості підприємства	Ідеальний стан

[Джерело: розраховано автором на основі таблиці 2.4 [16]]

**Таблиця 2.6 – Показники стану фінансової рівноваги
ПАТ «Турбоатом» у 2012–2016 рр., визначені
за методикою Ж. Франсона та І. Романе**

Рік	Результат господарської діяльності, тис. грн	Результат фінансової діяльності, тис. грн	Результат фінансово-господарської діяльності, тис. грн
2012	–106 264	691 476	585 212
2013	112 148	616 961	729 109
2014	–98 122	415 834	317 712
2015	772 236	–230 209	542 027
2016	337 781	215 751	553 532

[Джерело: розраховано автором на основі [16]]

За результатом господарської діяльності характеризується запас ліквідності, який залишається у підприємства після фінансування процесу виробництва. Результат фінансової діяльності узагальнює фінансові потоки від залучення й обслуговування кредитних ресурсів, сплати податку на прибуток, виплати дивідендів, отримання емісійного доходу, а також доходів від довгострокових фінансових інвестицій. Стан фінансової рівноваги характеризується результатом фінансово-господарської діяльності підприємства, що являє собою суму двох вище описаних показників. За визначенням авторів методики досягнення підприємством фінансової рівноваги відповідає результату фінансово-господарської діяльності, наближеному до нуля. Від’ємне значення даного показника свідчить про дефіцит ліквідних коштів на підприємстві, відповідно, його додатне значення – про наявний запас ліквідності.

У ПАТ «Турбоатом» впродовж 2012–2016 рр. спостерігається в наявності запас ліквідності. Фінансовий стан підприємства мігрує між стійким та нестійким рівноважними станами за визначенням авторів методики (табл. 2.7).

Нестійка фінансова рівновага була характерна ПАТ «Турбоатом» у 2012 р., 2014 р. та 2015 р. Втім, вони різнилися між собою. У 2012 р. та 2014 р. негативний результат господарської діяльності покривався чистим грошовим потоком від фінансової діяльності, сформованим на основі збільшення обсягу коштів кредиторів. У 2015 р., навпаки, позитивний результат від господарської діяльності покрив негативний результат від фінансової діяльності. На наш погляд, такі стани у сфері ліквідності підприємства взагалі не можна називати фінансовою рівновагою.

Якщо підприємство має дефіцитний грошовий потік від операційної або фінансової діяльності, то це свідчить про порушення ліквідності.

Таблиця 2.7 – Моделі фінансової рівноваги ПАТ «Турбоатом» у 2012–2016 рр. за методикою Ж. Франсона та І. Романе

Результат господарської діяльності (РГД)	Результат фінансової діяльності (РФД)		
	РФД < 0	РФД ≤ 0	РФД > 0
РГД > 0	РФГД ≥ 0 2015 р.	РФГД > 0	РФГД > 0 2013 р., 2016 р.
РГД ≤ 0	РФГД < 0	РФГД ≈ 0	РФГД ≥ 0
РГД < 0	РФГД < 0	РФГД < 0	РФГД ≥ 0 2012р., 2014р.

[Джерело: визначено автором на основі таблиці 2.6]

Стійкий стан фінансової рівноваги досягався ПАТ «Турбоатом» у 2013 р. та 2016 р. шляхом одночасного виконання двох умов. Одна з них передбачає покриття доходами витрат від господарської діяльності без утворення прибутку. Друга умова зводиться до аналогічної рівності між доходами і витратами фінансової діяльності підприємства.

Власний погляд на діагностику фінансової рівноваги підприємства має Б. Коласс [8]. Вчений розрізняє стани фінансової рівноваги залежно від величини грошових коштів, розрахованої як різниці чистого оборотного капіталу та потреби в ньому. Розрахунок даного показника для ПАТ «Турбоатом» наведений на рисунку 2.9.

Проведений розрахунок величини грошових коштів за методикою Б. Коласса свідчить про повне покриття чистим оборотним капіталом потреби в ньому. Це означає, що поточна фінансова потреба повністю забезпечується за рахунок власних джерел фінансових ресурсів. Отже, ПАТ «Турбоатом» знаходиться у стані фінансової рівноваги впродовж 2012–2016 рр. Такий збалансований стан фінансів підприємства дозволяє йому залучати банківські кредити для фінансування інвестиційного розвитку, а не заради підтримки рівноваги ліквідності. Втім, зменшення величини грошового капіталу у 2016 р. свідчить про нестійкий стан фінансової рівноваги ПАТ «Турбоатом».

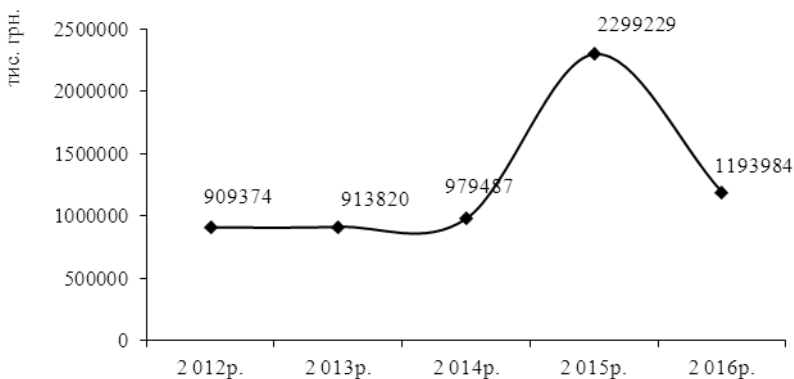

Рисунок 2.9 – Динаміка величини грошових коштів – показника оцінки стану фінансової рівноваги за методикою Б. Коласса

[Джерело: розраховано та побудовано автором на основі [16]]

Авторський підхід до діагностики фінансової рівноваги підприємства, обґрунтований Р. Скалюк, базується на розрахунку коефіцієнта фінансової рівноваги. За визначенням автора він «відображає наявний ступінь збалансованості економічних вигод та притоку грошових коштів на підприємстві» і розраховується як співвідношення чистого грошового потоку та чистого прибутку [14, с. 39].

Так, відповідно до авторської інтерпретації одночасна наявність на підприємстві чистого прибутку та позитивного чистого грошового потоку свідчить про збалансований фінансовий стан, який сприяє стійкому економічному розвитку підприємства у довгостроковому періоді. На рисунку 2.10 представлена динаміка чистого грошового потоку та фінансових результатів ПАТ «Турбоатом» у 2012–2016 рр.

Отже, ПАТ «Турбоатом» мало стійкий стан фінансової рівноваги у 2012 р., 2013 р. та 2015 р. У зв'язку із формуванням дефіцитного чистого грошового потоку ПАТ «Турбоатом» перебувало у нестійкому стані фінансової рівноваги, що припало на 2014 р. та 2016 р. Втім, відновлення її стійкості, за визначенням автора, можливе за рахунок оперативного збільшення вхідного грошового потоку. Фактично за показником Р. Скалюк можна ідентифікувати позитивну і негативну фінансову рівновагу підприємства. Однак, для висновків щодо глибини фінансової кри-

зи та рівня розвитку фінансової рівноваги підприємства однокритеріального аналізу не достатньо.

Рисунок 2.10 – Динаміка чистого грошового потоку та фінансових результатів ПАТ «Турбоатом» у 2012–2016 рр.

[Джерело: побудовано автором на основі [16]]

Розроблена методика діагностики фінансової рівноваги А. В. Грачевим розмежовує статичний і динамічний її стани [6, с. 71]. Так, статична рівновага підприємства визначається через грошовий капітал. Він показує уточнений залишок власного капіталу у грошовій формі, що залишається у підприємства для подальшого розвитку після погашення всіх боргів.

Розрахунок показників оцінки фінансової рівноваги ПАТ «Турбоатом» за методикою А. В. Грачова представлено у таблиці 2.8.

У ПАТ «Турбоатом» спостерігається порушення статичної фінансової рівноваги у 2012–2013 рр. Про це свідчить від’ємне значення грошового капіталу підприємства. Воно є наслідком дефіциту ліквідності для покриття зобов’язань. Такий стан фінансових ресурсів підприємства називається «чистим запозиченням» [6, с. 73].

Таблиця 2.8 – Показники статичної і динамічної фінансової рівноваги ПАТ «Турбоатом» за 2012–2016 рр.

Показник	2012 р.	2013 р.	2014 р.	2015 р.	2016 р.
Власний капітал, млн грн	1 646,4	2 161,3	2 579,4	3 774,1	3 374,5
Фінансові активи, млн грн	1 402,6	1 498,3	1 470,8	2 526,2	2 099,7
Капітал, млн грн	3 235,1	3 721,0	4 015,3	4 819,0	4 903,6
Нефінансові активи, млн грн	1 832,6	2 222,7	2 544,5	2 292,7	2 803,9
Зобов'язання, млн грн	1 588,8	1 559,7	1 435,9	1 044,8	1 529,1
Доходи, млн грн	1 444,5	1 848,3	2 544,9	3 486,6	2 564,2
Витрати, млн грн	1 135,7	1 265,4	1 860,5	1 853,9	1 498,9
Чистий прибуток, (збиток), млн грн	308,9	582,9	684,4	1 632,8	1 065,3
Власні оборотні кошти, млн грн	1 071,8	1 561,7	1 897,3	3 164,7	1 586,5
Поточна фінансова потреба, млн грн	162,5	647,9	917,8	865,5	392,5
Чистий грошовий потік, млн грн	463,9	52,8	-188,6	989,2	-1 110,3
Перший індикатор фінансової рівноваги, одиниць	0,898	0,972	1,014	1,646	1,203
Другий індикатор фінансової рівноваги, одиниць	0,883	0,961	1,024	2,418	1,373
Фінансовий важіль в активах, одиниць	0,765	0,674	0,578	1,102	0,749
Фінансовий важіль у капіталі, одиниць	0,965	0,722	0,557	0,277	0,453
Грошовий капітал, млн грн	-186,2	-61,4	34,9	1 481,4	570,5
Темп росту власного капіталу, %	114,81	131,28	119,35	146,32	89,41
Темп росту фінансовий активів, %	196,29	106,83	98,17	171,75	83,11
Темп росту капіталу, %	144,09	115,02	107,91	120,01	101,76
Темп росту нефінансових активів, %	119,72	121,29	114,48	90,11	122,30
Темп росту зобов'язань, %	195,83	98,17	92,06	72,77	146,35
Темп росту доходів, %	76,20	127,95	137,68	137,01	73,54
Темп росту витрат, %	77,34	111,42	147,03	99,64	80,85
Темп росту чистого прибутку, %	72,28	188,74	117,40	238,58	65,25

[Джерело: розраховано автором на основі [16]]

Порушення статичної фінансової рівноваги у ПАТ «Турбоатом» обумовлене перевищенням фінансового важеля в активах над фінансовим важелем у капіталі. Це свідчить про дисбаланс ліквідності та прибутковості на підприємстві у 2012–2013 рр.

У 2014–2016 рр. статична фінансова рівновага ПАТ «Турбоатом» перейшла у зону «чистого інвестування». Отже у той час підприємство володіло достатніми власними грошовими коштами для фінансування свого розвитку. Втім, фінансові ресурси використовувались неефективно. Це підтверджується перевищенням другого індикатора фінансової рівноваги над першим. Високий рівень забезпеченості ПАТ «Турбоатом» власними фінансовими ресурсами характеризується стабільним перевищенням власних оборотних коштів над поточною фінансовою потребою. Однак, фінансова політика підприємства робить акцент на максимізації прибутку, зашкоджуючи при цьому ліквідності. Як наслідок у 2016 р. відбулося зростання зобов'язань підприємства, зменшення прибутку та дефіцитний чистий грошовий потік.

Дефіцит чистого грошового потоку у ПАТ «Турбоатом» обумовлений від'ємним сальдо руху грошових коштів від фінансової діяльності. Сформований запас ліквідності витрачається на забезпечення поточної платоспроможності. Підприємство збалансувало свій платіжний баланс використанням резерву ліквідності. Цим було порушено рівновагу ліквідності. Вона є базовим рівнем фінансової рівноваги підприємства.

За таких умов збереження ефективного використання позикових фінансових ресурсів у ПАТ «Турбоатом» є тимчасовим. Не можна забувати про ймовірні загрози фінансовій рівновазі підприємства. Ліквідність підприємства буде розбалансована, якщо резерви ліквідності будуть витрачені тривалим навантаженням на поточну платоспроможність. В свою чергу, відсутність грошових коштів для оплати рахунків кредиторів обумовить платіжну кризу. Порушення статичної фінансової рівноваги буде характеризуватися зростанням фінансового важеля у капіталі вище одиниці. В свою чергу, незбалансованість фінансової рівноваги на рівні ліквідності є базовою умовою для утворення інших дисбалансів.

Стан динамічної рівноваги ПАТ «Турбоатом» визначимо шляхом ранжування темпів росту основних фінансових показників. З рисунку 2.11 видно, що впродовж 2012–2016 рр. на підприємстві умови динамічної фінансової рівноваги не справджувались. Розбалансованість у темпах зростання основних показників є характерною рисою фінансового стану ПАТ «Турбоатом».

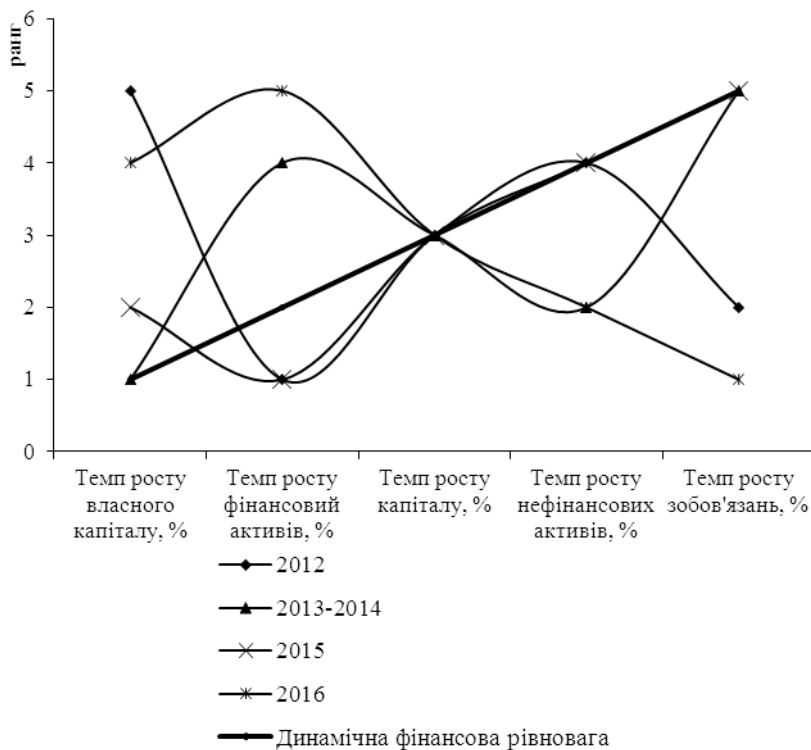

Рисунок 2.11 – Стан динамічної фінансової рівноваги ПАТ «Турбоатом» у 2012–2016 рр.

[Джерело: побудовано автором на основі даних таблиці 2.8]

Фінансовий стан ПАТ «Турбоатом» найбільш наближеним до стану динамічної фінансової рівноваги був у 2015 р. За цей рік підприємство забезпечило приріст чистого доходу від реалізації на 37 % при економії витрат на 0,36 %. В результаті цього за 2015 р. відбулося зростання чистого прибутку у 2,4 рази.

Впродовж 2012–2016 рр. темп росту капіталу підприємства відповідав нормативному третьому рангу. Це одна єдина ознака динамічної фінансової рівноваги збережена у той час. Нарощування фінансового потенціалу підприємства за рахунок приросту власного капіталу відбулося у 2012–2015 рр.

У 2016 р. тенденції змінились: власний капітал підприємства скоротився на 10,6 % при одночасному зростанні зобов'язань на 46,35 %. Критичних диспропорцій у структурі фінансових ресурсів підприємства до цього часу не виникло. Втім, загроза у перспективі існує. Системними ознаками порушення динамічної фінансової рівноваги у ПАТ «Турбоатом» є: приріст фінансових активів не такий інтенсивний як приріст нефінансових активів; уповільнення приросту капіталу.

Отже, поряд із дотриманням умов статичної фінансової рівноваги у ПАТ «Турбоатом» спостерігається дисбаланс динамічної фінансової рівноваги. Це означає, що підприємство перебуває на стадії біфуркацій. Для вибору атрактора подальшого розвитку фінансового стану підприємства – це найбільш відповідальний час. Насамперед важливо зберегти фінансовий потенціал підприємства. Для цього необхідно припинити нарощування боргів. Це дозволить зберегти вільний резерв ліквідності. Він потрібний підприємству для забезпечення фінансової рівноваги на базовому рівні. Спираючись на рівновагу ліквідності підприємство зможе побудувати вищі рівні фінансової рівноваги.

Застосування авторської методики діагностики фінансової рівноваги проілюстровано на прикладі ПАТ «Турбоатом». Вона спрямована на розпізнавання етапу формування, рівня упорядкованості та статичної і динамічної стадії фінансової рівноваги підприємства.

На період, за який досліджується фінансовий стан ПАТ «Турбоатом», припала хвиля від біфуркацій у 2012 р. до позитивної динамічної фінансової рівноваги впродовж 2013–2015 р. з наступним входженням у стадію позитивної статичної фінансової рівноваги. Найбільш істотні порушення фінансової рівноваги спостерігалися у сфері ліквідності та прибутковості. Втім, дисбаланси були пригнічені потужним фінансовим потенціалом ПАТ «Турбоатом», який характеризується достатнім рівнем не лише самоокупності, а й самофінансування. Збереження платоспроможності та фінансової стійкості ПАТ «Турбоатом» сприяло переходу до стадії позитивної динамічної фінансової рівноваги у 2013 р. Її основними ознаками були: по-перше, збалансована зміна основних фінансових показників (темپ росту чистого доходу від реалізації перевищував темп росту активів, дебіторської заборгованості при скороченні поточних зобов'язань, приріст нерозподіленого прибутку відбувався вищими темпами, ніж зростання власних оборотних коштів, тривалість фінансо-

вого циклу збільшилася за рахунок більш інтенсивного скорочення періоду обороту кредиторської заборгованості порівняно зі зменшенням тривалості операційного циклу); по-друге, сформовані базові тенденції забезпечення росту фінансової стійкості та фінансової міцності, а саме: зростання власного капіталу спостерігалось при зменшенні зобов'язань, збільшення чистого доходу від реалізації відбулося при пониженні порогу беззбитковості. Разом з тим, слід відмітити зародження несприятливих тенденцій зміни фінансового стану ПАТ «Турбоатом». В першу чергу, мова йде про більш інтенсивне зростання сукупних витрат підприємства над його сукупними доходами, що спостерігалось не лише у 2013 р., а й продовжилось у 2014 р. Збереження цієї негативної динаміки спроможне з часом породити збитки. Також загрозливою є непропорційність між фінансовими важелями в активах і пасивах. Це свідчить про незбалансованість ліквідності та прибутковості підприємства, яка, як показав аналіз, стала передвісником руйнування фінансових основ сталого розвитку ПАТ «Турбоатом». Перші порушення фінансової рівноваги з'явилися у сфері ліквідності починаючи з 2014 р. Так, дефіцит чистого грошового потоку супроводжувався розбалансуванням тенденцій зміни основних фінансових показників: приріст чистого доходу від реалізації впав нижче приросту активів, обсягу виробництва та залишків готової продукції.

Отже, 2014 р. ознаменувався для ПАТ «Турбоатом» формуванням передумов кризи збуту та затоварювання на складах. На такому фоні скорочення дебіторської заборгованості слід розглядати як ознаку звуження кола споживачів. Загрозливої інтенсивності набрало підвищення порогу беззбитковості, яке сягнуло шестиразового збільшення у 2014 р. при зростанні чистого доходу від реалізації на 5,8 %. Це не могло не позначитися на розширенні передумов погіршення самофінансування. Адже про виникнення проблем у сфері самофінансування ще у 2013 р. засвідчило перевищення інтенсивності росту поточної фінансової потреби ПАТ «Турбоатом» над динамічністю збільшення власного оборотного капіталу, яке залишилося характерним і в 2014 р. Втім, зберегти стабільну платоспроможність за розрахунком із кредиторами та достатній рівень фінансової стійкості підприємству вдалося.

В ідеальному стані позитивної динамічної фінансової рівноваги ПАТ «Турбоатом» перебувало у 2015 р. Підприємство досягло фінансової рівноваги найвищого порядку. Вона характе-

ризувалася динамічним розширенням обсягів діяльності, яке за інтенсивністю переважало над темпами росту активів і зобов'язань. Поріг безбитковості понизився до рекордних 17 % від фактичного обсягу реалізації продукції і залишився на такому ж рівні й у 2016 р. Внаслідок цього було забезпечено розширення джерел самофінансування на основі зростання чистого прибутку більше як у два рази. В результаті відбулося зміцнення фінансового потенціалу ПАТ «Турбоатом» і забезпечення сталого розвитку його діяльності у 2015 р.

Узагальнюючи результати діагностики фінансової рівноваги ПАТ «Турбоатом», можемо графічно відтворити фрагмент циклу її розвитку, що припав на 2012–2016 рр. (рис. 2.12).

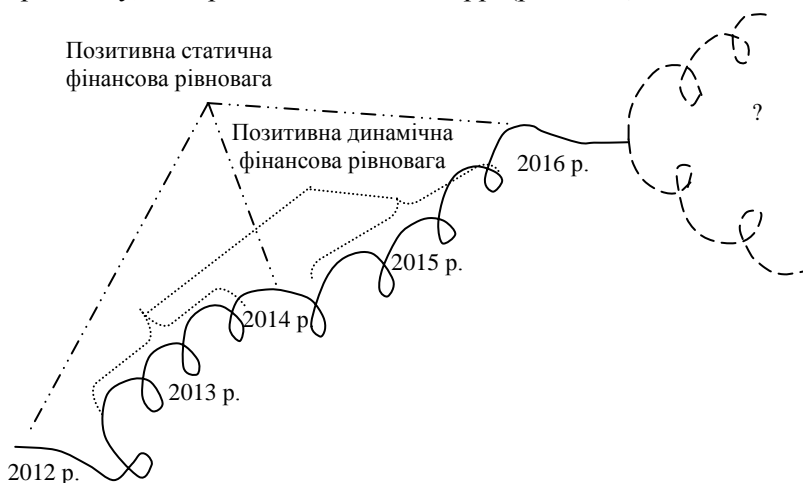

Рисунок 2.12 – Фрагмент циклу розвитку фінансової рівноваги ПАТ «Турбоатом» за 2012–2016 рр.

[Джерело: авторська розробка]

Як видно з рисунку 2.12 у 2016 р. відбулося «затухання» динамічного розвитку діяльності підприємства. Незважаючи на втрату основних пропорцій динамічного розвитку фінансового стану у 2016 р. ПАТ «Турбоатом» утримував стан статичної фінансової рівноваги. Про це свідчать: раціональна структура майна, висока платоспроможність, достатній рівень фінансової стійкості та забезпеченості власними оборотними коштами, прибутковість за операційною та фінансово-інвестиційною діяльністю,

істотний запас фінансової міцності. Ознаками розбалансування динамічної фінансової рівноваги у ПАТ «Турбоатом» є: скорочення чистого доходу від реалізації при зростанні дебіторської і кредиторської заборгованостей, що свідчить про погіршення їх якісної структури за термінами оплати (термін прострочення платежів не перевищує 90 днів на суму, що становить 0,1 % від загальної суми дебіторської заборгованості); зниження рівня ліквідності активів при незбалансованості вхідних і вихідних грошових потоків; скорочення власних внутрішніх джерел формування фінансового потенціалу підприємства; зниження обсягів діяльності вищими темпами, ніж падіння точки беззбитковості.

Відтворена крива циклу розвитку фінансової рівноваги ПАТ «Турбоатом» свідчить про досягнення статичного її стану у 2016 р., якому передувала стадія позитивної динамічної рівноваги. Це означає, що ПАТ «Турбоатом» наблизилося до точки біфуркацій, в якій будь-яке підприємство стає більш чутливим до флуктуацій. ПАТ «Турбоатом» має міцний фінансовий потенціал за відсутності внутрішніх проблем, які його виснажують. Тому від вибір подальшого напрямку зміни фінансової рівноваги залежатиме переважно від впливу зовнішніх факторів та здатності системи фінансової безпеки захистити досягнутий стан збалансованості фінансів ПАТ «Турбоатом».

Прогнозування фінансової рівноваги підприємства

Для обґрунтування підходу щодо прогнозування фінансової рівноваги підприємства у перспективі в процесі нашого дослідження доцільним є використання економіко-математичної моделі, розробленої за допомогою кореляційно-регресійного аналізу. Даний метод економіко-математичного моделювання застосовано на основі фінансових показників 25 українських машинобудівних підприємств (додаток І). Метою нашого дослідження є визначення впливу внутрішніх факторів на стан фінансової рівноваги по вибраній групі підприємств машинобудівної галузі України.

При розрахунку багатофакторної моделі вивчався вплив коефіцієнта мобільності оборотного капіталу (X_1), коефіцієнта покриття (X_2), рентабельності основного виду діяльності (X_3), коефіцієнта фінансової стабільності (X_4) на коефіцієнт фінансової рівноваги (Y). Розрахунок показників багатофакторної

моделі виконувався за допомогою методу найменших квадратів і математичних функцій електронного табличного процесору Excel.

Інтерес для економічної інтерпретації має розрахунок матриці коефіцієнтів парної кореляції (табл. 2.9), що дає можливість визначити чинники, які не можна разом включати в модель.

Таблиця 2.9 – Матриця парних коефіцієнтів кореляції $r_{(i,j)}$

Фактори	X_{1i}	X_{2i}	X_{3i}	X_{4i}	Y
X_{1i}	1	0,17891	-0,04715	0,48005	0,32218
X_{2i}	—	1	0,04317	0,01630	0,69297
X_{3i}	—	—	1	-0,01084	0,05924
X_{4i}	—	—	—	1	0,02170
Y	—	—	—	—	1

Отримані результати свідчать, що найбільш тісний зв'язок (0,69297) спостерігається між коефіцієнтом покриття (X_2) та коефіцієнтом фінансової рівноваги (Y). Другим по вагомості (0,48005) є зв'язок коефіцієнта мобільності оборотного капіталу (X_1) з рівнем фінансової стабільності (X_4) (таблиця 2.10).

Таблиця 2.10 – Тіснота та напрям зв'язку між змінними

Коефіцієнт парної кореляції між змінними	Межі, в яких знаходиться модульне значення коефіцієнту парної кореляції	Тіснота зв'язку	Напрямок зв'язку
$r(X_1, X_2) = 0,17891$	$0,1 < r_{ij} < 0,3$	Слабкий зв'язок	Прямий зв'язок
$r(X_1, X_3) = -0,04715$	$0,1 > r_{ij} $	Дуже слабкий зв'язок	Зворотний зв'язок
$r(X_1, X_4) = 0,48005$	$0,3 < r_{ij} < 0,7$	Середній зв'язок	Прямий зв'язок
$r(X_1, Y) = 0,32218$	$0,3 < r_{ij} < 0,7$	Середній зв'язок	Прямий зв'язок
$r(X_2, X_3) = 0,04317$	$0,1 > r_{ij} $	Дуже слабкий зв'язок	Прямий зв'язок
$r(X_2, X_4) = 0,01630$	$0,1 > r_{ij} $	Дуже слабкий зв'язок	Прямий зв'язок
$r(X_2, Y) = 0,69297$	$0,3 < r_{ij} < 0,7$	Середній зв'язок	Прямий зв'язок
$r(X_3, X_4) = -0,01084$	$0,1 > r_{ij} $	Дуже слабкий зв'язок	Зворотний зв'язок
$r(X_3, Y) = 0,05924$	$0,1 > r_{ij} $	Дуже слабкий зв'язок	Прямий зв'язок
$r(X_4, Y) = 0,02170$	$0,1 > r_{ij} $	Дуже слабкий зв'язок	Прямий зв'язок

Результати порівняння коефіцієнтів парної кореляції, розрахованих між змінними кінцевої моделі, з величиною множинного коефіцієнта кореляції (0,3961) доводять, що у масиві існують пари пов'язаних змінних (таблиця 2.11).

Таблиця 2.11 – Порівняння парних коефіцієнтів кореляції з множинним коефіцієнтом кореляції

Величина парного коефіцієнта кореляції	Порівняння (<, >)	Змінні	Характеристика зв'язку
$r(X_1, X_2) = 0,17891$	$ r_{1,2} < r_{кр.} = 0,3961$	змінні X_1 і X_2	не пов'язані між собою
$r(X_1, X_3) = -0,04715$	$ r_{1,3} < r_{кр.} = 0,3961$	змінні X_1 і X_3	не пов'язані між собою
$r(X_1, X_4) = 0,48005$	$ r_{1,4} > r_{кр.} = 0,3961$	змінні X_1 і X_4	пов'язані між собою
$r(X_1, Y) = 0,32218$	$ r_{1,Y} < r_{кр.} = 0,3961$	змінні X_1 і Y	не пов'язані між собою
$r(X_2, X_3) = 0,04317$	$ r_{2,3} < r_{кр.} = 0,3961$	змінні X_2 і X_3	не пов'язані між собою
$r(X_2, X_4) = 0,01630$	$ r_{2,4} < r_{кр.} = 0,3961$	змінні X_2 і X_4	не пов'язані між собою
$r(X_2, Y) = 0,69297$	$ r_{2,Y} > r_{кр.} = 0,3961$	змінні X_2 і Y	пов'язані між собою
$r(X_3, X_4) = -0,01084$	$ r_{3,4} < r_{кр.} = 0,3961$	змінні X_3 і X_4	не пов'язані між собою
$r(X_3, Y) = 0,05924$	$ r_{3,Y} < r_{кр.} = 0,3961$	змінні X_3 і Y	не пов'язані між собою
$r(X_4, Y) = 0,02170$	$ r_{4,Y} < r_{кр.} = 0,3961$	змінні X_4 і Y	не пов'язані між собою

Таблиця 2.12 – Показники кореляційно-регресійної моделі

Коефіцієнти моделі	Вагові значення коефіцієнтів моделі	Стандартні похибки коефіцієнтів змінних	t-критерій для коефіцієнтів моделі	Коефіцієнти еластичності (Kі)
a_0	-1,0064	0,4741	-2,1064	x
a_1	5,4776	2,3062	2,3752	0,3220
a_2	0,8359	0,0731	11,4270	1,1968
a_3	0,1784	0,4542	0,3929	0,0701
a_4	0,0078	0,0072	1,0731	0,0449

Однак, наявність пов'язаних змінних не є наслідком мультиколінеарності. Це означає, що в масиві змінних вплив жодного

фактору не розцінюється як визначальний порівняно з іншими.

Отже, оцінка тісноти взаємозв'язку змінних факторів між собою дає можливість зробити висновок про те, що обрані чинники можуть бути включені в одну модель.

В результаті розрахунків отримано рівняння множинної регресії (таблиця 2.12):

$$Y = -1,0064 + 5,4776X_1 + 0,8359X_2 + 0,1784X_3 + 0,0078X_4. \quad (2.1)$$

Охарактеризуємо параметри рівняння.

1. При зростанні коефіцієнта мобільності оборотного капіталу (X_1) на 1 за умов незмінності інших факторів коефіцієнт фінансової рівноваги машинобудівного підприємства (Y) в середньому збільшується на 5,4776.

2. Збільшення коефіцієнта покриття (X_2) на 1 за умов незмінності інших факторів обумовлює підвищення коефіцієнта фінансової рівноваги машинобудівного підприємства (Y) в середньому на 0,8359.

3. Зростання рівня рентабельності основного виду діяльності (X_3) на 1 % за умов незмінності інших факторів обумовлює підвищення коефіцієнта фінансової рівноваги (Y) в середньому на 0,1784.

4. Зростання рівня фінансової стабільності (X_4) на 1 % за умов незмінності інших факторів обумовлює підвищення коефіцієнта фінансової рівноваги (Y) в середньому на 0,0078.

Так як фактори, що включені до даної моделі мають різні одиниці виміру, то для проведення порівняльної оцінки їх впливу на стан фінансової рівноваги машинобудівного підприємства постає необхідність у нормуванні коефіцієнтів регресії шляхом розрахунку β -коефіцієнтів.

Після приведення коефіцієнтів регресії у порівняльний вигляд отримано рівняння регресії в стандартизованому виді:

$$Y = 0,3220X_1 + 1,1968X_2 + 0,0701X_3 + 0,0449X_4. \quad (2.2)$$

З рівняння (2.2) видно, що найбільший вплив на коефіцієнт фінансової рівноваги машинобудівного підприємства має коефіцієнт покриття, який характеризує загальний рівень платоспроможності. Вплив цього фактору у три і більше разів суттєвіший за вплив інших чинників. Другим по вагомості є коефіцієнт мобільності оборотного капіталу, на третьому місці – рівень фінансової стабільності, на четвертому – рівень рентабельності

основного виду діяльності. Цей висновок підтверджується результатами оцінки тісноти зв'язку факторів, включених до моделі.

Проведемо статистичну характеристику моделі (2.1) за даними таблиці 2.13.

Таблиця 2.13 – Параметри для характеристики кореляційно-регресійної моделі

Показник	Значення	Показник	Значення
Коефіцієнт детермінації	0,88479	Табличне значення критерію Фішера	2,81671
Стандартна похибка регресії	1,07402	Табличне значення критерію Стюдента	2,07961
Критерій Фішера	38,40052	Число ступенів свободи	20

Значення множинного коефіцієнту детермінації ($R^2 = 0,88479$) показує, що зміна коефіцієнта фінансової рівноваги на 88,5 % визначається впливом факторів включених в модель, і на 11,5 % – впливом інших, неврахованих нами факторів. Про достовірність отриманих значень вагових коефіцієнтів в моделі свідчать результати порівняння t-критеріїв кожного фактора « X_i » з табличним значенням критерію Стюдента на рівні значимості 0,95 та числом ступенів свободи 20. Так, по абсолютній величині t-критерії вагових коефіцієнтів a_0 , a_1 та a_2 є більшими за табличне значення критерію Стюдента ($t_{\text{ТАБЛ}}$), що дорівнює 2,07961. Водночас спостерігаємо, що $ta_3 < t_{\text{ТАБЛ}}$ та $ta_4 < t_{\text{ТАБЛ}}$. Це означає, що отримані величини a_3 та a_4 статистично не відрізняються від нуля, тобто є не точними або зміщеними внаслідок можливо недостатньої кількості спостережень або переважаючого впливу на результативну ознаку коефіцієнта покриття.

За критерієм Фішера можна стверджувати, що з ймовірністю 0,95 модель є достовірною, оскільки $F = 38,4$ більше за $F_{\text{таб.}} = 2,82$. Отже, можемо зробити висновок, що дана модель є придатною для її використання з метою оцінки у перспективі статичного стану фінансової рівноваги машинобудівного підприємства. У зв'язку з цим, запропонована модель (2.1) є придатною для використання з метою прогнозування позитивної статичної фінансової рівноваги вітчизняних машинобудівних підприємств шляхом підстановки ймовірних значень фінансових показників.

Динаміку прогнозного значення коефіцієнту фінансової рівноваги ПАТ «Турбоатом», розрахованого на основі моделі (2.1), представлено на рисунку 2.13.

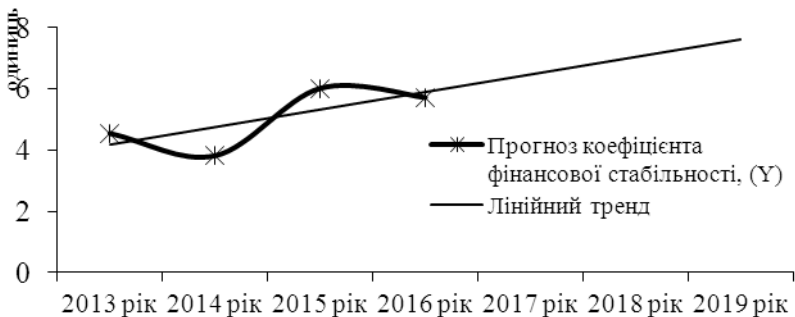

Рисунок 2.13 – Прогноз коефіцієнта фінансової рівноваги ПАТ «Турбоатом» на 2017–2019 рр.

Отримані результати прогнозу коефіцієнта фінансової рівноваги ПАТ «Турбоатом» свідчать про її збереження у середньостроковій перспективі. Так, спостерігається тенденція підвищення коефіцієнта фінансової рівноваги ПАТ «Турбоатом». Це дозволяє також констатувати відсутність загрози банкрутства. Втім, підприємству необхідно контролювати найбільш вразливі сторони свого фінансового стану, а саме ліквідність та прибутковість. І хоча серйозних відхилень від рівноважного стану впродовж 2012–2016 рр. не виявлено у ПАТ «Турбоатом», мають місце ознаки розбалансування динамічної фінансової рівноваги. Порушення тенденції сталого розвитку діяльності підприємства є наслідком втрати динамічної фінансової рівноваги. У зв'язку з цим, для ПАТ «Турбоатом» важливо відслідковувати співвідношення тенденцій розвитку основних фінансових показників. В першу чергу, це стосується співвідношення темпів зміни доходів і витрат, чистого доходу від реалізації продукції з дебіторською та кредиторською заборгованостями, а також збалансування вхідних і вихідних грошових потоків. Названі показники для ПАТ «Турбоатом» є пріоритетними індикаторами ранньої діагностики передумов розбалансування фінансової рівноваги,

що зароджуються у сфері ліквідності та прибутковості. Своєчасне їх виявлення та адекватне усунення спроможні вплинути на загальне покращення фінансового стану ПАТ «Турбоатом» шляхом згладжування циклічної зміни стадій його фінансової рівноваги.

Переваги запропонованої моделі (2.1), призначеної для прогнозування статичної фінансової рівноваги машинобудівного підприємства полягають у тому, що:

- інтегральний показник одночасно є індикатором сталого розвитку та ймовірного виникнення загрози банкрутства підприємства;
- прогнозування фінансової рівноваги проводиться на даних публічної звітності підприємства, чим забезпечується доступність практичного використання моделі;
- модель включає критерії оцінки всіх етапів формування фінансової рівноваги підприємства, тому комплексно характеризує стан її розвитку.

Обмеженням застосування моделі (2.1) є її цільове призначення. Вона рекомендована для використання на машинобудівних підприємствах з метою прогнозування фінансової рівноваги та оцінки ознак її розбалансування. Підсумовуючи, можна відмітити, що напрацьований науковий досвід прогнозування фінансового стану підприємства знайшов своє продовження у розширенні аналітичного інструментарію фінансового менеджменту підприємства економіко-математичною моделлю прогнозування статичного стану фінансової рівноваги.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ІНФОРМАЦІЙНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ареф'єва О. В. Суперечності розвитку як основне джерело загрози безпеці рівноваги економічних систем / О. В. Ареф'єва, О. С. Шнипко // Актуальні проблеми економіки. – 2006. – № 3 (57). – С. 57–64.
2. Белолипецкий В. Г. Финансовое равновесие в условиях рыночной трансформации экономики России : дис. ... д-ра экон. наук : спец. 08.00.10 «Финансы, денежное обращение и кре-

- дит», 08.00.05 «Экономика и управление народным хозяйством» / Белолипецкий Василий Георгиевич ; Московский государственный университет им. М. В. Ломоносова. – Москва, 2002. – 563 с.
3. Бланк И. А. Финансовая стратегия предприятия / И. А. Бланк. – Киев : Эльга : Ника-Центр, 2004. – 720 с.
  4. Васюткіна Н. В. Управління сталим розвитком підприємств: теоретико-методологічний аспект : монографія / Н. В. Васюткіна. – Київ : Ліра-К, 2014. – 334 с.
  5. Гальчинський А. С. Економічна методологія. Логіка оновлення / А. С. Гальчинський. – Київ : «АДЕФ-Україна», 2010. – 572 с.
  6. Грачев А. В. Финансовая устойчивость предприятия: критерии и методы оценки в рыночной экономике / А. В. Грачев. – 3-е изд., перераб. – Москва : Издательство «Дело и Сервис», 2010. – 400 с.
  7. Гудзь Т. П. Формування фінансової рівноваги підприємства: методологічний аспект / Т. П. Гудзь // Актуальні проблеми економіки. – 2016. – № 7. – С. 8–15.
  8. Коласс Б. Управление финансовой деятельностью предприятия. Проблемы, концепции и методы / Б. Коласс ; пер. с англ. – Москва : «Аудит», изд. объединение «ЮНИТИ», 1997. – 576 с.
  9. Костирко Л. А. Діагностика потенціалу фінансово-економічної стійкості підприємства : монографія / Л. А. Костирко. – 2-ге вид., перероб. і доп. – Харків : Фактор, 2008. – 336 с.
  10. Лахтіонова Л. А. Економічні категорії «фінансова рівновага», «фінансова стабільність» та «фінансова стійкість» в сучасному фінансовому аналізі підприємницької діяльності // Вісник Національного університету водного господарства та природокористування. – 2009. – Випуск 4 (48): Секція Економіка. – Частина I. – С. 230–243.
  11. Ли Ч. Ф. Финансы корпораций: теория, методы и практика / Ч. Ф. Ли, Дж. И. Финнерти ; [пер. с англ.]. – Москва : ИНФРА-М, 2000. – 686 с.

12. Моисеев Н. Н. Человек и ноосфера / Н. Н. Моисеев. – Москва : Молодая гвардия, 1990. – 351 с.
13. Пестель Э. За пределами роста / Э. Пестель. – Москва : Прогресс, 1988. – 272 с.
14. Скалюк Р. Управління фінансовою рівновагою промислових підприємств / Р. Скалюк // Вісник Тернопільського національного економічного університету. – 2013. – Вип. 4. – С. 37–43.
15. Унковская Т. Е. Финансовое равновесие торгового предприятия и пути его достижения : дис. ... д-ра экон. наук : спец. 08.07.05 «Экономика торговли и услуг / Унковская Татьяна Евгеньевна ; Киевский государственный торгово-экономический университет. – Киев, 1997. – 461 с.
16. Фінансова звітність ПАТ «Турбоатом» за 2012–2016 рр. [Електронний ресурс] : Фінансова звітність емітента: станом на 01 січня 2017 р. / Бази даних: [веб-сайт Агентства з розвитку інфраструктури фондового ринку України]. – Текст. дані. – Режим доступу: <http://www.smida.gov.ua/>. – Назва з екрана.
17. Фінансова звітність машинобудівних підприємств України за 2016 р. [Електронний ресурс] : Фінансова звітність емітентів: станом на 01 січня 2017 р. / Бази даних: [веб-сайт Агентства з розвитку інфраструктури фондового ринку України]. – Текст. дані. – Режим доступу: <http://www.smida.gov.ua/>. – Назва з екрана.

РОЗДІЛ 3. ІНСТИТУТИ ФІНАНСОВОГО ПОСЕРЕДНИЦТВА ТА ЇХ РОЛЬ У РОЗВИТКУ ФІНАНСОВОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ

3.1. Фінансове посередництво в системі надання фінансових послуг України

Процес економічних реформ в Україні неможливий без ефективного функціонування фінансового ринку. Дана сфера економічних відносин суттєво впливає на розвиток, структуру та специфіку фінансової системи країни, і, зокрема, фінансових посередників. Як показує світова практика, діяльність добре розвинених фінансових посередників і постійне розширення та вдосконалення їх послуг сприяє підвищенню ефективності економіки. Вони здійснюють широкомасштабне інвестування економіки за рахунок переміщення вільних грошових коштів між суб'єктами.

Теоретичні засади фінансового посередництва у своїх працях досліджували Н. Версаль, С. Еш, В. Зимовець, Л. Ільченко-Сюйва, В. Корнеєв, О. Кузьмін, М. Савлук, В. Ходаківська та інші науковці. Проблеми функціонування фінансових посередників на ринку фінансових послуг України проаналізовані у наукових публікаціях О. Барановського, П. Беленького, М. Будніка, Н. Ковальнової, В. Кремень, С. Кульпінського, Л. Мартюшевої, Ф. Мишкіна, О. Смолянської та інших. Однак, питання, пов'язані із розвитком фінансового посередництва та його перспективами, постійно привертають увагу вітчизняних учених. Крім того, незважаючи на значну кількість наукових праць з цієї проблематики, динамічні умови розвитку ринку вимагають додаткових досліджень сутності та напрямів вдосконалення функціонування фінансових посередників на ринку фінансових послуг України, зокрема питання державного регулювання.

Проаналізувавши та систематизувавши погляди науковців на фінансове посередництво (табл. 3.1), ми дійшли висновку, що фінансові посередники – це фінансові установи (банківські та небанківські фінансово-кредитні установи), опосередкована професійна діяльність яких спрямована на акумулювання тимчасово вільних коштів суб'єктів ринку фінансових послуг, розподілу цих коштів шляхом надання фінансових послуг у встановленому законом порядку, для задоволення попиту на фінансові послуги

учасників фінансових відносин з метою отримання прибутку та зміцнення національної економіки.

**Таблиця 3.1 – Тлумачення сутності визначення
«фінансового посередництва», побудовано
автором за [2, 4, 8, 10, 17, 18]**

Автор; джерело	Визначення
Господарським кодексом України [4]	Фінансовим посередництвом є діяльність, пов'язана з отриманням та перерозподілом фінансових коштів, крім випадків, передбачених законодавством. Фінансове посередництво здійснюється установами банків та іншими фінансово-кредитними організаціями.
Смагін В. Л. [18]	Фінансові посередники – це фінансові інститути, що опосередковують рух коштів від індивідуальних інвесторів до їх кінцевих користувачів.
Рудь І. Ю. [17]	Фінансове посередництво – це певний різновид фінансової діяльності банківських і небанківських фінансово-кредитних установ, яка спрямована на залучення і перерозподіл фінансових ресурсів між суб'єктами ринку з метою їх ефективного інвестування, на продаж фінансових послуг і продуктів, здійснення операцій із цінними паперами та надання інформаційно-консультативних послуг на основі отриманих дозволів (ліцензій).
Некрасова О. Л. [10]	Фінансові посередники – це юридичні особи, що беруть активну участь в організації процесу переміщення коштів в рамках єдиної фінансової системи та надають фінансові послуги у встановленому законом порядку, та здійснюють свою діяльність на ринку фінансових послуг з метою отримання прибутку або задоволення потреб суб'єктів цього ринку у фінансових послугах.
Гайдукович Д. С. [2]	Фінансове посередництво – це опосередкована професійна діяльність фінансових інститутів щодо ефективного акумулювання, розподілу фінансових ресурсів та їх управління шляхом надання фінансових послуг з метою формування стійких позицій розвитку фінансового ринку та забезпечення економічного зростання держави.
Ковернінська Ю. В. [8]	Фінансове посередництво – це діяльність щодо реалізації алокаційної, інформаційної, транзакційної функцій та функцій ризик-менеджменту фінансовими посередниками в процесі взаємодії з іншими суб'єктами фінансових відносин, яка має на меті взаємовигідне задоволення їх економічних потреб і сприяння зростанню економіки.

Наявність ефективних фінансових посередників є необхідною умовою розвитку інших секторів економіки країни, сприяє стабільному функціонуванню всіх економічних процесів у суспільстві.

У науковій літературі наведено велику кількість різноманітних класифікацій фінансових посередників. Дана класифікація не може бути типовою для всіх країн і, як правило, залежить від багатьох чинників: загального рівня економічного розвитку, практичної необхідності функціонування тих або інших фінансових установ, історичного розвитку й ефективності діяльності фінансового ринку в країні, фінансової політики держави, моделі фінансової системи, ділової психології та інших чинників. У табл. 3.2. наведено класифікацію посередників як професійних учасників фінансового ринку.

Таблиця 3.2 – Класифікація посередників як професійних учасників фінансового ринку [1, 6]

Ознаки класифікації	Вид посередників
За видами фінансових установ	Суб'єкти банківської системи Небанківські фінансові та кредитні інститути Контрактні фінансові інститути Суб'єкти депозитарно-клірингової системи
Залежно від переліку обслуговування учасників ринку	Спеціалізовані Універсальні
Залежно від укладення та виконання угод з фінансовими інструментами	Прямі (безпосередні учасники) Опосередковані (формують інфраструктуру)
За сегментами фінансового ринку	Посередники фондового ринку Посередники ринку позичкових капіталів Посередники ринку фінансових послуг Посередники грошового ринку Посередники валютного ринку та інших сегментів

У світовій практиці найчастіше фінансових посередників класифікують за характером проведених фінансових операцій (рис. 3.1).

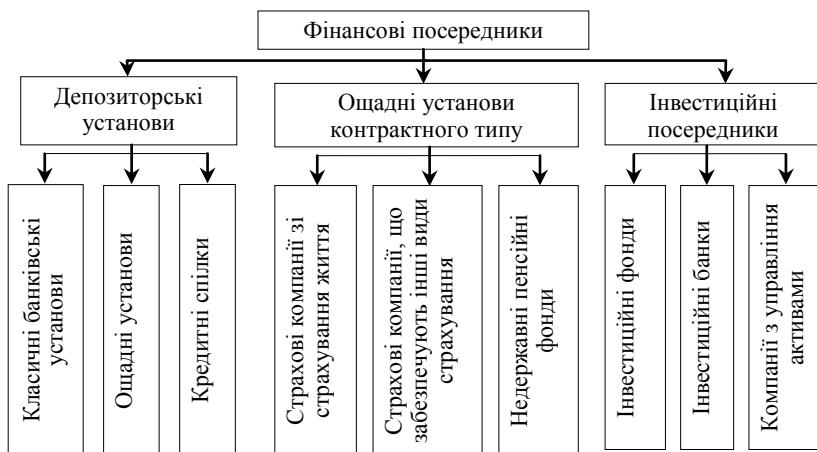

Рисунок 3.1 – Структура фінансових посередників за характером проведення операцій (американський підхід) [22]

У вітчизняній літературі найпоширенішим є поділ фінансових посередників на дві групи: банки та небанківські фінансово-кредитні установи, які інколи називають парабанками (табл. 3.3).

Систему фінансового посередництва в Україні в сучасних умовах розвитку представлено на рис. 3.2.

Таблиця 3.3 – Класифікація фінансових посередників (вітчизняний підхід) [21]

Категорія фінансових посередників	Види установ за категоріями
Банки	універсальні комерційні банки, спеціалізовані комерційні банки (інвестиційні, інноваційні, ощадні, іпотечні)
Небанківські фінансово-кредитні установи	лізингові, факторингові, страхові, фінансові, брокерські та дилерські компанії, пенсійні фонди, ломбарди, кредитні спілки

Розвиток фінансового ринку і фінансових посередників взаємозалежні, таким чином, фінансові інститути виступають ініціаторами надання фінансових послуг, формують їх пропозицію, задовольняють інтереси клієнтів, слугують сектором обміну між продавцями і покупцями фінансових активів, ефективно управляють залученим капіталом.

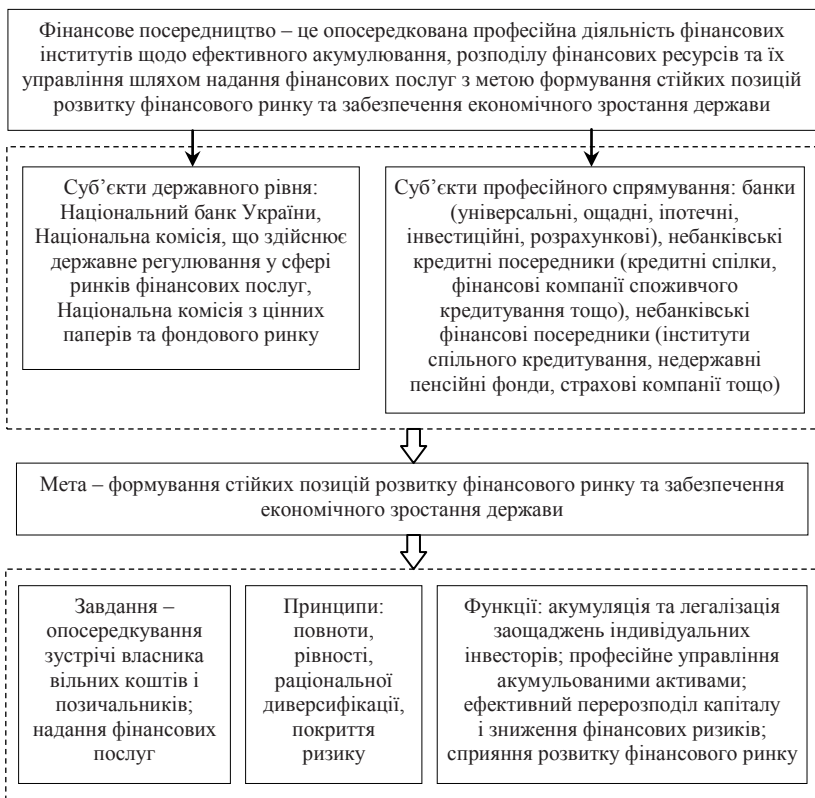

Рисунок 3.2 – Система фінансового посередництва [2]

Процес цілеспрямованого активного впливу державних та наддержавних органів управління на функціонування фінансових посередників, здійснення комплексних заходів щодо упорядкування, контролю, нагляду за ними та запобігання зловживанням і порушенням у цій сфері за допомогою певної сукупності форм і методів називаються державним регулюванням діяльності фінансових посередників державного регулювання діяльності фінансових посередників [12, 15].

Державне регулювання діяльності фінансових посередників в Україні проводиться з метою:

- проведення єдиної та ефективної політики у сфері надання фінансових послуг;

- створення сприятливих умов для розвитку та функціонування ринку фінансових послуг;
- захисту прав споживачів фінансових послуг;
- впровадження цивілізованих стандартів корпоративного управління і розкриття інформації в практиці діяльності фінансових установ;
- створення умов для ефективної мобілізації і розміщення фінансових ресурсів учасниками ринку з урахуванням інтересів суспільства;
- додержання учасниками ринку фінансових послуг вимог законодавства;
- забезпечення ефективної протидії відмиванню доходів, одержаних незаконним шляхом та недопущення фінансування тероризму через фінансовий сектор економіки;
- забезпечення моніторингу руху капіталу в Україні та за її межами через ринок фінансових послуг;
- сприяння інтеграції в Європейський та світовий ринки фінансових послуг і т. д. [12, 16].

В Україні побудовано секторну модель нагляду за діяльністю фінансових посередників, адже відповідно до статті 21 Закону України «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг» уповноваженими органами, що здійснюють державне регулювання на ринку фінансових послуг, визнано:

1. Національний банк України (НБУ) – щодо ринку банківських послуг та діяльності з переказу коштів;
2. Національну комісію, що здійснює державне регулювання у сфері ринків цінних паперів та похідних цінних паперів (деривативів) (НКЦПФР);
3. Національну комісію, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг (Нацкомфінпослуг) – щодо інших ринків фінансових послуг.
4. Антимонопольний комітет України та інші державні органи – в межах повноважень, визначених законом [7].

Тобто, державне регулювання діяльності фінансових посередників в Україні здійснюють як уповноважені органи державного регулювання, так і державні органи влади, які виконують нагляд у межах своїх повноважень [7] (рис. 3.3).

В Україні банки вважаються найбільшими і найстарішими фінансовими посередниками. Але в їхній діяльності існує ряд

проблем, які пов’язані з обмеженістю капіталу банків, з нерозвиненістю ринків використання ресурсів, обмеженістю банківського інструментарію тощо. Серед небанківських фінансових посередників найбільш розвиненими є страхові компанії.

Рисунок 3.3 – Органи державного регулювання фінансового посередництва в Україні [20]

Проаналізуємо діяльність фінансових посередників в Україні та виявимо тенденції їх розвитку з метою визначення проблем діяльності та шляхів їх подолання.

Оцінюючи банківські установи, як найрозвиненіших фінансових посередників, визначили, що у сучасних умовах в Україні, відстежується тенденція зниження кількості банків. Станом на 01.01.2019 р. в Україні зареєстровано 77 банківських установ, що на 5 менше, ніж у 2017 р. Порівняно з 2012 роком кількість банківських установ зменшилася більше, ніж на 50 %. Кількість банків з іноземним капіталом та кількість банків зі 100 % іноземним капіталом протягом досліджуваного періоду залишається майже на одному рівні [13]. Динаміка зміни кількості банківських установ зображена на рис. 3.4.

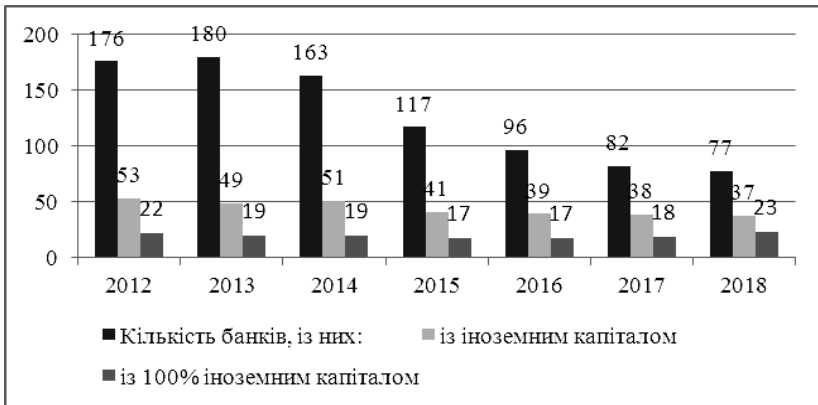

Рисунок 3.4. Динаміка кількості банків в Україні за 2012–2018 рр.

[Джерело: побудовано автором за [13]]

На нашу думку, протягом досліджуваного періоду, причиною закриття такої великої кількості банків було припинення кредитування цими банками підприємств і домогосподарств.

Наслідком цього є те, що клієнти закритих банків, внаслідок кризи, через жорсткі вимоги до позичальників, не можуть знайти новий банк для отримання кредитів, оскільки не мають кредитної історії з іншими банківськими установами.

Незважаючи на зменшення кількості банків та труднощі у їх діяльності, спостерігалось збільшення їх активів у 2018 р. порівняно з 2013 р. (табл. 3.4), що свідчить про підвищення їх потужності та стабільності.

Таблиця 3.4 – Частка кредитного портфеля в активах банків України

Показники	2013	2014	2015	2016	2017	2018	Динаміка, 2018 р. від 2013 р., %
Активи, млн грн	1 278 095	1 316 852	1 254 385	1 256 299	1 336 358	1 359 703	119,3
Кредитний портфель, млн грн	910 782	1 020 667	981 627	998 682	1 016 657	1 073 131	117,8
Частка кредитного портфеля в активах, %	71,3	77,5	78,3	79,5	76,1	78,9	110,7

[Джерело: розраховано автором за [13]]

У 2018 р. частка кредитного портфеля в активах банків України складала більше половини (70–80 %).

На рис. 3.5 зображено динаміку загального обсягу депозитних ресурсів банків України за 2013–2018 рр. з сегментуванням показника за ознакою строковості розміщених вкладів.

Рисунок 3.5 – Загальний обсяг депозитів резидентів України за строками, млрд грн

[Джерело: побудовано автором за [13]]

Аналіз динаміки депозитів банківського сектора України за 2013–2017 роки показав зростання вкладів клієнтів в абсолютному вираженні: з 670 млрд грн на кінець 2013 року до 933 млрд грн на кінець 2018 року (приріст 263 млрд грн, або 39,3 %). Структура депозитів за строками розміщення характеризується зменшенням питомої ваги вкладів терміном більше одного року. Такі вклади на кінець 2013 року займали 41 % від суми всіх депозитів, за 2014 рік показник втратив 9 п.п. і склав 32 %. Різке зменшення частки довгострокових депозитів відбулося і у 2015 році – до 20 %. У 2017–2018 роках питома вага вкладів строком більше одного була в межах 32–34 %.

Вклади строком до одного року займали 34 % в загальному обсязі депозитних вкладів протягом 2017–2018 років. Максимальна частка (38 %) спостерігалася в 2015 році, а мінімальна (28 %) – у 2013 році. Депозити на вимогу, які надають можливість вільно розміщати накопичені кошти на депозитний рахунок та повертати їх за необхідністю без обмежень, з 2014 року займають основну позицію серед видів депозитів за строками. Їх питома вага в останні три роки складає 47–49 % загального обсягу залучених банками депозитних ресурсів.

Розглянемо стан розвитку ринку небанківських фінансових посередників за показниками річної фінансової звітності, які оприлюднює Нацкомфінпослуг. Загальну оцінку фінансових інститутів на ринку фінансових послуг України в кількісному виразі подано в табл. 3.5.

Таблиця 3.5 – Кількість фінансових посередників на ринку фінансових послуг України, од.

Фінансові установи	Роки					Динаміка 2018 р. від 2014 р., %
	2014	2015	2016	2017	2018	
Страхові компанії	382	361	310	294	218	57,1
в т. ч. non-life	325	312	271	261	251	77,2
life	57	49	39	33	30	52,6
Кредитні спілки	589	588	462	378	358	60,8
Ломбарди	477	482	456	415	359	75,3
Фінансові компанії	415	571	809	818	940	226,5
НПФ	55	60	64	64	62	112,7
Інші фінансові установи	143	152	24	24	87	60,8
Всього	2 061	2 214	2 125	1 993	2 024	98,2

[Джерело: побудовано автором за [12]]

У 2018 р. було зареєстровано 2024 фінансових посередників на ринку фінансових послуг, що на 1,8 % менше 2014 р. Так, загальна кількість фінансових посередників на ринку фінансових послуг України за останні п'ять років була відносно сталою.

Однак, аналізуючи кількість установ окремих видів, спостерігаємо значне їх зменшення, окрім фінансових компаній (зростання у 2,3 рази) та недержавних пенсійних фондів (на 12,7 %). Набільшого зниження кількості зазнали страхові компанії – на 42,9 %, особливо зі страхування життя – на 57,4 %.

Спостерігаємо значне зростання частки фінансових компаній – на 26 в.п. та значне скорочення частки кредитних спілок – на 11 в.п., що було спричинено збільшенням кількості фінансових компаній у 2016 р. через розширення видів послуг та у 2018 р. через зростання їх популярності серед населення.

Активи небанківських фінансових установ досі залишаються незначними порівняно з активами банків, тому що особливими рисами небанківських фінансових установ є вузька спеціалізація, надання переважно небанківських фінансових послуг, відсутність безпосереднього впливу на пропозицію грошей, постачання довгострокових ресурсів на ринок.

Серед небанківських посередників на ринку фінансових послуг провідна роль належить страховим компаніям (табл. 3.6.), які до 2016 р. займали найбільшу частку за активами.

Таблиця 3.6 – Обсяг активів фінансових посередників на ринку фінансових послуг України, млн грн

Фінансові установи	Роки					Динаміка 2018 р. від 2014 р., %
	2014	2015	2016	2017	2018	
Страхові компанії	60 729,1	70 261,2	55 377,0	56 814,0	59 468,0	97,9
Кредитні спілки	2 338,7	2 064,3	2 193,0	2 165,0	2 352,0	100,6
Ломбарди	1 518,6	1 710,3	3 235,0	3 494,0	4 054,0	267,0
Фінансові компанії	39 781,2	51 264,8	107 704,0	121 012,0	118 744,0	298,5
НПФ	2 469,2	1 980,0	2 077,0	2 327,0	2 651,0	107,4

[Джерело: побудовано автором за [12]]

Ринок страхових послуг є найбільш капіталізованим. Незважаючи на значне скорочення кількості страхових компаній, що відбулося в цілому через припинення діяльності нерентабель-

них, вони зберегли сталу тенденцію щодо обсягу активів за 2014–2018 рр. – зменшення на 0,3 %.

Недержавні пенсійні фонди (НПФ) є важливим доповненням до системи загальнообов'язкового державного пенсійного забезпечення в Україні. Система недержавного пенсійного забезпечення недостатньо розвинена в Україні, але постійно реформується та розвивається. Так, за 2014–2018 рр. кількість НПФ зросла на 12,7 %. Активи НПФ мали сталу тенденцію – зростання на 7,4 %. Попит на послуги недержавних пенсійних фондів за 2014–2018 рр. зріс, про що свідчить збільшення обсягів пенсійних внесків за відповідний період – на 15,5 %.

У 2018 р. кількість кредитних спілок зменшилась на 40 % порівняно з 2014 р. Основні показники діяльності КС України свідчать про поступове збільшення активів (на 0,6 % порівняно з 2014 р. та на 14 % порівняно з 2015 р.).

На ринку фінансових послуг швидко збільшується кількість фінансових компаній, основними операціями яких є надання фінансових кредитів за власний рахунок, надання порук і гарантій, управління майном, факторингові операції та операції з обміну валют та переказу грошових коштів.

Значного розвитку на сучасному ринку фінансових послуг набули ломбарди. Їх кількість стрімко зростала до 2014 р., однак фінансови криза спричинила її подальше зменшення. За 2014–2018 рр. – зниження на 25 %. Активи ж ломбардів за даний період зросли у 2,7 рази, а обсяг наданих кредитів – на 47 %. Великий попит на послуги цих посередників пояснюється тим, що ломбарди швидко і без проблем надають позики населенню на короткі терміни.

За 2014–2018 рр. значно зріс обсяг наданих кредитів фінансовими посередниками – у 2,8 рази (рис. 3.6), переважно за рахунок фінансових компаній, що пояснюється відновленням спроможності населення отримувати й погашати кредити після кризи.

Звичайно, банки займають значну частку кредитування, однак частка кредитів, наданих фінансовими посередниками зросла – на 1,2 в.п. і мала за 2014–2018 рр. стійку тенденцію до зростання, що свідчить про збільшення ролі фінансового посередництва на фінансовому ринку України.

Проведений аналіз функціонування фінансових посередників ринку фінансових послуг свідчить про їх динамічний розвиток. Але існує низка проблем, які характерні практично для усіх посередників. До цих проблем слід зарахувати недосконалість законодавчої бази їх

функціонування, відсутність сприятливого середовища для розвитку ринку посередницьких послуг, недостатню інформованість потенційних клієнтів про їх діяльність та переваги, які забезпечує їх діяльність, відсутність підтримки з боку держави та досконалої систем регулювання їхньої діяльності, недовіру й низькі доходи населення. Вирішення цих проблем буде сприяти дальшому, ще більш стрімкому розвитку фінансового посередництва в Україні.

Рисунок 3.6 – Частки кредитів, наданих фінансовими посередниками та банками України за 2014–2018 рр. [12, 13]

Динаміка зміни кількісного складу компаній з управління активами (КУА) на ринку цінних паперів свідчить про зменшення їх кількості внаслідок фінансової кризи 2008 року до кінця аналізованого періоду. У 2017 р. у середньому на 1 КУА припадало 13,7 ІСІ, що є незначним, враховуючи те, що дохід КУА формується перш за все за рахунок винагороди ІСІ, які знаходяться в її управлінні [9], однак – показник на 10,1 в.п. вищий 2013 р. (рис. 3.7).

Тому зниження кількості КУА на ринку паралельно із збільшенням кількості ІСІ не розглядається нами як негативний факт, а радше як «укрупнення ринку» та його очищення від дрібних, неефективних компаній з управління активами.

Протягом останніх років спостерігається тенденція до скорочення кількості компаній з управління активами (КУА) в Україні. Загальна кількість КУА у 2017 р. була меншою на 15,2 % 2013 р. Кількість зареєстрованих ІСІ у 2017 р. також скоротилася на 7,2 % порівняно з 2013 р. У результаті, прискорилось посилення концентрації на ринку управління активами ІСІ. Варто

відзначити про збільшення попиту на фінансові послуги ІСІ, про що свідчить значне зростання обсягу вкладень фізичних осіб в ІСІ за 2013–2017 рр. у 3,2 рази (табл. 3.7).

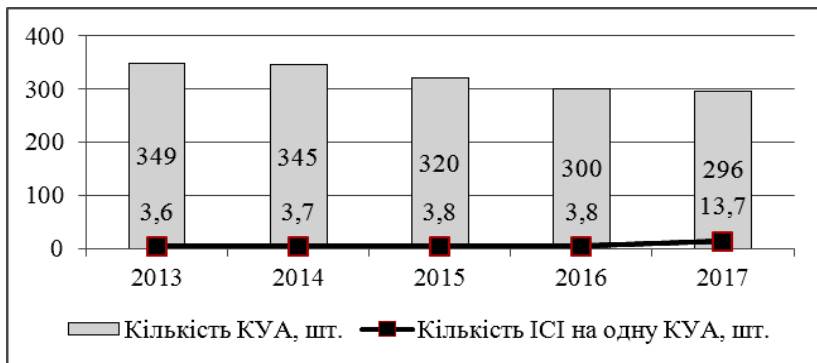

Рисунок 3.7 – Динаміка кількості КУА та ІСІ на одну КУА у 2013–2017 рр.

[Джерело: побудовано автором за [11]]

Таблиця 3.7 – Динаміка кількості та обсягу активів КУА та ІСІ у 2013–2017 рр.

Показники	Роки					Динаміка 2017 р. від 2013 р., %
	2013	2014	2015	2016	2017	
Кількість КУА, шт.	349	345	320	300	296	84,8
Кількість ІСІ, шт.	1 250	1 188	1 147	1 131	1 160	92,8
Активи ІСІ, млрд грн	183,4	213,8	243,3	235,2	266,2	145,2
Вкладення фізичних осіб в ІСІ, млрд грн	9,20	12,36	17,22	23,66	29,46	320,2

[Джерело: побудовано автором за [11]]

Розвиток світового фінансового ринку провокує виникнення низки викликів і проблем у фінансовому секторі України, де сьогодні переважну більшість фінансових операцій, як фінансових посередників, здійснюють банки. Тому важливим завданням на сучасному етапі розвитку національної економіки є розширення масштабів діяльності усіх суб'єктів фінансового ринку, особливо небанківських фінансових посередників. Для практичної реалізації даного завдання варто створити систему державного регулювання, яка б забезпечила вирішення усіх протиріч і

забезпечила узгодження інтересів його суб'єктів за допомогою прямої державної участі при наданні фінансових послуг, спрямованої на подолання структурних деформацій і непрямого регулювання фінансових потоків.

Проблема координації та узгодженості дій фінансових регуляторів, що сьогодні існує в Україні вимагає чіткого окреслення меж їх повноважень, уникнення дублювання функцій, запровадження єдиної системи звітності з метою підвищення ефективності регуляторної політики. Нагляд за діяльністю фінансових посередників має бути запроваджено незалежно від напряму реформування системи державного регулювання ринку фінансових послуг, що має стати основою формування антикризової моделі розвитку фінансового посередництва в Україні (рис. 3.8).

Модель здійснення нагляду за діяльністю фінансових посередників, зображена на рис. 3.6 може бути головною перспективою створення єдиного органу фінансового регулювання і нагляду – мегарегулятора. Єдиний координаційний орган з питань взаємодії функціональних регуляторів може здійснювати контроль за діяльністю фінансових посередників безпосередньо або разом із Нацбанком. Інформація щодо існуючих систем побудови регулювання та нагляду за діяльністю фінансових посередників наведена у табл. 3.8.

Створення мегарегулятора з фінансового нагляду і державного регулювання за діяльністю фінансових посередників в Україні є основною перспективою, що дасть змогу забезпечити ефективний розвиток національного фінансового ринку. Таким чином, окрім створення мегарегулятора з фінансового нагляду і державного регулювання за діяльністю фінансових посередників в Україні та реалізації механізму антикризового державного регулювання розвитку фінансового посередництва, перспективами розширення масштабів функціонування вітчизняних фінансових посередників та покращення умов їх діяльності, на нашу думку, є:

- для банківських фінансових посередників: провести перевірку термінологічної бази відповідно до міжнародних стандартів; сприяти розвитку банківських інноваційних послуг у галузі корпоративних фінансів; адаптувати вітчизняні платіжні системи до європейських клірингових платіжних систем; постійне впровадження новітніх Інтернет-ресурсів для надання електронних банківських послуг; створення міжнародної кредитної історії для подальшого розвитку банківських послуг на світовому кредитному ринку;

Рисунок 3.8 – Модель запровадження нагляду за фінансовими посередниками в процесі реформування системи фінансового регулювання в Україні [10]

Таблиця 3.8 – Структура побудови системи регулювання та нагляду за діяльністю фінансових посередників у деяких країнах світу [5]

Мегарегулятори		Мегарегулятори (модель регулювання Твін Пікс*)	Множинні наглядові органи
Російська Федерація	Австрія	Австралія	Румунія
Литва	Естонія	Нідерланди	Словенія
Казахстан	Латвія	Великобританія	Оман
Грузія	Норвегія		Бразилія
Польща	Словаччина		Молдова
Німеччина	Вірменія		Узбекистан
Фінляндія	Чехія		Киргизстан
Угорщина	Ісландія		
Ірландія	Японія		
Сінгапур	Бермуди		
Південна Корея			

*Модель регулювання Твін Пікс передбачає наявність мегарегулятора, до функцій якого віднесені питання здійснення пруденційного нагляду за фінансовим сектором та окремого органу, який уповноважений забезпечувати захист прав споживачів фінансових послуг.

– для небанківських фінансових посередників: сприяти підвищенню рівня захисту прав споживачів страхових послуг шляхом запобігання неплатоспроможності (банкрутства) страховиків; залучення додаткового капіталу для розвитку страхового ринку України; забезпечення можливості НПФ самостійно інвестувати накопичені пенсійні резерви; надання допомоги пенсіонерам у виборі недержавного пенсійного фонду шляхом створення незалежних фінансових бюро; розбудова і розвиток сервісної інфраструктури кредитних спілок – створення Фонду гарантування вкладів членів кредитних спілок, Товариства взаємного страхування, Центрального кооперативного банку; підвищення рівня соціальної довіри шляхом налагодження зв'язків з громадськістю й відносин з суспільством через створення освітнього центру і співпраці з вищими навчальними закладами у всіх регіонах країни; удосконалення існуючих форм звітності, які забезпечать надходження даних, необхідних для ефективного здійснення пруденційного нагляду; підвищення конкурентоспроможності та прозорості на фінансовому ринку України; прискорення подальшої інтеграції фінансового ринку та інших сегментів національної економіки до ЄС.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ІНФОРМАЦІЙНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Близнюк О. П. Ринок фінансових послуг : навч. посіб. для здобувачів вищої освіти другого (магістерського) рівня спеціальності 072 Фінанси, банківська справа та страхування галузі знань 07 Управління та адміністрування / О. П. Близнюк, О. М. Іванюта. – Харків : ХДУХТ, 2017. – 255 с.
2. Гайдукович Д. С. Фінансове посередництво та його вплив на розвиток фінансового ринку / Д. С. Гайдукович // Економічний простір. – 2014. – № 84. – С. 122–129.
3. Гарбар Ж. В. Вплив державних регуляторів на розвиток фінансового ринку / Ж. В. Гарбар // Агросвіт. – 2014. – № 8. – С. 30–36.
4. Господарський кодекс України № 436 від 16.01.2003 р. № 436-IV [Електронний ресурс] : Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>. – Назва з екрана.
5. Дзюнь О. Б. Світовий досвід створення мегарегулятора на ринку фінансових послуг / О. Б. Дзюнь // Державне управління: удосконалення та розвиток – 2014. – № 3. – С. 45–50.
6. Еш С. М. Фінансовий ринок : навч. посіб. / С. М. Еш. – Київ : Центр учбової л-ри, 2009. – 528 с.
7. Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг [Електронний ресурс] : Закон України № 3201-IV від 15.12.2005 р. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>. – Назва з екрана.
8. Ковернінська Ю. В. Фінансове посередництво та його вплив на алокацію фінансових ресурсів в економіці України : автореф. дис. канд. екон. наук : 08.00.08 / Ю. В. Ковернінська ; ДФС України, УДФСУ. – Ірпінь, 2016. – 19 с.
9. Левченко В. П. Розвиток ринку небанківських фінансових послуг : монографія / В. П. Левченко. – Київ : Центр учбової л-ри, 2013. – 368 с.
10. Надієвець Л. М. Державне регулювання фінансового посередництва у господарській системі України : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.03 / Л. М. Надієвець ; Центр. спілка спожив. т-в України, Львів. комерц. акад. – Львів, 2016. – 21 с.
11. Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку [Електронний ресурс] : Офіційне інтернет-представництво. – Режим доступу: <https://www.nssmc.gov.ua/>. – Назва з екрана.

12. Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг [Електронний ресурс] : Офіційне інтернет-представництво. – Режим доступу: <https://www.nfr.gov.ua/>. – Назва з екрана.
13. Національний банк України [Електронний ресурс] : Офіційне інтернет-представництво. – Режим доступу: <https://www.bank.gov.ua/control/uk/index>. – Назва з екрана.
14. Некрасова О. Л. Механізм правового регулювання діяльності фінансових посередників ринку фінансових послуг / О. Л. Некрасова // Теоретичні і практичні аспекти економіки та інтелектуальної власності : збірник наукових праць : у 2-х вип. / ПДТУ. – Маріуполь, 2012. – Вип. 1, Т. 2. – С. 157–162.
15. Педерсен І. Фінансові посередники на ринку фінансових послуг України / І. Педерсен // Економічний аналіз. – 2013. – Т. 12(2). – С. 301–305.
16. Попова А. С. Проблеми державного регулювання фінансового сектора України / А. С. Попова // Сталий розвиток економіки. – 2014. – № 7. – С. 160–164.
17. Рудь І. Ю. Особливості функціонування фінансового посередництва: теоретичний аспект / І. Ю. Рудь, Т. В. Біловус // Молодий вчений. – 2016. – № 6. – С. 104–107.
18. Смагін В. Л. Діяльність базових інститутів фінансового ринку в контексті інституціональних змін / В. Л. Смагін // Стратегія розвитку України. – 2014. – № 3. – С. 207–212.
19. Сова О. Ю. Специфіка депозитних послуг у сучасних умовах банківського ринку України / О. Ю. Сова // Фінансово-кредитна діяльність: проблеми теорії та практики. – 2018. – Том 3, № 26. – С. 72–80.
20. Чеберяко О. Особливості державного регулювання діяльності фінансових посередників в Україні / О. Чеберяко, А. Лобода // Вісник КНУ ім. Т. Шевченка. – 2014. – Вип. 1. – С. 33–39.
21. Черкасова С. В. Фінансовий ринок : навч. посіб. / С. В. Черкасова. – Львів : Магнолія, 2010. – 330 с.
22. Школьник І. О. Фінансові посередники та їх роль у розвитку фінансового ринку / І. О. Школьник // Науковий вісник НЛТУ України. – 2010. – № 20. – С. 154–160.

3.2. Роль банківської системи країни в забезпеченні її економічного зростання

Надійна і ефективна банківська система належить до вагомих чинників розвитку ринкової економіки, оскільки забезпечує спрямування ресурсів для їх найбільш продуктивного використання і ефективного розподілу. Саме розвинена банківська система забезпечує економічне зростання країни як за рахунок підвищення швидкості сукупних заощаджень, так і за рахунок підвищення темпів приросту капіталовкладень, зростання конкуренції за рахунок зміцнення і стимулювання інвестиційної діяльності, яка підтримує і забезпечує розвиток динамічної ефективності. У зв'язку з цим, вагомою стає проблема забезпечення взаємодії економічної системи та її банківського сектору для подолання сучасних кризових явищ та забезпечення стійких темпів економічного зростання, про що свідчать дослідження В. В. Коваленко [4], П. М. Сенища [12] та багато ін. Тобто, особливої актуальності набуває дослідження та вдосконалення механізмів сприяння сталому економічному зростанню та ролі національних банківських систем у її забезпеченні.

При цьому вітчизняні і зарубіжні науковці проблему економічного зростання досліджували з різних наукових позицій, але більшість із них гуртуються на теорії економічних (ділових) циклів. Вперше, про циклічність як об'єктивну закономірність економічного розвитку, було згадано у працях К. Жюгляра, який в середині ХІХ століття (1862 р.) визначив промислові (ділові) цикли тривалістю в 7–11 років (в середньому 9 років) [19]. Ці цикли більш детально були проаналізовані в «Капіталі» Карла Маркса, який вважав причиною економічних циклів зношеність, відновлення та розширення основного капіталу [6], а вітчизняний економіст М. Туган-Барановський став засновником інвестиційної теорії циклів, згідно з якою цикл поєднує 3 фази: промислове піднесення, криза та промисловий застій, зміна яких обумовлена циклічністю інвестиційного процесу та коливаннями попиту на засоби виробництва, які посилюють (хоча і не є причиною) розвиток грошей і кредиту [15]. Ця ідея дістала свого розвитку у працях С. Кузнеця, який розглядав інвестиції в основний капітал як джерело циклічного економічного розвитку [20]. Вважається, що такі цикли найбільше взаємодіють як з малими короткостроковими фінансово-економічними циклами,

відкритими на початку 1920-х років Д. Кітчиним [21], так і з довгостроковими великими циклами кон'юнктури Н. Кондратева [5].

Відповідно ж до уявлень більшості сучасних науковців економічні цикли доцільно розглядати як коливальні процеси макроекономічної кон'юнктури навколо певних рівноважних значень таких агрегованих макроекономічних показників, як ВВП, інфляція та інші. При цьому саме показник приросту реального ВВП розглядається Т. Г. Савченко [11, с. 256–260], П. М. Сеничем [12] та іншими як індикатори економічного зростання у певному періоді часу. Тобто, економічне зростання характеризується абсолютним зростанням реального ВВП та реального ВВП на душу населення у конкретному часовому періоді. Як свідчать дані рис. 3.1, виникнення періодів економічного зростання як фази піднесення передують фази спаду та кризи (депресії) і є тісно взаємопов'язаними з відповідними циклами розвитку її банківської системи.

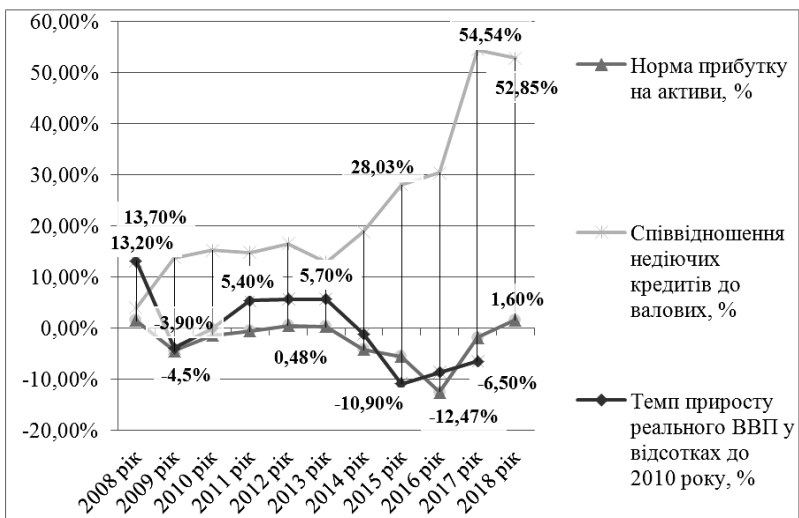

Рисунок 3.9 – Оцінка взаємозв'язку економічних циклів та циклів розвитку банківської системи України у 2008–2018 рр.

[Джерело: складено на основі даних [13; 14]]

Зокрема, такі фази піднесення спостерігалися в Україні за останні 10 років у 2008 та 2012 роках, коли відбувалося, з од-

ного боку, реальне зростання ВВП, порівняно з попереднім роком (у цінах 2010 року на 13,2 % у 2008 році, та на 5,6 % у 2012 році, рис. 3.9), а з іншого, – відповідне зростання прибутковості діяльності банків та зниження рівня кредитного ризику у банківській системі (оціненого за співвідношенням недіючих та валових кредитів, рис. 3.9) внаслідок підвищення ділової активності економічних суб'єктів. Тим самим фаза піднесення і розглядається як період економічного зростання, за якого спостерігаються піковий стан розвитку економіки зі значним ступенем попиту та засвідчується висока зайнятість населення. Періоди спаду, навпаки, характеризуються зменшенням зайнятості населення, зниженням попиту та відповідним падінням рівня ВВП до пікових (кризових) найнижчих значень, які в Україні спостерігались у 2009 та 2015 роках за відповідного кризового стану у банківській системі країни у цей період (характеризувався значною збитковістю діяльності банків та зростанням системного кредитного ризику, рис. 3.9).

Таким чином, вважаємо доведеним, що важливу роль у забезпеченні економічного зростання країни відіграє саме розвиток її банківської системи, оскільки за твердженнями Дж. М. Кейнса, що є представником теорії економічного зростання, однією з основних причин економічного зростання є нагромадження капіталу для інвестицій, перш за все, у банках [3, с. 232]. Слід також враховувати тісний взаємозв'язок між рівнем економічного розвитку та станом економічної та, відповідно, фінансової безпеки банківської системи України. Це визначає, з одного боку, необхідність переорієнтації монетарної політики НБУ від підтримання номінальної стабільності до стимулювання стабільного економічного зростання [1, с. 143], а з іншого, – формування банками другого рівня банківської системи ефективної інвестиційно-кредитної політики, яка передбачатиме раціональне залучення коштів, їх ефективне розміщення та, як наслідок, – одержання максимальних доходів за мінімального ризику та підтримки необхідного рівня ліквідності.

Роль національного банку України як банку першого рівня у забезпеченні економічного зростання

Світовий досвід функціонування фінансових систем різних країн засвідчує, що досягнення економічного зростання та низки інших цільових орієнтирів в економіці містяться у сфері реалізації грошово-кредитної політики центральних банків та особ-

ливостей застосування інструментів грошово-кредитного регулювання (обов'язкові резервні вимоги, рефінансування, операції на відкритому ринку тощо). Тому дослідження впливу інструментів та методів грошово-кредитної політики Національного банку України (далі, – НБУ) на діяльність банків та розвиток національної економіки стає досить актуальним.

Такий вплив здійснюється не прямо, а через трансмісійний механізм монетарної політики, який розглядається С.Р. Кінгом та іншими науковцями як економічні відносини з приводу передачі змін у використанні інструментарію грошово-кредитної політики центрального банку на фінансову кон'юнктуру і в подальшому, – на макроекономічні зміни, які відображають стан розвитку реального сектору економіки через складну сукупність каналів та зв'язків прямої та зворотної дії [23, с. 11–13].

На основі узагальнення сучасних економічних підходів механізму монетарної трансмісії виділимо у табл. 3.9 такі його основні канали, як грошовий канал, валютний канал, процентний та кредитний канали [4, 17, 23]. Саме ці канали повинні забезпечувати безперешкодну передачу монетарних імпульсів, створюваних НБУ, через банківську систему і фінансові ринки до реального сектору економіки для досягнення внутрішньої рівноваги (оптимального співвідношення динаміки цін та економічного зростання) і цільового рівня інфляції.

Проте, трансмісійний механізм в економіці України має суттєві вади, які у поєднанні з помилками монетарного регулювання створюють значні інфляційні сплески і одночасно перешкоджають процесам кредитування реального сектору, а відтак економічному зростанню.

Головною загальною проблемою зазначених каналів є неефективне використання інструментів монетарної політики НБУ. Зокрема, у зоні прямої відповідальності центрального банку знаходиться грошовий канал, який є одним із перших каналів трансмісійного механізму (у світі реально почали використовувати на практиці ще в 1980-х роках) і використовується для управління монетарною базою країни. А дані рис. 3.10 засвідчують, що зменшення ролі цього каналу внаслідок запровадження інфляційного таргетування у межах рестрикційної політики НБУ призвело до демонетизації реального сектору економіки через відставання темпів зростання грошової маси від темпів зростання номінального ВВП.

Таблиця 3.9 – Основні канали монетарного трансмісійного механізму, що діють в Україні

Канал трансмісії	Характеристика
Грошовий канал	<p>Реалізується через забезпечення оптимальних темпів приросту грошової бази і грошової маси з метою збалансування структури грошово-кредитного ринку, що визначає рівень інфляції. Оцінюється за рівнем монетизації ВВП.</p> <p><i>Інструменти впливу на грошовий ринок через грошовий канал:</i> додаткова емісія грошей чи технічне вилучення зайвої грошової маси з обігу, зміна норми обов’язкового резервування</p>
Валютний канал	<p>Реалізується через два послідовних ланцюги впливу монетарної політики: перший – це вплив інструментів монетарного регулювання на валютний курс, другий – вплив змін валютного курсу на економіку, зокрема на інфляцію (<i>pass – through effect</i>). Оцінюється за індексом зміни офіційного курсу національної грошової одиниці до долара США.</p> <p><i>Інструменти впливу на грошовий ринок через валютний канал:</i> режим формування валютного курсу, інтервенції на валютному ринку</p>
Процентний канал	<p>Реалізується через наступні передавальні механізми: перше, через вплив облікової ставки НБУ як ключового інструменту монетарної політики на процентні ставки міжбанківського ринку, далі – на всю структуру процентних ставок в економіці, зокрема на ставки за кредитами і депозитами у банківській системі; по-друге, через вплив банківських ставок на рішення домогосподарств і бізнесу щодо споживання, заощаджень, кредитування та інвестицій, а далі – на інфляцію й економічне зростання. Оцінюється за змінами облікової ставки НБУ.</p> <p><i>Інструменти впливу на грошовий ринок через процентний канал:</i> синхронізація ключової процентної ставки (за операціями регулювання ліквідності) з обліковою ставкою НБУ</p>
Кредитний канал	<p>Реалізується через вплив монетарної політики, зокрема процентних ставок НБУ на обсяги банківського кредитування і далі – на процеси інфляції та економічного зростання. Кредитний канал є доповненням до процентного каналу і повинен розглядатися у комплексі з ним. Оцінюється за зміною вільних резервів банківської системи</p> <p><i>Інструменти впливу на грошовий ринок через кредитний канал:</i> операції купівлі/продажу державних цінних паперів на відкритому ринку, надання кредитів рефінансування та розміщення депозитних сертифікатів НБУ</p>

[Джерело: складено автором за матеріалами [4; 17; 23]]

Зокрема, досягши за останні 10 років максимальних значень у 2013 році (62,5 %, рис. 3.10), рівень монетизації (відношення грошового агрегату М₃ до номінального ВВП) уже у 2014 році почав знижуватись і досяг на кінець 2018 року свого історичного мінімуму (35,9 %, рис. 3.10) навіть в умовах падіння реального ВВП.

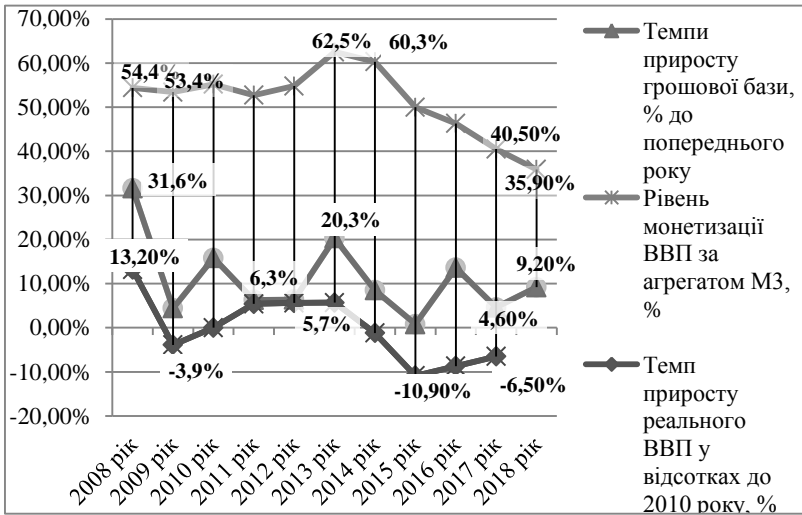

Рисунок 3.10 – Оцінка впливу грошового каналу на стан економічного розвитку України у 2008–2018 рр.

[Джерело: складено на основі даних [13; 14]]

Тобто, падіння рівня монетизації за усіма грошовими агрегатами у кризових 2014–2017 роках, орієнтоване НБУ на подолання галопуючої інфляції призвело до дефіциту ліквідних ресурсів у реальному секторі економіки. Така ситуація обумовила зниження платоспроможності населення через девальвацію, інфляцію, зростання витрат за валютними кредитами і комунальними розрахунками та, в кінцевому підсумку, зумовила зниження агрегованого попиту і призвела до зменшення внутрішнього ринку та додаткового падіння реального ВВП (на кінець 2017 року його обсяги так і не досягли розміру базового 2010 року, а темпи його приросту мали від’ємне значення,

рис. 3.10). З іншого боку, пікові темпи зростання реального ВВП за останні 10 років у 2008 (13,2 %, рис. 3.10) та 2013 (5,7 %, рис. 3.10) спостерігались за відповідних максимальних значень рівня монетизації ВВП (відповідно, 54,4 % у 2008 р. та 62,5 % у 2013 році, рис. 3.10) та більш значного приросту грошової бази (31,6 % у 2008 р. та 20,3 % у 2013 році) як показника зростання кредитно-депозитної емісії та відповідного прискорення процесу монетизації економіки.

Слід також враховувати, що зниження насичення економіки України грошима (демонетизація) призвело до суттєвого зниження кредитування реального сектору економіки, що стало додатковим фактором гальмування зростання реального ВВП в Україні. Тобто, проведення рестрикційної політики НБУ, орієнтованої на зниження пропозиції кредитних ресурсів через зміну обсягів вільних резервів банківської системи, обумовило негативний вплив монетарних інструментів (через кредитний канал трансмісійного механізму) на доступність ресурсів на кредитних ринках та стало вагомим чинником зниження економічної активності в країні, який нівелював передумови реального економічного зростання на кінець 2018 року.

Зокрема, як свідчать дані рис. 3.11 на кінець 2018 року кредитний потенціал банківської системи України досяг мінімального історичного рівня, про що свідчить зниження співвідношення наданих банками кредитів та номінального ВВП до 30,16 %.

Така ситуація обумовлена суттєвим зниженням темпів приросту кредитів, наданих банками в реальну економіку (нефінансовим корпораціям, рис. 3.11), реальні значення яких, скориговані на інфляційні та валютні коливання, у 2015–2018 роках стали від’ємними через несприятливий інвестиційний і кредитний клімат, високі ризики, низьку якість і недосконалу структуру кредитних портфелів банків, відсутність платоспроможних позичальників тощо.

Кредитний потенціал банківської системи України знижувався, з одного боку, внаслідок неспроможності підприємств реального сектору виплачувати кредити за високими процентними ставками, а з іншого, – через зниження мотивації українських банків до кредитування реального сектору економіки внаслідок формування високої альтернативної вартості (процентних ставок) депозитних сертифікатів НБУ, що обумовило профіцит ліквідності у банківській системі та витіснило банківське

кредитування з фінансового ринку, порушивши функціонування кредитного каналу трансмісійного механізму.

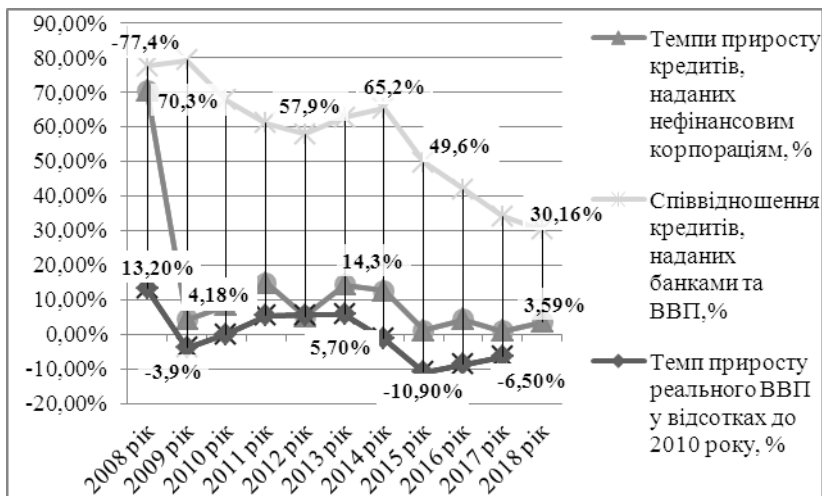

Рисунок 3.11 – Оцінка впливу кредитного каналу на стан економічного розвитку України у 2008–2018 рр.

[Джерело: складено на основі даних [13; 14]]

Слід також враховувати, що функціонування кредитного каналу трансмісійного механізму тісно пов'язане з усіма іншими каналами, особливо грошовим, процентним і валютним.

А саме, вплив валютного каналу на економічне зростання країни до 2014 року розглядався НБУ як пріоритетний в монетарному трансмісійному механізмі.

Висока залежність України, яка має малу економіку відкритого типу, від зовнішніх грошових і товарних потоків обумовлювала проведення валютного таргетування, тобто регулювання валютних обмінних курсів за допомогою інтервенцій НБУ на валютному ринку, що дозволяло уникати екзогенних шоків (через енергетичну та імпортозалежність, значний рівень долоризації економіки).

Як свідчать дані рис. 3.12, це дозволяло уникати значних курсових коливань до 2014 року (крім кризового 2009 року, коли зростання офіційного курсу гривні до долара США досягло 47,9 %, рис. 3.12). Купуючи на міжбанківському ринку валютну

виручку експортерів для підтримки регульованого курсу, НБУ здійснював продуктивну емісію грошей, які потрапляли в реальний сектор (як, наприклад у 2013 році, рис. 3.12).

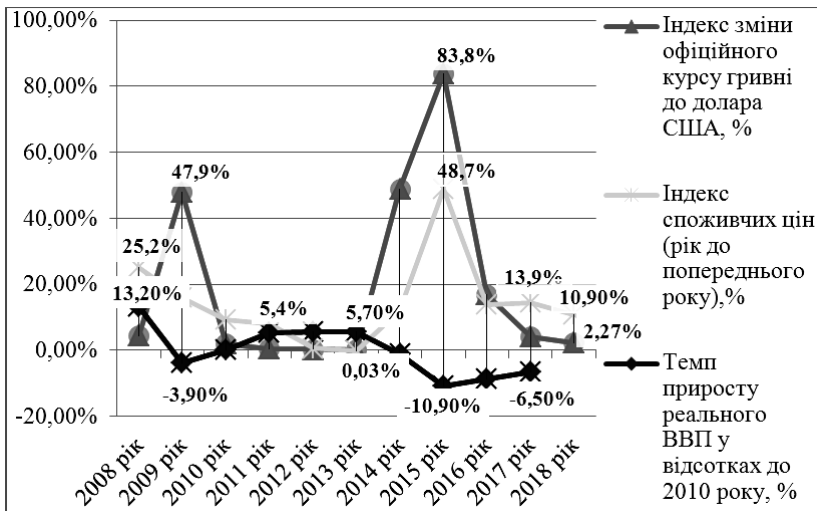

Рисунок 3.12 – Оцінка впливу валютного каналу на стан економічного розвитку України у 2008–2018 рр.

[Джерело: складено на основі даних [13; 14]]

Валютна криза 2014 року, яка проявилася у значному зростанні офіційного курсу гривні до долара США (48,7 %, рис. 3.12) та досягненні його історичного максимуму у 2015 році (83,8 %, рис. 3.12), супроводжувалася значними інфляційними коливаннями (індекс споживчих цін досяг 48,7 % у 2015 році) та була спричинена суттєвим дефіцитом поточного рахунку платіжного балансу та недостатністю валютних резервів країни, змусила НБУ на вимогу МВФ оголосити перехід до нового режиму, режиму плаваючого курсу національної валюти.

Це мало стати запорукою валютної, цінової стабільності й економічного зростання, але через відсутній повноцінно розвинений міжбанківський валютний ринок та жорсткі валютні обмеження, зокрема на купівлю іноземної валюти на офіційному міжбанківському ринку, призвело до скорочення обсягів операцій на цьому ринку за відповідного зростання валютних операцій

цій суб'єктів національної економіки на неофіційному ринку та за межами країни, що не сприяє створенню стійких передувач валютної стабільності та економічного розвитку.

Тим самим, в умовах режиму плаваючого валютного курсу основним емісійним каналом стає не валютний, а процентний канал трансмісійного механізму, за якого основним інструментом досягнення внутрішньої рівноваги (між темпами інфляції та економічного зростання) стає рівень ключової процентної ставки центрального банку, яка впливає на обсяги і темпи кредитування економіки. Важливість процентного каналу монетарної трансмісії в умовах вітчизняного фінансового ринку, визначена Основними засадами грошово-кредитної політики на 2016–2020 роки, полягає у використанні облікової ставки НБУ (далі - облікова ставка) як основного індикатора змін у грошово-кредитній політиці та орієнтира вартості залучених та розміщених грошових коштів з метою забезпечення цінової стабільності при переході від монетарного до інфляційного таргетування [10]. Такі цільові орієнтири процентної політики НБУ вказують на пріоритетність досягнення і підтримання саме цінової стабільності порівняно з іншими цілями і завданнями грошово-кредитної політики, визначаючи її напрям як рестриктивний. На нашу думку, такий підхід не є системним, оскільки не дозволяє створювати монетарні умови для досягнення внутрішньої рівноваги – не тільки оптимального рівня інфляції, але й економічного зростання.

А саме, як свідчать дані табл. 3.10, утримання облікової ставки НБУ як ключової ставки грошового ринку на достатньо високому рівні у стабільних фазах економічного розвитку (2011–2013 роках) суттєво обмежувало темпи економічного розвитку країни (не більше 5,4–5,7 %, відповідно за даними гр. 5 табл. 3.10, оцінені за індексом фізичного обсягу ВВП у відсотках до 2010 року, тобто, без врахування інфляційного знецінення).

У кризові ж 2009 та 2014–2015 роки, рівень облікової ставки НБУ зростав швидшими темпами, ніж рівень процентної ставки за кредитами, наданими банками в економіку (нефінансовим корпораціям) у національній валюті. Відповідно, співвідношення між цими ставками наближалось до 1 та перевищувало її (0,838 у 2014 та 1,028 у 2015 році, гр. 4, табл. 3.10), що обумовило зниження темпів економічного розвитку України у зазначені роки (відповідно, 96,1 % у 2009 та 98,8 % у 2014 і 89,1 % у

2015 роках, гр. 5 табл. 3.10), досягши їх мінімальних значень за останні 10 років. Негативно на темпах економічного зростання позначилося і утримання достатньо високого рівня облікової ставки (18 %, табл. 3.10) у посткризовому 2018 році.

Таблиця 3.10 – Оцінка впливу процентного каналу трансмісійного механізму на рівень економічного розвитку України

Рік	Облікова ставка НБУ, %	Середньозважена річна ставка, за кредитами, наданими банками в економіку (нефінансовим корпораціям) у національній валюті, %	Співвідношення річної облікової ставки та річної ставки за кредитами, наданими в економіку (гр. 2/гр. 3)	Індекс фізичного обсягу ВВП у відсотках до 2010 року
2008	12,0	17,2	0,698	113,2
2009	10,3	21,0	0,490	96,1
2010	7,8	14,9	0,523	100,0
2011	7,8	14,7	0,531	105,4
2012	7,6	17,3	0,439	105,6
2013	6,5	15,2	0,428	105,7
2014	14,0	16,7	0,838	98,8
2015	22,0	21,4	1,028	89,1
2016	14,0	17,7	0,791	91,3
2017	14,5	15,0	0,967	93,5
2018	18,0	18,1	0,994	*

*Дані ВВП України за 2018 рік на дату подання аналітичних матеріалів ще не оприлюднені.

[Джерело: складено автором за офіційними даними [13] та [14]]

Тим самим, зазначені тенденції характеризують грошово-кредитну політику як рестриктивну, для якої характерним є утримання ключових ставок грошового ринку, перш за все облікової ставки НБУ, на достатньо високому рівні, що через дію монетарного трансмісійного механізму, призводить до підвищення ціни грошей і, як наслідок, змушує банки другого рівня скоротити свій попит на кредити, а також обмежує їх можливості щодо кредитування суб'єктів економічної діяльності та стає причиною підвищення процентних ставок за наданими кредитами та відповідного зниження попиту за наданими кредитами та відповідного зниження попиту суб'єктів економіки на кредити загалом. Така ситуація, яка відповідно до тверджень Дж. Кейнса

характеризується нездатністю процентних ставок до зниження, є найважливішим чинником обмеження інвестиційного процесу. Адже за таких умов весь дохід від інвестицій, які значною мірою здійснюються за рахунок банківських кредитів, по суті сплачується кредиторіві, а інвестор втрачає стимули до капіталовкладень [3].

Тим самим можна стверджувати, що подальше утримання рестриктивного напрямку грошово-кредитної політики НБУ через дію процентного каналу трансмісійного механізму посилюватиме його дестабілізуючий вплив на рівень її економічного зростання, внаслідок зниження інвестиційної активності та платоспроможного попиту в економіці.

Отже, у посткризовій фазі в Україні виникає об'єктивна необхідність переорієнтації монетарної політики центрального банку з рестриктивного напрямку на експансивний, який дозволить стимулювати внутрішній попит з боку реального сектору економіки та, відповідно, забезпечити прискорення економічного зростання, зокрема через стимулювання Національним банком кредитування банками реального сектора економіки за умови обмеження інфляційних коливань. Саме такі зміни характеризують сучасні світові тенденції у сфері монетарного та банківського регулювання:

- з одного боку, вони спрямовані на обмеження ризикованості операцій банківських систем з похідними інструментами фінансового ринку;

- з іншого – на підтримку економічного зростання, інтенсивне кредитування реального сектору при збереженні монетарної і фінансової стабільності. Мова йде про те, що необхідність подолання глобальної фінансово-економічної кризи зумовила центральні банки розвинених країн світу (США, Японія, країни ЄС та Китай) здійснити фундаментальну зміну філософії центрального банкінгу та перейти до нової монетарної політики, спрямовані на її пом'якшення і впровадження заходів щодо стимулювання кредитування банками реального сектору економіки, малого і середнього бізнесу [18, 22].

Враховування світового, зокрема європейського досвіду, а також проведенні вище аналітичні дослідження дії основних каналів монетарного трансмісійного механізму за останні 11 років, дозволяють нам запропонувати у табл. 3.11 ефективні інструменти боротьби з рецесією для забезпечення економічного зро-

стання економіки України за умови збереження монетарної і фінансової стабільності.

Таблиця 3.11 – Удосконалення дії основних каналів монетарного трансмісійного механізму, орієнтованих на забезпечення економічного зростання економіки країни

Канал трансмісії	Інструменти впливу на грошовий ринок	Характеристика впливу інструмента на економіку
Грошовий канал	<p>1) <i>Проведення додаткової продуктивної емісії грошей</i>, перш за все через таке кількісне пом'якшення, яке буде спрямоване на забезпечення економіки ліквідністю не через традиційні канали монетарної трансмісії, а шляхом викупу певних проблемних активів у депозитних корпорацій.</p> <p>2) <i>Скорочення рівня обов'язкового резервування</i> щодо операцій кредитування агропромислового комплексу та малого і середнього бізнесу</p>	<p>Інтенсивне проведення продуктивної грошової емісії (спрямованої на розвиток реального виробництва) і переорієнтація емісійних каналів на стимулювання кредитування реального сектору дозволить не тільки відновити рівень монетизації ВВП з 35,9 % у 2018 році (рис. 3.10) до рівня 62,5 % (у 2013 році, рис. 3.10), але й досягти більш високого рівня, як у найбільш розвинених країнах світу (Японія, Китай, США) де грошова маса зростає швидшими темпами, ніж ВВП, а рівень монетизації досягає 100-200 % [8]. Це матиме позитивний вплив на дію кредитного каналу через їх тісний взаємозв'язок</p>
Кредитний канал	<p>1) Розширення <i>рефінансування банків та проведення операцій купівлі/продажу державних цінних паперів на відкритому ринку</i> з тим, щоб кредитний канал став переважним у структурі каналів емісії грошей.</p> <p>2) Розробка і реалізація <i>програм пільгового рефінансування банків</i>, які кредитують реальний сектор</p>	<p>Посилення дії кредитного каналу дозволить забезпечити зростання обсягів кредитів у реальний сектор економіки, поліпшить їх структуру та відновить значимість кредитів банків у фінансуванні виробництва ВВП з 30,16 % (на кінець 2018 року, рис. 3.11) хоча б до рівня 2008 року (77,4 %, рис. 3.11). Це сприятиме не тільки зростанню виробництва, імпортозаміщенню, насиченню внутрішнього ринку вітчизняними товарами, зростанню зайнятості і заробітних плат, але й стимулюватиме попит та виробництво на внутрішньому ринку, що збалансує його розвиток і стримуватиме інфляцію.</p>

Канал трансмісії	Інструменти впливу на грошовий ринок	Характеристика впливу інструмента на економіку
Валютний канал	<i>Реалізація режиму плаваючого валютного курсу за умови суттєвого зниження його значимості.</i>	Стабілізація валютного курсу відбувається суто через ринкові механізми та потребує реформування механізму валютного регулювання для забезпечення збалансованості розвитку валютного ринку, підтримку розвитку експортоорієнтованих виробництв і створення стимулів для заведення у країну валютної виручки експортерів.
Процентний канал	<i>Враховуючи індикативний характер облікової ставки центрального банку, яка є має орієнтиром для суб'єктів фінансового ринку на довгостроковий тренд зміни вартості капіталу, – забезпечити її позитивний рівень не щодо наявної, а щодо очікуваної (визначеної Основними засадами грошово-кредитної політики на рік) інфляції, що більше відповідає цілям монетарної політики НБУ. Встановити оптимальний коридор ринкових процентних ставок банків за кредитами і депозитами шляхом для забезпечення контрольованості ставок грошового ринку.</i>	Процентний канал є одним з базових каналів трансмісійного механізму, який має бути орієнтований на досягнення внутрішньої рівноваги між рівнями інфляції та економічного зростання. Це передбачає стимулювання кредитування банками реального сектору економіки на основі зниження як облікової ставки як у найбільш розвинених країнах [2], так і ставок рефінансування банків для кредитування промисловості до 4–5 % з урахуванням рентабельності високотехнологічних галузей промисловості. Це дозволить забезпечити повноцінну роботу ключових елементів інфраструктури грошово-кредитного ринку для сприяння розвитку інституційних підходів до управління монетарним трансмісійним механізмом.

[Джерело: розробка автора]

У цілому, результати аналітичних досліджень дії основних каналів (грошового, кредитного, валютного та процентного) трансмісійного механізму в Україні за 2008–2018 роки доводять необхідність пом'якшення монетарної політики Національного банку України. Визначено, що для забезпечення економічного зростання економіки країни, вона має бути орієнтована не тільки на забезпечення цінової стабільності, але й на активізацію дії

зазначених основних каналів трансмісійного механізму для розширення можливостей внутрішнього кредитування і, на цій основі, стимулювання економічного зростання, про що свідчать дослідження Дж. Кейнса [3], В. В. Коваленко [4], Т. В. Майорової [7] та багато ін.

Досягнення зазначених цільових орієнтирів потребує формування такої фінансової системи країни, яка є незалежною, орієнтована на внутрішній кредитний потенціал та дозволяє ефективно використовувати основні (грошовий, кредитний, валютний та процентний) канали трансмісійного механізму для забезпечення економічного зростання на довгострокову перспективу на основі відповідної зміни спрямованості монетарних стратегій від антикризових до інноваційних, орієнтованих на підтримку кредитування реального сектору економіки засобами монетарної політики.

Оцінка ролі банків другого рівня банківської системи у забезпеченні економічного зростання країни

Необхідність забезпечення стабільного економічного зростання, структурних зрушень у національній економіці у посткризовий період висуває на перший план проблему генерування банківських ресурсів і спрямування їх у реальний сектор. Роль банків в структурній модернізації української економіки також посилюється і внаслідок низького інвестиційного потенціалу держави, недостатнього рівня розвитку фінансового ринку і обмежених власних можливостей підприємств. Відповідно, стійкий розвиток економіки, в т. ч. її важливої ланки – банківської системи, стає ключовою проблемою сучасності. Адже нестабільність національних економік, які посилюються нестабільністю розвитку банківських систем окремих країн, призводять до національних банківських криз, які мають дестабілізуючий вплив і на стан економічного розвитку країни. Саме тому, вирішення проблеми запобігання банківських криз та забезпечення подальшого розвитку економіки країни, такі вітчизняні науковці як В. В. Коваленко, Т. В. Майорова та інші пов'язують із створенням дієвого механізму забезпечення фінансової стійкості як окремих банків, так і всієї банківської системи [4, с. 44–46; 7, с. 288–298].

Адже сам банківський сектор розвивається динамічніше, ніж інші сектори економіки і залишається найбільшим сегментом фінансового ринку України роль якого в структурній модер-

нізації економіки у посткризовий період посилюється за умов низького інвестиційного потенціалу держави, недостатнього рівня розвитку фінансового ринку та обмежених власних можливостей підприємств. При цьому основою для формування кредитно-інвестиційного потенціалу банків є формування їх ресурсної бази, яка має два напрями впливу: на інвестиційну активність самих банківських установ і на формування інвестиційного потенціалу інших суб'єктів господарювання через можливість отримання кредитів чи залучення фінансових ресурсів через інструменти фондового ринку.

Для того, щоб з'ясувати місце і роль банків у формуванні кредитного потенціалу країни, простежимо якісні індикатори формування і використання їх ресурсного потенціалу для забезпечення зростання економіки України у 2008–2018 роках у табл. 3.12.

Таблиця 3.12 – Оцінка основних індикаторів формування і використання ресурсного потенціалу банків для забезпечення зростання економіки України у 2008–2018 рр., % [складено за офіційними даними [13, 14]

Назва показника	2008 р.	2009 р.	2010 р.	2011 р.	2012 р.	2013 р.	2014 р.	2015 ¹ р.	2016 р.	2017 р.	2018 р.
1. Співвідношення регулятивного капіталу до зважених за ризиком активів	14,01	18,08	20,83	18,90	18,06	18,26	15,60	12,31	12,69	16,10	16,18
2. Норма прибутку на активи	1,46	-4,42	-1,46	-0,65	0,48	0,26	-4,24	-5,54	-12,47	-1,76	1,60
3. Співвідношення ліквідних активів ² до сукупних активів	9,36	11,45	18,84	18,65	22,15	20,63	26,40	33,0	48,53	53,94	51,14

¹ У таблиці дані за 2016–2018 роки наведені на кінець 4 кварталу.

² Показник ліквідних активів (базових) включає активи з кінцевим строком погашення до 31 дня.

Продовж. табл. 3.12

Назва показника	2008 р.	2009 р.	2010 р.	2011 р.	2012 р.	2013 р.	2014 р.	2015 ³ р.	2016 р.	2017 р.	2018 р.
4. Співвідношення депозитів клієнтів до сукупних валових кредитів (крім міжбанківських)	48,36	45,27	56,01	61,19	69,80	73,34	64,45	71,22	80,51	84,59	81,83
5. Співвідношення недіючих кредитів ⁴ до сукупних валових кредитів	3,88	13,70	15,27	14,73	16,54	12,89	18,98	28,03	30,47	54,54	52,85
6. Співвідношення кредитів, наданих банками України та ВВП	77,42	79,19	67,69	60,90	57,86	62,60	65,15	49,59	41,91	34,08	30,16
7. Норматив загальної суми інвестування по системі банків України (не більше 60 %) Н12	5,52	3,12	3,35	3,24	3,48	3,15	2,97	1,10	0,60	0,22	0,15

Результати дослідження базових тенденцій змін якісних індикаторів формування і використання ресурсного потенціалу банків свідчать про формування їх негативного впливу на забезпечення зростання економіки України на кінець 2018 року. А саме, у 2014–2016 роки діяльність вітчизняних банків була неефективною і призвела до значних збитків (якщо у 2013 році спостерігалась позитивна рентабельність активів 0,26 %, то у 2014 році вона набула від’ємних значень (–4,24 %), які до 2016 року тільки погіршувались, ряд. 2 табл. 3.12).

³ У таблиці дані за 2016–2018 роки наведені на кінець 4 кварталу.

⁴ До недіючих кредитів включаються кредити, класифіковані за найнижчим класом зі значним терміном прострочення

Збитковість банківської діяльності у 2014–2017 роках призвела до скорочення капіталу вітчизняних банків та до відповідного зниження рівня достатності капіталу (з 20,83 % у 2010 році до 12,31 % у 2015 році та 12,69 % у 2016 році, ряд. 1 у табл. 3.12), обумовивши відповідне скорочення кредитного потенціалу банківської системи країни. І навіть відновлення рентабельності активів українських банків (до 1,60 %) та достатності їх капіталу (до 16,18 %) у 2018 році не призвело до відновлення кредитно-інвестиційних вкладень банків в економіку України у 2018 році досягли мінімальних за останніх десять років значень рівень кредитних вкладень банків та ВВП (30,16 %) та норматив загальної суми інвестування як показник інвестиційної активності банків (0,15 %), ряд. 6, 7 табл. 3.12).

Основною причиною таких негативних змін стало нарощування основних системних ризиків, перш за все кредитного, що, відповідно, призвело до погіршення якості кредитного портфеля вітчизняних банків. Про це свідчить зростання співвідношення недіючих (проблемних) кредитів до сукупних валових кредитів (з 3,88 % у 2008 році до максимальних в аналізованому періоді 54,54 % на кінець 2017 року, ряд. 5 табл. 3.12).

Як уже зазначалося у підрозділі, така ситуація супроводжувалась формуванням на кінець аналізованого періоду значних монетарних диспропорцій – поєднанням величезного профіциту ліквідності з критичним дефіцитом коштів у реальному секторі. Зокрема, про це свідчить критичне зростання рівня співвідношень ліквідних активів до сукупних активів (з 9,36 % у 2008 році до максимальних 53,94 % у 2017 році, ряд. 3 табл. 3.12) та депозитів клієнтів до сукупних валових кредитів (крім міжбанківських) з 45,27 % у 2009 році до максимальних 84,59 % у 2017 році (ряд. 3 табл. 3.12), навіть за умов масового вилучення депозитів у 2014 році, коли значення зазначеного коефіцієнта досягало 64,45 %. Значне відставання темпів зростання кредитів, наданих в економіку країни (порівняно з темпами зростання депозитів клієнтів), пояснювалось як погіршенням стану економіки України так і неефективним управлінням грошовою емісією і ліквідністю банківської системи з боку НБУ.

Тим самим, в Україні склалася ситуація, за якої погіршення рівня ресурсного забезпечення діяльності вітчизняних банків засвідчило критичне зниження її кредитного потенціалу та призвело до відповідного зниження як інвестиційної активності самих банківських установ, так і інвестиційного потенціалу інших

суб'єктів господарювання через можливість отримання кредитів чи залучення фінансових ресурсів через інструменти фондового ринку. Про це свідчить значне скорочення питомої ваги кредитів, наданих банками України у структурі ВВП (з максимальних 79,19 % у 2009 році до мінімальних 30,16 % у 2018 році, ряд. 6 табл. 3.12), а також значення нормативу загальної суми інвестування, що є непрямим показником активності інвестиційної діяльності банків (з максимальних у 2008 році 5,52 % до мінімальних 0,15 % на кінець 2018 року, ряд. 7, табл. 3.12). Отже, можемо констатувати, що зниження рівня ресурсного забезпечення діяльності вітчизняних банків, значною мірою обумовило і зниження їх кредитного потенціалу, що стало проблемою не окремих банків, а усієї банківської системи. Мова йде про формування інституційних чинників і умов, які струмують відновлення економічного зростання в Україні.

Вирішити ж цю проблему без втручання державних механізмів забезпечення стабільності банківської системи неможливо. Зокрема, мова йде про необхідність перегляду стратегічних цілей монетарної політики Національного банку України в напрямку переходу від забезпечення цінової і фінансової стабільності (на основі таргетування інфляції) до фактичного стимулювання (навіть таргетування ВВП) економічного росту, що потребує відповідного переходу від жорстких антикризових заходів управління достатністю капіталів банків до цілеспрямованого неопротекціонізму, який у провідних країнах світу (США, Японії, Центральній Європи, Китаю) характеризується кількісним пом'якшенням монетарної політики центральних банків на основі стимулювання кредитування банками реального сектору економіки, малого і середнього бізнесу, а також шляхом створення додаткової ліквідності банків, тобто обґрунтовує розширення їх надлишкових резервів. Підтримка стійкого економічного зростання потребує, на нашу думку, зміни вектору кількісного пом'якшення не стільки на основі викупу проблемних активів центральним банком для очищення банківських балансів, скільки запровадження цільового фінансування реального сектору економіки на основі запровадження програм структурного рефінансування, які мають бути чітко регламентованими та носити виключно цільовий характер.

З іншого боку, за твердженнями багатьох науковців, зокрема Т. В. Майорової [7, с. 147–150], П. М. Сенищ [12] та інших, не-

обхідно вжити ряд заходів щодо стимулювання кредитної активності банків. А саме:

- забезпечити збільшення ресурсної бази банків з урахуванням того, що реальними грошовими ресурсами для банківських інвестицій є вклади населення у банках. Для цього необхідним є зміщення акцентів з кількісних індикаторів капітальної стабільності шляхом встановлення диференційованих вимог до мінімального розміру їх статутного та регулятивного капіталів (для великих державних банків та банків іноземних банківських груп встановлюються підвищені вимоги, а для невеликих місцевих банків з українським капіталом, – вимоги мають бути зменшені і бути адекватними спроможності вітчизняного капіталу), відповідно, на якісні індикатори, орієнтовані на виконання рівня достатності капіталу банків у межах вимог Базеля III [16];

- у посткризовий період для банків, які кредитують малий і середній бізнес, запровадити заходи щодо диференціації економічних нормативів залежно від частки інвестиційних кредитів банку в реальному секторі економіки, а також запровадити коефіцієнт підтримки щодо мінімальних кількісних вимог до статутного і регулятивного капіталів банків на рівні не нижче 0,75, а для малих і середніх місцевих банків ці вимоги скоротити не менше ніж у три рази з тим, щоб забезпечити рівноправний розвиток різних регіонів України (як інвестиційно привабливих так і ні).

- створити механізм стимулювання довгострокового кредитування банками через упровадження цільового довгострокового рефінансування Національним банком України банків, виходячи з наявності високоефективних інноваційних проєктів, що мають стратегічний пріоритет з точки зору цілей державної економічної політики, орієнтованої на довгострокове економічне зростання;

- введення механізму державних дотацій відсоткових ставок за інноваційними кредитами: отримувачі кредитів на фінансування інноваційних та інвестиційних проєктів сплачують відсотки за нижчою (порівняно з ринковою) ставкою за рахунок того, що відсоткова різниця відшкодовується банку з відповідного державного (муніципального) позабюджетного фонду;

- знизити податок на прибуток банківських установ, які здійснюють інвестиційне кредитування;

- організація державного страхування інноваційних кредитів, інвестиційних ризиків і надання державних гарантій за стра-

тегічно пріоритетними напрямками інвестиційного фінансування. При цьому значні переваги можуть бути надані тим підприємствам, які, активно займаючись реалізацією інноваційних проєктів, уперше використовують кредитну форму інноваційного фінансування;

— введення механізму обліку Національним банком України цінних паперів банків (перш за все облігацій), емітованих ними в рахунок сек'юритизації банківських активів, вкладених в інноваційні проєкти, з дисконтною ставкою, нижчою від офіційно оголошеної НБУ; розробити механізм активного захисту прав кредиторів, прозорий порядок реалізації заставного майна. Також важливим аспектом підвищення ролі банків у забезпеченні економічного зростання України є забезпечення дієвості внутрішньобанківських систем інвестиційно-кредитної безпеки на основі розробки меморандуму інвестиційно-кредитної політики банку, який, у тому числі, міститиме встановлення граничних розмірів кредитно-інвестиційних вкладень з урахуванням рівня їх ризикованості, їх місця (питомої ваги) у здійсненні активних операцій банку, методів і пріоритетів кредитно-інвестиційної діяльності банку.

У цілому, посилення ролі банківської системи у забезпеченні економічного зростання країни потребує досягнення рівноваги між рівнем інфляції та темпами економічного зростання. Саме це має забезпечити відновлення кредитного потенціалу банківської системи України у посткризовий період і, на цій основі, зростання обсягів банківського кредитування пріоритетних галузей економіки, а також і їх ефективності. А саме, розробка і впровадження Національним банком України програм кількісного пом'якшення та структурного рефінансування дозволять банкам отримати прибуток при низькому рівні ризику, адже окрім програм із надання пільгових кредитів, центральні банки або їхні державні спеціалізовані агенти (банки розвитку) будуть надавати гарантії за кредитами і, таким чином дозволять уникати конфлікту інтересів між державною владою та приватним банківським бізнесом.

Необхідно враховувати, що ринкова економіка розвивається циклічно, фази зростання змінюються фазами падіння та кризи, і тому, щоб вийти із рецесії, потрібне стимулювання кредитно-інвестиційної активності банків. Саме таке стимулювання забезпечить розвиток кредитної, депозитної та інвестиційної діяльності банків і, як наслідок, призведе до економічного зростання України на довгострокову перспективу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ІНФОРМАЦІЙНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Грошово-кредитне регулювання у механізмі забезпечення макроекономічної стабілізації і ефективності функціонування банківської системи України : моногр. / за ред. д. е. н., проф. О. В. Дзюблюка. – Тернопіль : ТНЕУ, 2014. – 530 с.
2. Інформація про процентні ставки центральних банків, валюти яких складають основний обсяг операцій на ринку Forex [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.forexua.com/ua/analytic/rates>. – Назва з екрана.
3. Кейнс Дж. М. Общая теория занятости, процента и денег / Кейнс Дж. М. ; пер. с англ. – Москва : Прогресс, 1978. – 321 с.
4. Коваленко В. В. Роль банків у забезпеченні сталого розвитку реального сектору економіки України : монографія / за ред. В. В. Коваленко. – Одеса : ОНЕУ, 2016. – 244 с.
5. Кондратьев Н. Д. Большие циклы конъюнктуры / Н. Д. Кондратьев // Вопросы конъюнктуры. – 1925. – Выпуск 1. – Т. I. – С. 28–79.
6. Маркс К. Капитал, т. III, ч. 1. (Глава 22. Деление прибыли, ставка процента, «естественная» норма процента) / К. Маркс. – Москва : Политиздат, 1978. – С. 393–405.
7. Майорова Т. В. Інвестиційний процес і фінансово-кредитні важелі його активізації в Україні : монографія / Т. В. Майорова. – Київ : КНЕУ, 2013. – 332, [4] с.
8. Міщенко В. І. Світові тенденції монетизації економіки / В. І. Міщенко, С. В. Науменкова, І. М. Льон // Фінанси України. – 2017. – № 9. – С. 53–74.
9. Індикатори фінансової стійкості та довідкові дані [Електронний ресурс] : Офіційне інтернет-представництво НБУ. – Режим доступу: <https://bank.gov.ua/control/uk/publish/category>. – Назва з екрана.
10. Пропозиції стосовно розроблення Основних засад грошово-кредитної політики на 2016–2020 роки [Електронний ресурс] : схвалені Постановою Правління НБУ 18.08.2015 р. № 541. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v0541500-15/>. – Назва з екрана.
11. Савченко Т. Г. Банківська система у формуванні та підтриманні рівноважних станів в економіці : монографія / Т. Г. Савченко. – Суми : ДВНЗ «УАБС НБУ», 2012. – 368 с.

12. Сенищ П. М. Банківська діяльність в системі державної політики економічного зростання України: теорія і досвід : монографія / П. М. Сенищ. – Львів : Растр-7, 2016. – 408 с.
13. Статистика [Електронний ресурс] : Офіційне інтернет-представництво НБУ. – Режим доступу: https://bank.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id. – Назва з екрана.
14. Статистика валового внутрішнього продукту [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2005/vvp/ric/vvp.htm/>. – Назва з екрана.
15. Туган-Барановский М. И. Избранное. Периодические промышленные кризисы. История английских кризисов. Общая теория кризисов / М. И. Туган-Барановский. – 3-е совершенно переработанное издание. – Санкт-Петербург, 1914. – переиздания : Пг.-М., 1923; Москва : РОССПЭН, 1997. – 574 с.
16. Basel Committee on Banking Supervision. Basel III: A global regulatory framework for more resilient banks and banking system. – Bank for International Settlements, December 2010 (rev. June 2011) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bis.org/publ/bcbs189.pdf>. – Назва з екрана.
17. Diamond, Douglas W. Financial Intermediation and Delegated Monitoring [Електронний ресурс] / Douglas W. Diamond // The Review of Economic Studies. – Jul., 1984. – Vol. 51, № 3. – P. 393–414. – Режим доступу: <http://www.jstor.org/stable/2297430>. – Назва з екрана.
18. Directive 2013/36/EU of the European Parliament and of the Council of 26 June 2013 on access to the activity of credit institutions and the prudential supervision of credit institutions and investment firms, amending Directive 2002/87/EC and repealing Directives 2006/48/EC and 2006/49/EC. (Text with EEA relevance) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX%3A32013L0036>. – Назва з екрана.
19. Juglar C. Des crises commerciales et de leur retour periodique en France < en Angleterre et aux Etats-Unis / C. Juglar // Clement Juglar. – Paris, 1862.
20. Kuznets S. S. Cyclical Fluctuations: Retail and Wholesale Trade, United States, 1919–1925 / Simon Smith Kuznets. – New York, 1926.
21. Kitchin J. Cycles and Trends in Economic Factors / J. Kitchin // Review of Economic Statistics. – 1923. – Preliminary. – Vol. V. – January. – P. 10–16; Crum W. Cycles of rate on Commercial

- Paper / W. Crum // Review of Economic Statistics. – 1923. – Vol. V. – January.
22. Mohanty M. S. Financial intermediation and monetary policy transmission in EMEs: What has changed post-2008 crisis? / M. S. Mohanty, Kumar Rishabh // Bank for International Settlements Working Papers. – March 2016. – № 546 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.bis.org/publ/work546.pdf>. – Назва з екрана.
23. Stephen R. King. Monetary Transmission: Through Bank Loans or Bank Liabilities [Електронний ресурс] / Stephen R. King // The Journal of Money, Credit and Banking. – Aug, 1986. – Vol. 18, № 3. – P. 290–303. – Режим доступу: <http://www.jstor.org/stable/19923>. – Назва з екрана.

3.3. Банки з державною участю у банківській системі України

У сучасних умовах актуалізуються питання визначення напрямів та шляхів розвитку економіки України для реалізації євроінтеграційних прагнень та забезпечення національної безпеки. Значну роль у виконанні цих завдань має зіграти банківська система країни, яку прийнято вважати однією з основ стабільного і збалансованого функціонування економіки.

Впродовж останніх років банківська система України переживала період динамічних змін і глибокої трансформації. В результаті політики «очищення банківської системи», яка проводилася Національним банком України, кількість банків суттєво зменшилася, а внаслідок процесів націоналізації частка банків з державною участю стала переважною в структурі капіталу і активів (табл. 3.13). У зв'язку з цим виникає питання про ефективність роботи таких банків, їх цілі та завдання і, у більш широкому аспекті, про доцільний рівень участі держави у банківському секторі.

У минулому столітті державні банки тривалий час займали чільне місце в економіках країн зі зростаючими ринками. Наприкінці 1980-х років їх частка у сукупних банківських активах і пасивах становила понад 50 %, оскільки вважалося, що державні банки важливі з точки зору економічної безпеки країни і необхідні в умовах слабкого розвитку фінансових ринків і фінансової інфраструктури. Одночасно, практика свідчила про те, що

ефективність їх діяльності була нижчою, ніж у комерційних банків, що підтвердили і подальші наукові дослідження [2]. Таке становище пояснювалося, зокрема, недосконалістю їх бізнес-моделей, низьким рівнем корпоративного управління, недостатнім рівнем комерційної незалежності, що провокувало підвищені ризики і додаткові витрати.

Таблиця 3.13 – Показники стану банківської системи України за критерієм власності на капітал

Показники	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Кількість банків, од.	180	163	117	96	82	77
Кількість банків з іноземним капіталом, од.	49	51	41	38	38	37
Частка іноземного капіталу у статутному капіталі банків, %	34,0	32,5	43,3	51,1	35,8	28,2
Кількість банків з державною участю, од.	7	7	6	6	5	5
Частка банків з державною участю у статутному капіталі банків, %	31,7	34,3	30,9	41,7	61,9	66,2
Частка банків з державною участю в активах банківської системи, %	19,0	21,7	27,4	50,6	54,4	59,7

[Джерело: розраховано автором на основі [1]]

Як наслідок, у 1990-х рр. у банківському секторі пройшла масштабна приватизація, у результаті якої ситуація кардинально змінилася, і на початку ХХІ століття частка держбанків в сукупних активах банківських систем країн Центральної та Східної Європи скоротилася до 20 %, а в Латинській Америці – до 15 % [3]. Лише у кількох країнах Південно-Східної Азії сектор держбанків, навпаки, збільшився, що було викликано необхідністю подолання фінансової кризи. Останнє є додатковим підтвердженням висновку про те, що саме в умовах кризових явищ держава намагається посилити свій вплив на банківську систему, розуміючи її вирішальне значення для стабілізації національної економіки.

Отже, на початок 2015 року у світі на частку державного сектора припадало приблизно 21 % всіх активів національних банківських систем. Державні банки домінують в економіках

Туркменії (більше 90 %), Білорусі (понад 77 %), Росії (близько 55,0 %) і Китаю (близько 60 %). У групі з середнім рівнем знаходяться такі країни, як Великобританія (20,0 %), Польща (18,5 %), Латвія (19,5 %). У Нідерландах і Австрії цей показник становить близько 10,0 %, в Угорщині – 3,5 %, Чехії – 2,9 %, Болгарії – 2,0 %, а у банківських системах Вірменії, Литви, Естонії та Грузії державний сегмент практично відсутній [4, с. 157].

Роль державних банків в економічній системі обумовлена комплексом чинників: рівнем і структурою національної економіки, історичними традиціями, вектором економічного і політичного розвитку країни, станом фінансового сектора та ін. У країнах зі зростаючими ринками вона пов'язана з виконанням держбанками важливих соціально-економічних функцій щодо стійкого функціонування економіки й забезпечення макроекономічної стабільності:

- підтримка довіри до банківської системи держави через повне гарантування вкладів населення;
- стимулювання підвищення технологічного рівня економіки через забезпечення фінансування за прийнятною вартістю для пріоритетних сфер та прискорення розвитку інфраструктури;
- фінансування пріоритетних національних проектів та програм (зокрема, щодо енергоефективності, дорожнього будівництва, регіонального розвитку, інформатизації);
- стимулювання збільшення експорту товарів із високою доданою вартістю та імпорту технологій;
- стимулювання розвитку малого і середнього підприємництва через оптимізацію умов кредитування, організаційну допомогу та консультативну підтримку;
- забезпечення надання банківських послуг у віддалених слаборозвинутих районах, які є непривабливими для приватного банківського бізнесу.

Відмітимо, що з моменту створення банківської системи України тривалий період у ній функціонували лише два державні банки – «Державний ощадний банк України» (Ощадбанк) і «Державний експортно-імпортний банк України» (Укрексімбанк). Кожна з цих фінансових установ, незважаючи на універсальний характер діяльності, виконувала певні специфічні завдання. Ощадбанк, маючи найчисельнішу мережу відділень, у тому числі і в сільській місцевості, працював з фізичними осо-

бами, насамперед, щодо акумулювання коштів і проведення платежів; Укрексімбанк виступав фінансовим агентом уряду з міжнародного кредитування і обслуговував зовнішньоекономічну діяльність великих і середніх підприємств.

У 2003 році був створений ще один банк з державним капіталом – «Український банк реконструкції та розвитку» (УБРР), з метою сприяння розвитку інноваційної діяльності в Україні. Частка всіх згаданих банків у капіталі й активах банківської системи була незначною (5–10 %) і в 2008 році дорівнювала частці продукції державних підприємств в ВВП, що свідчило про паритетність участі держави у реальному та фінансовому секторах економіки.

З початком у 2008 році фінансово-економічної кризи ситуація поступово почала змінюватися. По-перше, держава істотно докапіталізувала два системні державні банки. По-друге, для підтримки стабільності банківської системи було прийнято рішення про входження держави у капітал ще трьох банків – Укргазбанку, Родовід Банку і банку «Київ», які, разом з УБРР, утворили групу так званих квазідержавних банків (оскільки державна частка в їх статутному капіталі становила від 93 % до 99,99 %). Вибір саме вищезазначених банків пояснювався тим, що дві перші установи належали до першої двадцятки банків України за розмірами активів й у них була зосереджена суттєва частина ресурсів усієї банківської системи, а АКБ «Київ» спеціалізувався на обслуговуванні операцій, пов'язаних із будівництвом, й акумулював значний обсяг ресурсів будівельної галузі, яка могла би стати каталізатором виходу з кризи. У процесі прийняття рішення про рекапіталізацію цих банків передбачалося, що після стабілізації ситуації відбудеться продаж державного пакету акцій і вкладені кошти будуть повернуті до бюджету.

Пізніше фахівцями був зроблений висновок про низьку ефективність проведеної державної капіталізації проблемних банків, оскільки стабілізувати роботу і забезпечити прибуткову діяльність вдалося лише в одному Укргазбанку. Витрати держави на входження у капітал трьох банків станом на 01.01.2012 р. склали 18,6 млрд грн [5, с. 282–286]. У 2011 році Родовід Банку було надано статус санаційного з метою проведення роботи з проблемними активами державних і квазідержавних банків. Утім, у подальшому і цей банк, і банк «Київ» були визнані Національним банком неплатоспроможними з перспективою подальшої

ліквідації. Серед причин такого результату не останнє місце займали неналежний рівень контролю з боку держави за діяльністю цих банків і цільовим використанням наданих з бюджету коштів.

2012–2013 роки ознаменувалися створенням в Україні ще двох банків з державною участю. Передбачалося, що Державний земельний банк (зі статутним капіталом в 120 млн грн) буде займатися кредитуванням підприємств аграрного сектора, а також реалізацією державних програм у цій сфері. Однак, він так і не розпочав повноцінної діяльності, про що свідчать дані його фінансової звітності [1], і у 2016 році банк було ліквідовано. Створений у 2013 році банк «Розрахунковий центр» на даний час продовжує функціонувати як розрахунково-кліринговий центр для обслуговування договорів на фінансових ринках.

Отже, вищезазначені етапи посилення державної присутності у банківській системі України свідчать, у цілому, про неефективність дій держави як власника в банківській сфері, відсутності чітких механізмів вирішення завдань з підтримки розвитку національної економіки. Підтвердженням цього є і той факт, що державні Ощадбанк і Укресімбанк, отримавши впродовж 2008–2016 років 63,5 млрд грн на збільшення статутного капіталу, відобразили у фінансовій звітності за 2016 рік сукупні чисті збитки в сумі 48,7 млрд грн [1]. Не менш промовистою є і продаж іноземному інвестору у 2017 році «Українського банку реконструкції і розвитку», в якого непокриті збитки на момент продажу становили більше половини статутного капіталу. Цей банк не реалізував свого суспільного призначення, насамперед, внаслідок низької капітальної бази: на початок 2016 року статутний капітал банку дорівнював 118 млн грн при загальній валюті балансу 122,6 млн грн. Кредитний портфель банку становив лише 394,0 тис. грн, а основна частка ресурсів була вкладена у цінні папери, інвестиційну нерухомість та основні засоби [6].

Подальше істотне збільшення державної участі у банківській системі України відбулося наприкінці 2016 року, коли з метою недопущення дестабілізації роботи банківської системи, а з нею – і всієї української економіки, Кабінет Міністрів України був змушений прийняти рішення про націоналізацію «ПриватБанку» – найбільшої вітчизняної банківської установи. На момент фіксації серйозних проблем з достатністю капіталу, якістю кредитного портфеля, ліквідністю у ньому були відкриті

рахунки 22 млн клієнтів, зокрема, 20 млн фізичних осіб, і зосереджено 40 % депозитів всього банківського сектора.

До стану повної неплатоспроможності, на думку вчених й фінансових аналітиків, банк привела безвідповідальна і корислива кредитна політика вищого менеджменту, коли тривалий час великі обсяги кредитів видавалися виключно компаніям, пов'язаним з власниками цієї фінансово-промислової групи, з подальшим виведенням коштів на рахунки офшорних компаній. І це при тому, що на початку 2016 року ПриватБанк звітував про досить невелику частку інсайдерських кредитів у валовому кредитному портфелі – близько 20 %. Сприяли доведенню банку до наявності дефіциту регулятивного капіталу у сумі близько 150 млрд грн і неякісний нагляд з боку НБУ, а також формальний аудиторський контроль, що проводився ТОВ «Прайсвотерхаусперс (аудит)», яке у подальшому було в Україні виключено з реєстру аудиторів банків.

Для порятунку банку Міністерство фінансів України здійснило додаткову емісію і внесло до його статутного капіталу державні облігації на суму 116 млрд грн (тим самим збільшивши внутрішній державний борг), а дефіцит, що залишився, був покритий за рахунок операції bail-in, тобто конвертації зобов'язань перед пов'язаними з банком особами в капітал. За підрахунками фахівців, на націоналізацію ПриватБанку і його подальшу докапіталізацію у 2016–2017 роках було витрачено 4,8 % обсягу ВВП держави відповідних років.

У результаті в Україні склалася унікальна з точки зору її економічної історії ситуація, коли три державні банки і один квазі-державний банк (без урахування банку «Розрахунковий центр», що виконує спеціальні функції), будучи найбільшими банками країни, контролюють майже 60 % активів банківської системи, володіють більше 65 % її статутного капіталу, більше 40 % кредитного портфеля, 55 % всіх коштів клієнтів, у тому числі, понад 60 % коштів фізичних осіб [1]. У той же час, частка державного сектора в економіці, за даними Міністерства економічного розвитку і торгівлі України, становила наприкінці 2018 року близько 14 % [7], що свідчить про наявність серйозного дисбалансу щодо участі держави у реальному та фінансовому секторах.

Наприкінці 2016 року держава спробувала фактично посилити конкурентну позицію державних банків, намагаючись вести у них повну державну гарантію повернення вкладів фізичних осіб.

Такий крок пояснювався необхідністю стабілізувати ситуацію навколо ПриватБанку. Втім, зрештою, така гарантія залишилася, як і було раніше, лише в Ощадбанку, оскільки прийнятий закон не був підписаний президентом. Думається, що, оскільки законодавчо ніде не визначений реальний механізм компенсації вкладів з бюджету, вищезгадана гарантія у сучасних умовах може виступати лише елементом формування іміджу надійного банку й сприяє певній деформації конкурентної ситуації.

В економічній літературі, як вітчизняній, так і зарубіжній, спостерігається широкий спектр думок з приводу місця і значення державних банків у банківських системах сучасних країн: від твердження про їх позитивну стабілізуючу роль у національній економіці [8, с. 134–140; 9; 10] – до обґрунтування негативного впливу на темпи зростання економіки та добробуту [11; 12] та розгляду їх як потенційного джерела загроз нормальному розвитку банківського сектора (через можливий політичний вплив і заангажованість, олігополізацію ринку, низьку якість корпоративного управління та ін.) [13, с. 52]. Однак більшість науковців вважають, що значення має не стільки розмір державного сектора в будь-якій сфері економіки, а то, як він управляється, наскільки ефективно функціонує й які ризики генерує.

Найбільш зважена точка зору, на нашу думку, полягає у тому, що державні фінансові установи є невід’ємною частиною банківської системи, але повинні мати чітко визначені повноваження щодо реагування на так звані «провали ринку». Вони мають бути задіяні у здійсненні контрциклічного кредитування за наявності дефіциту ресурсів у приватних банків, у забезпеченні фінансування малого і середнього бізнесу, який останні вважають занадто ризикованим, у сприянні розширенню доступу до фінансових послуг (фінансова інклюзія), зокрема, через посилення регіональної присутності. Тому необхідно із розумінням ставитися до того факту, що державні банки, як правило, є менш прибутковими, ніж приватні. Визначення доцільності їх функціонування варто здійснювати з урахуванням не лише фінансових результатів, а і позитивних соціально-економічних наслідків їх діяльності.

Можна стверджувати, що до останнього часу вітчизняні банки з державною участю не виконували належної стимулюючої ролі, що багато у чому пояснюється структурою їх корпоративного управління, включаючи механізм призначення членів наглядових рад, який визначається законом України «Про банки

і банківську діяльність». Починаючи з 2006 року і до останнього часу, наглядові ради державних банків (100 відсотків статутного капіталу яких належить державі) склалися з п'ятнадцяти членів, які у рівній кількості (по 5 осіб) призначалися Президентом України, Верховною Радою України та Кабінетом Міністрів України. Строк їх повноважень становив п'ять років.

З урахуванням вищезазначеного, здійснення цими банками активних операцій, зокрема, кредитування, нерідко було обумовлене політичним впливом, супроводжувалося послабленням аналізу кредитних ризиків, що призвело до погіршення якості їх кредитних портфелів. Так, на початок 2019 року рівень непрацюючих кредитів у «старих» держбанках (тобто за винятком ПриватБанку, в якого катастрофічний стан кредитного портфеля (83,4 % непрацюючих кредитів) пояснюється діяльністю попередніх власників) склав 55,0 %, у той час як у приватних банках – 24,5 %, а у найбільших банках іноземних банківських груп – навіть 13,9 % [14]. Показовим є те, що в Укргазбанку, який, будучи квазідержавним банком, самостійно встановлює порядок формування наглядової ради з числа акціонерів, їх представників та незалежних членів, рівень проблемності кредитів становить лише близько 17 % [15].

Варто зазначити, що впродовж тривалого періоду жодних стратегічних завдань у діяльності і розвитку державних банків в Україні не було визначено, вони працювали як звичайні комерційні банки, орієнтовані на найбільш прибуткові сегменти бізнесу. Так, з 2017 р. по 2019 р. обсяг кредитування юридичних осіб, яке пов'язано з розвитком економіки, у них збільшився лише на 8 % (з 175,7 млн грн до 189,9 млн грн), у той час як кредити фізичним особам, що спрямовуються, як правило, на придбання імпортованих товарів, зросли майже у два рази [1].

Одночасно, саме банки з державною участю виступають основними покупцями державних облігацій, здійснюючи, таким чином, фінансування дефіциту державного бюджету, а не спрямовуючи ресурси у реальний сектор. Так, на початок 2019 року частка ОВДП у загальних активах цих банків становила 29,7%, у той час як у банків іноземних банківських груп – 3,4 %, а у приватних банків – 8,7 % [1]. Слід зазначити і факт прискореного (у два і більше рази) скорочення Ощадбанком в останні роки кількості відділень, що також йде врозріз з його суспільним призначенням.

Отже, аналіз ситуації у державному секторі банківської системи України логічно призводив до висновку про те, що для забезпечення її стійкого розвитку у державних банках необхідно запровадити новий механізм корпоративного управління. Після тривалого обговорення й доопрацювання відповідне рішення було ухвалено Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення функціонування фінансового сектору в Україні» від 5 липня 2018 р. [16]. Ним було внесено зміни до статті 7 Закону України «Про банки і банківську діяльність» щодо функціонування державних банків, зокрема, щодо порядку формування наглядових рад. Тепер наглядові ради повинні складатися з дев'яти осіб, шестеро з яких є незалежними членами, що обираються на основі конкурсу, а троє є представниками держави. Строк повноважень таких рад скорочено до трьох років. Посилення незалежності наглядових рад сприятиме мінімізації політичного впливу на діяльність банків, що поліпшить привабливість останніх для потенційних інвесторів.

Останнє необхідно для реалізації оновлених Зasad стратегічного реформування державного банківського сектора, схвалених Кабінетом Міністрів України у лютому 2018 г. [17], якими планується до 2022 року скоротити частку держави у банківській системі до 24 %. Доцільність збереження кожного банку як державного повинна бути економічно обґрунтована з одночасним визначенням його ролі у розвитку національної економіки.

Зазначена стратегія включає чотири напрями діяльності. По-перше, це вдосконалення моделі управління банками державного сектору, зокрема, шляхом покращення дисципліни та реалізації відповідної стратегії, а також збільшення вартості для держави перед її виходом з капіталу банків. Передбачається, що модель управління банками має бути єдиною. Державні банки повинні стати прозорими для громадськості і підзвітними уряду.

По-друге, послідовна реалізація планів виходу держави з капіталу банків. Крім того, впровадження для окремих банків стратегій з метою відновлення їх діяльності як стабільних, прибуткових установ, що функціонують на комерційних засадах. Нарешті, це розробка й впровадження підходів для роботи з непрацюючими кредитами з метою зменшення тиску на баланси банків державного сектору, максимізації їх залишкової вартості.

Запропоновані стратегії для кожного з банків з державною участю включають такі елементи, як: покращення корпоративного управління; стабільна операційна платформа, що включає надійну IT-інфраструктуру; скорочення ризиків, пов'язаних з державою – зменшення частки державних ОВДП у балансах банків та рівня кредитування державних підприємств; врегулювання правових питань щодо проблемних активів; забезпечення стійкої рентабельності власного капіталу на рівні 10–12 % на основі фокусування діяльності.

Щодо останнього моменту, то Приватбанку пропонується перетворення на банк, який сфокусований на роздрібному сегменті, із значною часткою клієнтів малого та середнього бізнесу й незначною присутністю в корпоративному сегменті. Ощадбанк продовжить свою діяльність як універсальний банк, який зміцнює позиції у роздрібному сегменті, збільшує присутність у сегменті МСБ, зменшує кредитування державних підприємств і переорієнтується на клієнтів середнього корпоративного бізнесу. Укресімбанк зосередиться на підтримці експортно-імпорتنих операцій, у тому числі, на некредитних продуктах (експортних гарантіях). Укргазбанку належить стати провідним «екобанком» та забезпечити фінансування проектів у сфері енергоефективності.

Позитивно оцінюючи, у цілому, намічені цілі та реалістичність запропонованої урядом стратегії, варто зазначити, що в Україні, порівнюючи зі світовою практикою, має місце інституційна неповнота національної банківської системи, яка стає на заваді зміні галузевої структури інвестицій, розвитку високотехнологічних виробництв, удосконаленню інфраструктури. Мова йде про відсутність державного банку розвитку, модель функціонування якого показала свою доцільність і ефективність у багатьох державах, насамперед, у країнах зі зростаючими ринками [18]. Але питання його створення, на жаль, не піднімається у вищезазначених Засадах реформування. У той же час, банк розвитку, поряд з експортно-імпортним банком, розглядається як невід'ємна складова вітчизняної банківської системи у проєкті Стратегії розвитку банків та індустріалізації економіки», схваленому Комітетом Верховної Ради України з питань фінансової політики і банківської діяльності [19].

Світовий досвід свідчить про можливість і ефективність функціонування банків розвитку змішаного типу, які займа-

ються як експортно-імпортними операціями, так і кредитуванням проектів розвитку національної економіки. Тому неузгодженість стратегічних орієнтирів щодо реформування державного банківського сектора може стати на заваді формування фінансової установи, за своїм призначенням здатної сприяти процесам стабілізації економіки України й подальшого зростання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ІНФОРМАЦІЙНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Показники банківської системи [Електронний ресурс] : Офіційне Інтернет-представництво Національного банку України. – Режим доступу: https://bank.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=34661442&cat_id=34798593. – Назва з екрана.
2. Cornett M. M. The impact of state ownership on performance differences in privately-owned versus state-owned banks: An international comparison / M. M. Cornett, L. Guo, S. Khaksari, H. Tehranian // *Journal of Financial Intermediation*. – 2010. – № 19. – Р. 74–94.
3. Приватизация госбанков: уроки опыта развивающихся стран [Електронний ресурс] / Банки, деньги, инвестиции, бизнес. – Режим доступу: <http://www.bankmib.ru/3156.html>. – Назва з екрана.
4. Мищенко В. И. Институциональные аспекты обеспечения устойчивости государственного сегмента банковской системы (на примере Украины) / В. И. Мищенко, В. В. Гордиенко // *Друкеровский вестник*. – 2015. – Вып. 4. – С. 156–162.
5. Карчева Г. Т. Ефективність функціонування та перспективи розвитку банківської системи України : монографія / Г. Т. Карчева. – Київ, 2012. – 520 с.
6. Український банк реконструкції та розвитку [Електронний ресурс] : корпоративний сайт. – Режим доступу: <http://www.ubrr.com.ua/>. – Назва з екрана.
7. Міністерство економічного розвитку і торгівлі України [Електронний ресурс] : офіційний веб-сайт. – Режим доступу: <http://www.me.gov.ua/>. – Назва з екрана.
8. Тавасиев А. М. Организация деятельности коммерческих банков. Теория и практика / А. М. Тавасиев, В. Д. Мехряков, О. И. Ларина. – Москва : Издательство Юрайт, 2016. – 735 с.

9. Davydov D. Does State Ownership of Banks Matter?: Russian Evidence from the Financial Crisis / D. Davydov // *Journal of Emerging Market Finance*. – 2018. – Vol. 17. – Issue 2. – P. 250–285.
10. Костогриз В. Г. Державні банки у системі забезпечення фінансової стабільності банківського сектору України / В. Г. Костогриз, М. Е. Хуторна // *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія Економіка*. – 2018. – Вип. 1(51). – С. 335–341.
11. La Porta R. Government ownership of banks [Електронний ресурс] : Working Paper 7620 / R. La Porta, F. Lopez-de-Silanes, A. Shleifer // NBER Working Paper Series. – Режим доступу: <https://www.nber.org/papers/w7620.pdf>. – Назва з екрана.
12. Andrianova S. Government Ownership of Banks, Institutions, and Financial Development / S. Andrianova, P. Demetriades, A. Shortland // *Journal of Development Economics*. – 2008. – Vol. 85. – Issues 1–2. – P. 218–252.
13. Науменкова С. В. Фінансові репресії в механізмі прихованого переміщення державного боргу: форми та інструменти / С. В. Науменкова, В. І. Міщенко // *Фінанси України*. – 2015. – № 8. – С. 31–55.
14. Огляд банківського сектору [Електронний ресурс] : Офіційне Інтернет-представництво Національного банку України. – Режим доступу: https://bank.gov.ua/control/uk/publish/category?cat_id=37591358. – Назва з екрана.
15. Мінфін: в Укргазбанку – в десятки разів менше непрацюючих кредитів, ніж в інших держбанків [Електронний ресурс] / Finbalance. Фінанси та економіка. – Режим доступу: <http://finbalance.com.ua/>. – Назва з екрана.
16. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення функціонування фінансового сектору в Україні [Електронний ресурс] : Закон України від 05 липня 2018 р. № 2491-VIII / Верховна Рада України. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2491-19>. – Назва з екрана.
17. Уряд підтримав оновлені Засади стратегічного реформування державного банківського сектору [Електронний ресурс] / Урядовий портал. – Режим доступу: <https://www.kmu.gov.ua/ua/news/uryad-pidtrimav-onovleni-zasadi-strategichnogo-reformuvannya-derzhavnogo-bankivskogo-sektoru>. – Назва з екрана.

18. Єгоричева С. Б. Банки розвитку як необхідний елемент сучасної банківської системи / С. Б. Єгоричева // Теоретична та практична концептуалізація розвитку фінансово-кредитних механізмів в умовах нової соціально-економічної реальності: збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції, 25 березня 2016 р. – Ірпінь: Видавництво Національного університету ДПС України, 2016. – С. 324–327.
19. Стратегія розвитку банківської системи 2016–2020 «Синергія розвитку банків та індустріалізації економіки» [Електронний ресурс] / Оптіма. Експертно-аналітичний центр. – Режим доступу: <http://optimacenter.org/research/proekt-strategiji-rozvytku-bankivskoj-systemy-2016-2020/>. – Назва з екрана.

3.4. Страховий бізнес України: проблеми та вектори розвитку

Страховання є потужною ланкою фінансової системи, регулятором відтворювальних процесів на макро- і мікрорівні. Виступаючи важливим інструментом забезпечення безперервності, стабільності розвитку суспільного виробництва і головним чином засобом захисту бізнесу і добробуту громадян, страхування відіграє важливу роль у функціонуванні фінансової системи.

В сучасних умовах розвиток страхового бізнесу стає одним із стратегічних напрямків соціально-економічної політики держави, оскільки страхова галузь вносить істотний внесок в економічне зростання і покликана забезпечити високий рівень активності.

Створення ефективної системи захисту майнових прав та інтересів у окремих громадян, підприємств і підприємств, підтримання соціальної стабільності у суспільстві й економічної безпеки держави неможливе без функціонування потужного ринку страхових послуг. Крім того, страхування є важливим джерелом акумулювання коштів для подальшого інвестування в реструктуризацію економіки [6]. Воно значною мірою звільняє бюджет держави від тягаря витрат на відшкодування збитків, що мають місце внаслідок природних катаклізмів, катастроф, нещасних випадків, захищає підприємств від різноманітних ризиків, забезпечує підтримку рівня соціальних стандартів громадян. В

цілому страховий бізнес в країнах з розвинутою економікою є одним з найбільш прибуткових і найменш витратних.

Процес становлення страхового бізнесу як важливої складової фінансового ринку зокрема та національної економіки – загалом, відбувається в Україні достатньо суперечливо. І в цьому немає нічого дивного, адже саме таким чином взагалі йдуть реформи в Україні. Страхові компанії починали в 90-х роках з нуля, започатковуючи свій бізнес вже з урахуванням нових, ринкових засад функціонування економіки. Їм не потрібно було, як це мало місце у багатьох інших галузях, переводити свою діяльність з планових рейок на ринкові.

Можливо саме тому в українському страховому бізнесі вже давно діють закони конкурентної боротьби, де поряд зі становленням та зміцненням одних страхових компаній спостерігається розпад, банкрутство інших.

Що стосується розвитку страхового ринку України, то його можна характеризувати такими основними принципами:

- мотивація діяльності страховиків і страхувальників – держава створює такі умови, щоб страхові компанії були зацікавлені у наданні послуг, а юридичні та фізичні особи були зацікавлені в страхових послугах;

- довіра – принцип розвитку страхового ринку, заснований на матеріальній та моральній відповідальності страховика перед страхувальником, на надійному правовому захисті страхувальника;

- стабільність – створення державою зрозумілих і ефективних правил для сталого та ефективного функціонування страхового ринку;

- обмеження присутності держави на страховому ринку – держава втручається у діяльність страховиків у випадку формування статутних капіталів, контролю за платоспроможністю страховиків, встановлення правил формування та обліку страхових резервів, оподаткування;

- верховенство права – правове регулювання страхової діяльності;

- конкурентність – держава створює сприятливі умови для розвитку страхового ринку з метою забезпечення реалізації права на вільний вибір страховика та ефективний страховий захист. Держава гарантує страховикам і страхувальникам вільний вибір видів страхування.

– системність – узгодження планів щодо реформування страхового ринку з заходами і планами інших галузей економіки [9].

Розвиток страхового ринку є похідною соціально-економічного розвитку країни. Держава зацікавлена у розвитку страхового ринку, оскільки все зумовлюється тим, що завдяки страхуванню підвищується соціальний захист населення, зменшується навантаження на державний бюджет при відшкодуванні збитків природно-техногенного характеру, переносяться державні виплати з коштів бюджету на страхові виплати. Від того, на скільки ефективно функціонує страховий ринок залежить розв’язання багатьох проблем, які стоять перед економікою держави.

Протягом попередніх років страхові компанії орієнтувалися на модель екстенсивного зростання, але вступ України до СОТ зумовило перехід на економічно більш ефективний шлях досягнення максимальної рентабельності страхового бізнесу.

Найважливішим стратегічним завданням у галузі страхування стає забезпечення правопорядку з метою розвитку страхового бізнесу та конкурентоспроможності на світових ринках. Лібералізація страхового ринку забезпечує передачу міжнародного досвіду, високі стандарти дотримання страхових норм, зміну практики ведення бізнесу, підвищення значимості пенсійного та інвестиційного страхування, страхування комерційних ризиків. При цьому, на думку експертів, особлива роль приділяється страховому маркетингу, що сприяє підвищенню професіоналізму та конкурентоспроможності страховиків [18].

Хоча страховий ринок України і пройшов стадію формування, але досі знаходиться на етапі свого розвитку. За оцінками експертів, покриття страхового поля в Україні становить 3–5 %, тоді як у країнах Західної Європи – понад 90 %. Це свідчить про наявність в Україні великих невикористаних резервів розвитку страхового ринку, реалізація яких значною мірою залежить від ефективності функціонування національної економіки [13].

Страховий ринок перебуває під дією значних як зовнішніх, так і внутрішніх ризиків. Основними з них є:

- глобальні ризики, зумовлені циклічним характером розвитку світової економічної та фінансової систем, неможливістю передбачити час та масштаб чергової кризи;

- макро- та мікроекономічні ризики, пов’язані, зокрема, із збереженням тенденцій до зниження темпів зростання націо-

нальної економіки або окремих галузей, рівня інвестиційної активності, високих рівня інфляції та відсотків за банківським кредитуванням, низького рівня життя населення України, недостатнього рівня розвитку внутрішньої інфраструктури;

- фінансові ризики, що включають, зокрема, незадовільний фінансовий стан значної частини страховиків, низький рівень якості активів, залежність інвестиційних доходів від депозитної політики банківської системи;

- комерційні ризики, до яких, зокрема, належить посилення цінової конкуренції та загроза банкрутства значної кількості страховиків, зростання обсягу невиконаних зобов'язань між страховиками, в т. ч. за договорами перестрахування, та у відносинах з контрагентами і партнерами (банками, інвестиційними компаніями тощо) [21].

Кількісні характеристики страхового ринку, свідчать про нестійкі тенденції його розвитку. Капіталізація страховиків призвела до скорочення їх чисельності протягом 2013–2017 рр. на 113 одиниць (табл. 3.14).

Таблиця 3.14 – Кількість страхових компаній протягом 2013–2017 рр. (станом на кінець року)

Кількість страхових компаній	2013 р.	2014 р.	2015 р.	2016 р.	2017 р.
Загальна кількість	407	382	361	310	294
в т. ч. СК «non-Life»	345	325	312	271	261
в т. ч. СК «Lif»	62	57	49	39	33

Структурні перетворення (злиття, поглинання, ліквідація) призвели до того, що окремі страхові компанії при недостатності коштів для збільшення капіталу анулювали ліцензії на страхування, інші зазнали перетворень, у результаті яких приєдналися до більш великих страховиків, решта – завершили свою діяльність.

На відміну від розвинених країн, страховий ринок України характеризується високою часткою компаній загальних видів страхування.

Показник глибини ринку (проникнення страхування) є важливим індикатором функціонування страхового ринку, показником оцінки впливу страхування на соціально-економічний розвиток країни. Даний показник розраховується як частка стра-

хової премії у ВВП, що дає можливість оцінити стан страхового ринку в країні (табл. 3.15).

Таблиця 3.15 – Частка страхових премій у ВВП, %

Роки	Співвідношення страхових премій до ВВП, %	
	Валові страхові премії	Чисті страхові премії
2013	2,0	1,5
2014	1,7	1,2
2015	1,5	1,2
2016	1,5	1,1
2017	1,4	1,0

Аналізуючи дані у таблиці 3.15, в Україні рівень проникнення невисокий, протягом 2013–2017 рр. в середньому становить 1,6 %. Починаючи з 2014 р. рівень проникнення поступово знижується, що свідчить про низький рівень якості та кількості страхових послуг в Україні. У практиці безпечним для розвитку страхового ринку вважається показник на рівні 7–8 %. Показник глибини ринку у розвинених країнах світу значно вищий ніж в Україні, наприклад, у США цей показник становить 10 %, у Великобританії – 15 %.

Динаміка сум страхових премій є нестабільною і дуже чутливою до економічної кон'юнктури України. Оскільки основна частина фінансових ресурсів учасників страхування знаходиться на депозитних рахунках у банках, відтак страхова галузь дуже залежить від ситуації у банківському секторі країни (табл. 3.16).

Таблиця 3.16 – Динаміка показників розвитку страхового ринку України за 2013–2017 рр., млн грн

Показники	Роки					Темп змін, %			
	2013	2014	2015	2016	2017	2014/ 2013	2015/ 2014	2016/ 2015	2017/ 2016
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Активи по балансу	66 387,5	70 261,2	60 729,1	56 075,6	57 381,0	5,8	-13,6	-7,7	2,3
Статутний капітал	15 232,5	15 120,9	14 474,8	12 661,6	12 831,3	-0,7	-4,3	-12,5	1,3
Страхові резерви	14435,7	15 828,0	18 376,3	20 936,7	22 864,4	9,6	16,1	13,9	9,2
Валові страхові премії	28 661,9	26 767,3	29 736,0	35 170,3	43 431,8	-6,6	11,1	18,3	23,5

Продовж. табл. 3.16

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Чисті страхові премії	21 551,4	18 592,8	22 354,9	26 463,8	28 494,4	-13,7	20,2	18,4	7,7
Валові страхові виплати	4 651,8	5 065,4	8 100,5	8 839,5	10 536,8	8,9	59,9	9,1	19,2
Рівень валових виплат, %	16,2	18,9	27,2	25,1 %	24,3 %	—	—	—	—
Чисті страхові виплати	4 566,6	4 893,0	7 602,8	8 561,0	10 256,8	7,1	55,4	12,6	19,8
Рівень чистих виплат, %	21,2 %	26,3 %	34,0 %	32,3 %	36,0 %	—	—	—	—

Тим не менш, позиції страхування як невід’ємної ланки фінансової системи зміцнюються. Про це свідчать як збільшення попиту на окремі страхові продукти, так і розвиток багатьох видів страхування [2].

За даними Національної комісії з регулювання ринків фінансових послуг, у 2017 році страхові компанії наростили валові премії на 23,5 % до 43,4 млрд грн.

За 2017 рік приріст премій зафіксовано зі страхування від нещасних випадків (+37,9 %), авіастрахування (+37,3 %), страхування медичних витрат (+24,1 %), добровільного медстрахування (+17,3 %), автострахування (+13,9 %) і страхування відповідальності перед третіми особами (+12,8 %). У той же час, платежі зі страхування вантажів і багажу, вогневих ризиків та ризиків стихійних явищ, а також зі страхування кредитів і фінризиків, навпаки, скоротилися [20].

Отримані за КАСКО, ОСЦПВ і «Зеленою картою» в 2017 році премії досягли 34,6 % в загальній структурі страхових платежів, що на 1,9 п.п. більше, ніж у 2016 році. При цьому частка медстрахування становить лише 9,4 %, страхування майна (крім авто) – 9 %, страхування від нещасних випадків – 3,5 %.

Усе це свідчить про те, що в цілому портфель страхових компаній традиційно зміщений у бік автомобільних видів страхування – класичного ризикового страхування.

Значно менший акцент компанії роблять на особистих видах: ДМС і страхуванні від нещасного випадку.

Темпи приросту чистих виплат збільшилися: на 19,8 % у 2017 році проти 12,6 % у 2016 році. Рівень виплат також підвищився, з 32,3 % у 2016 році до 36 % у 2017-му. Причому, в розрізі видів страхування, найвищий рівень виплат якраз у «некласичних» напрямків, таких як страхування фізризиків (98,6 %) і страхування кредитів (78,1 %). Зріс рівень виплат за ДМС (із 58,8 % до 62 %), за ОСЦПВ (з 41,8 % до 51,1 %) і за КАСКО (з 46,8 % до 50,5 %). З одного боку це може свідчити про те, що у страхових компаній поліпшується платіжна дисципліна, а з іншого – що страховиків наздоганяє вал збитків, і для декого це може закінчитися банкрутством.

Причинами, які вплинули на збільшення страхових резервів та зменшення загальних активів, є:

- проведення переоцінки активів за справедливою вартістю, що призвело до росту страхових резервів;
- анексія Автономної Республіки Крим та бойові дії на сході України призвели до втрати активів.

Найбільша кількість компаній займається такими видами страхування, як страхування майна, від нещасних випадків, вантажів та багажу, наземного транспорту, від вогневих ризиків та ризиків стихійних явищ, відповідальності перед третіми особами, фінансових ризиків. Це свідчить, що на українському страховому ринку створюється конкурентне середовище і формуються основні елементи організаційної структури [1].

Британський науково-аналітичний журнал Mind, який видається видавництвом Оксфордського університету, склав рейтинг страхових компаній України, у якому проаналізував діяльність 37 найбільших учасників ринку за 2017 рік, бізнес-модель яких має ознаки «ринкової діяльності». Аналіз проводився за дев'ятьма ключовим індикаторами: боргове навантаження, ліквідність, рівень виплат, динаміка премій і капіталу, власники і належність до ФПГ, рівень кептивності, фінансова автономія та оцінка МТСБУ (таблиця 3.17).

Максимальні п'ять «зірок» за підсумками рейтингу не отримала жодна з компаній. Проте, половина страховиків має 3 і 4 «зірки», що в принципі є нормальним значенням і свідчить про задовільну платоспроможність. Лідерами рейтингу стали компанії, що входять до міжнародних фінансових груп – «УНІКА» і «АХА страхування».

Таблиця 3.17 – Рейтинг страхових компаній у 2017 р. [20]

Страхова компанія	Рейтинг	Зібрані премії, млн грн	Рівень виплат, %	Ліквідність, %
СК «Уніка»	4,5	1 702,9	41,7	2,8
АХА Страхування	4,5	1 678,7	50,8	75,4
Арсенал Страхування	4,0	1 583,9	35,5	10,8
СК РЗУ Україна	4,0	1 287,8	25,2	31,6
Українська Страхова Група	4,0	817,3	52,6	47,1
СГ «ТАС»	4,0	1 023,9	47,1	77,6
СК «Універсальна»	4,0	648,3	29,0	8,9
СК «Княжа»	4,0	497,8	43,8	63,2
СК «Колоннейд Україна»	4,0	184,6	45,0	66,4
СК «ІНГО Україна»	4,0	1 064,5	41,3	33,7
СК ВУСО	4,0	499,6	48,7	55,9
СК «АСКА»	3,5	644,7	15,1	11,1
СК ОРАНТА	3,5	610,4	76,5	110,7
Європейське туристичне страхування	3,5	164,2	62,1	1 764,6
Нафтогазстрах	3,5	252,3	20,9	6,6
Просто-Страхування	3,5	204,9	44,4	99,3
СК «Перша»	3,5	430,2	25,1	57,1
СК «Глобус»	3,5	261,0	39,3	50,8
СК «Євроінс Україна»	3,5	145,8	12,4	65,2
СК «Провідна»	3,5	813,4	61,2	90,4
СК Allianz Україна	3,5	145,3	11,2	65,6
СК «Країна»	3,0	306,6	53,4	66,6
Альфа Страхування	3,0	576,6	31,6	115,6
Європейський Страховий Альянс	3,0	156,1	35,5	51,4
СК «Брокбізнес»	3,0	162,2	48,9	77,7
ДІМ Страхування	3,0	112,8	47,0	133,6
Експрес Страхування	3,0	210,3	44,3	70,1
СК ТЕКОМ	3,0	104,7	58,2	40,5
СК «Мотор-Гарант»	3,0	102,7	35,6	79,1
UPSK	2,5	396,9	31,2	108,8
СК UTICO	2,5	267,0	16,9	48,7
СК «Альфа-Гарант»	2,5	126,6	38,9	35,2
СК «Бусін»	2,5	167,3	7,0	60,0
СК «Мегаполіс»	2,0	170,7	4,3	38,2
СК «Юнівес»	2,0	122,2	47,2	28,1
СК «Київ РЕ»	1,5	166,5	13,9	46,0
СК «Омега»	1,5	111,8	48,9	50,6

Слідом за ними розташувалася група з дев'яти компаній, серед яких п'ять українських – «Арсенал Страхування», СГ «ТАС», ВУСО, «Універсальна» та «ІНГО Україна».

Значно розширився потенціал страхової галузі, з року в рік збільшуються обсяги і розширюється асортимент страхових послуг, зміцнюється матеріально-технічна база страхових організацій, відчутно збільшуються доходи страховиків. Подальший розвиток набуває перестрахування і співстрахування, удосконалюються форми проведення перестраховальних операцій,

Але, на жаль страховий ринок не забезпечує нагальних потреб суспільства в сучасних страхових послугах. Розмір страхових платежів на душу населення менше в 20 разів, ніж в Словенії, в 11 разів ніж в Чехії, і в 9 разів ніж в Польщі [4].

На сьогоднішній день спостерігаємо наступні фактори впливу на страховий ринок України:

1. Втрата Криму – Крим в регіональній структурі страхового портфеля по ринку займав в середньому близько 10 % страхових платежів. Треба відзначити, що разом з «виходом» з Криму українських страхових компаній, скоротився як сам ринок страхування, так і фактичний розмір зобов'язань. Ми втратили і портфель договорів, і скоротили реальний портфель зобов'язань.

2. Бойові дії на Сході України – страхові потоки безпосередньо зі Сходу України зменшуються внаслідок скорочення бізнес-активності на цих територіях. Формально ж обсяг відповідальності залишається колишнім. Крім того, бойові дії призвели до зростання випадків страхових подій.

3. Газ – впливає на ринок страхування так само як і підвищення ціни на бензин.

4. Економічний спад – втрата Криму, АТО на Сході України, газовий конфлікт, концентрація бізнесу в руках минулої влади – все це ланки ланцюга, який тягне країну до економічної кризи. Скорочення виробництва тягне за собою падіння доходів населення, а значить і їх витрат. Страхування далеко не сама пріоритетна стаття витрат для домогосподарств, що робить його досить уразливим [22].

5. Розрив відносин з Росією – це надає вагомий вплив на страховий ринок України, тому що частина українського страхового бізнесу безпосередньо належить російському капіталу. Не варто забувати – існує ще й російський ринок перестрахування.

6. Зближення із Заходом – з одного боку «підтягування» українських компаній до цивілізованих стандартів, але з іншого витіснення українських компаній з ринку.

7. Плутанина з чиновниками, прийдешні вибори до Верховної Ради – для бізнесу це складний період, адже з одного боку є чітка орієнтація на роботу в більш прозорих, європейських умовах, а з іншого нікуди не зник «відкатний» підхід. Це породжує небажання брати на себе відповідальність за стратегічні рішення, тому немає розуміння, яким буде завтра [22].

Страховання в Україні має ряд проблем, від вирішення яких залежить подальший розвиток не лише страхового ринку, як складової фінансового сектору, але і стабілізації всієї економіки країни.

Проблеми, що постають перед страховими компаніями, спричиняються дією об'єктивних та суб'єктивних факторів. До об'єктивних належать:

- інфляція, тривала системна та економічна криза, конкуренція, яка нерідко набуває жорстких форм;
- високий рівень безробіття, вкрай низький рівень доходів переважної більшості громадян;
- використання в економіці застарілих, ризикованих технологій;
- недосконалість законодавчих актів тощо.

Суб'єктивні фактори – це насамперед недовіра населення до страхових компаній;

- недостатній професіоналізм кадрів;
- обмеженість привабливих для страховиків інвестиційних інструментів;
- слабе використання сучасних, маркетингових концепцій ведення бізнесу;
- порівняно вузький діапазон ризиків, що страхуються (однорідний страховий портфель);
- відсутність досвіду перестраховування;
- недорозвиненість інфраструктури страхового ринку та довгострокового страхування і недержавного пенсійного забезпечення;
- недосконалість правил страхування;
- непорядність (шахрайство) страховальників;
- недостатній розвиток регіональних страхових ринків, які мають помітні територіальні диспропорції.

Як у період розвитку, так і сьогодні багато проблем страхового ринку залишаються не вирішені. Як наслідок, страховий ринок не забезпечує потреб суспільства в сучасних страхових послугах. На ринку існують страхові компанії, які практикують демпінг, не забезпечуючи при цьому виконання взятих на себе зобов'язань, прикриваючись недостовірною звітністю, яка не дає змоги оцінити реальний фінансовий стан таких страховиків, що спотворює можливість споживача зробити усвідомлений вибір.

У сфері розвитку вітчизняного страхового бізнесу актуальним є питання оподаткування. В даний час для страховиків введено подвійну систему оподаткування. До об'єкту оподаткування застосовується ставка податку, яка становить 18 %. Разом з тим, Податковий кодекс України також визначає поняття дохід (об'єкт), яким є страхові внески, що нараховуються за договорами страхування. На загальних підставах банківські та небанківські фінансові установи, крім страхових, сплачують тільки один податок на прибуток (18 %). Така податкова політика є несправедливою і дискримінаційною, через те що змішана система оподаткування страховиків зумовлює збільшення податкового навантаження на страхові компанії на 30–35 % [5].

Розвиток страхового ринку гальмує недосконале, застаріле законодавство, неефективні, непрозорі, непередбачувані та вибіркові правила державного регулювання і нагляд. Заходів, що вживаються для фінансового оздоровлення страховиків, виведення з ринку тих страховиків, які не мають можливості найближчим часом покращити свій незадовільний фінансовий стан, не достатньо.

Такі недоліки нормативно правової бази зі страхування, як відсутність належного захисту прав страхувальників, недосконалість податкового законодавства, відсутність законодавчих гарантій отримання вкладів страхувальниками в разі банкрутства страховика, недоліки системи державного регулювання страхового сектору неодмінно впливають на страховий ринок України [10]. Недосконала нормативно-правова база, нестабільна політична ситуація, зниження рівня і якості життя, які присутні в Україні, не сприяють розвитку страхового ринку.

Однією з актуальних проблем страхового ринку залишається наглядова діяльність. З 2013 року контроль за ринком страхових послуг здійснюється Службою Безпеки України, яка контролює всі сектори фінансового ринку, що передбачає наявність єдино-

го підходу в регулюванні і нагляді за всією фінансовою системою. Роль мегарегулятора полягає в забезпеченні цілісного контролю над всіма учасниками фінансових ринків. Зокрема, це стосується платоспроможності, звітності, резервів, достатності капіталу, прозорості якості активів страховиків.

На неналежному рівні забезпечуються потреби ринку в кваліфікованому персоналі, насамперед, страхових агентів, андеррайтерів, актуаріїв, страхових інженерів, страхових детективів. Через значний обсяг непокритих страхуванням ризиків у держави та в суспільстві бракує коштів на відшкодування шкоди або виникає необхідність використання коштів державного, місцевих бюджетів і суспільних фондів. Водночас, розвиток страхування великих ризиків, зокрема, в енергетичній та будівельній сферах, аграрному секторі, ризиків за масовими видами страхування, зокрема, медичного страхування, страхування життя та формування потужного довгострокового фінансового ресурсу через залучення заощаджень домашніх господарств та корпорацій до інвестиційного процесу неможливий без реформування страхового сектора економіки.

Нерозвиненість інститутів саморегулювання призводить до надмірного, витратного та неефективного втручання держави в ринкові процеси, не дозволяє в повному обсязі залучити інтелектуальні та фінансові ресурси страховиків і професійних об'єднань.

Недосконалим або недостатнім є регулювання страхових посередників, актуаріїв, аудиторів, сюрверів і аджастерів.

Актуальною проблемою страхового ринку, яка найбільше впливає на всі показники ринку, є відсутність довіри населення до господарських суб'єктів, до фінансових установ і до страхових компаній зокрема, яка до цих пір не відновлена повною мірою.

Однією з головних причин недовіри до страхування є те, що її нормативно-правова база є досить молодою, адже її розвиток розпочався лише у 1993 році, і тільки у 1996 році був прийнятий Закон України «Про страхування». Зрозуміло, що законодавча база страхування потребує багатьох доробок, зокрема коректна участь держави і створення ефективних методів управління даною системою [11].

Також необхідно звертати увагу на особливості менталітету країни, адже населення інших держав зовсім по іншому відносяться до норми страхування. Це пов'язано з тим, що населення

України пережило знецінення коштів в результаті інфляції, після розвалу радянського Держстраху та Ошадбанку, люди втратили величезні гроші. Ця подія ще довго слугуватиме одним із впливовіших факторів недовіри населення до страхової системи.

Однією з причин недовіри населення до системи страхування є не інформованість суспільства відносно страхових компаній та їхньої діяльності. Пересічний громадянин, в більшій мірі, не ознайомлений з елементарними можливостями, видами та способами страхування. Що в свою чергу породжує недовіру, адже невідомі ситуації можуть містити небезпеку.

Одним з важливих чинників для розвитку страхової системи є рівень заробітної плати населення. За досвідом розвинутих країн формування добровільного ринку страхування розпочався з 500 \$ за місяць. Про який розвиток страхового ринку може йтися якщо заробітки середньостатистичного громадянина нашої країни може навіть не досягати 200 \$. Коли людина не може забезпечити собі першочергові потреби, то звичайно, що виплати на страхові послуги відкладаються десь «на майбутнє» [11].

Існує проблема непрозорості діяльності самих страхових компаній, адже інформація про кількість скарг на їхню роботу відсутня. За даними Українського центру економічних і політичних досліджень ім. Олександра Разумкова близько 80 % населення України не довіряють страховим компаніям [23]. І на жаль, ці данні є незмінними протягом останніх років.

Важливими факторами, що стримують розвиток страхового ринку, є вузький, порівняно з розвинутими країнами, асортимент страхових послуг, що надаються клієнтам, відсутність належних традицій тривалого позитивного досвіду роботи з клієнтами, особливо з нових видів страхування [24]. Саме ці фактори, в першу чергу, впливають на прийняття рішення про страхування життя, здоров'я та майна.

Низька технологічність здійснення страхових операцій та недосконалість системи інформаційно-аналітичного забезпечення страхової діяльності також негативно впливають на роботу страхових компаній та розвиток страхового ринку. Страхові компанії повинні задовольняти вимоги клієнтів та заохочувати бажання до страхування шляхом зниження тарифів, для чого неодмінно треба знижувати свої власні витрати та оптимізувати бізнес-плани. Саме це може сприяти зростанню конкурентоспроможності та розширенню страхового ринку України.

Страховому бізнесу властива невисока якість послуг та обслуговування в страхових компаніях. Як власники полісів, так і потенційні страхувальники часто залишаються незахищеними від сумнівної поради та угоди [11].

Багато страхових компаній вкладають серйозні гроші в поліпшення якості обслуговування. Але іноді ці інвестиції приносять мінімальний прибуток, якщо приносять взагалі, тому що якісний сервіс стає конкурентною перевагою лише тоді, коли впливає на ухвалення рішення про покупку, і клієнти здатні помітити поліпшення [8].

Безсумнівно одне: уявлення клієнтів про якісне обслуговування сьогодні радикально змінилися. Сьогодні це визначення включає зручне місце розташування, широкий асортимент, лідерство у товарній групі і оперативність, а часом і конкурентоспроможні ціни.

Але глибинна природа обслуговування залишилася незмінною. Люди хочуть від співробітників компанії ввічливості, знання продукту, допомоги та ентузіазму. Якісний сервіс – це концентрація всіх ресурсів і всіх співробітників компанії на задоволенні клієнтів. Саме всіх співробітників, а не тільки тих, які безпосередньо спілкуються з клієнтом – особисто, по телефону або через Інтернет.

На розвиток страхового бізнесу впливають також: відсутність системної маркетингової політики, чіткої сегментації ринку, орієнтації на клієнта, оперативного створення нових продуктів. Страхові компанії недостатньо активно опрацьовують можливості додаткової взаємовигідної співпраці із страхувальниками (наприклад, бесіди на підприємствах, рекламні презентації у багатолюдних місцях, таких як торгівельні центри, аеровокзали та ін.). Не достатньо розвинена практика підтримки зв'язку з постійними клієнтами, система заохочень клієнтів [12].

Слід зазначити, що використання маркетингу компаніями українського страхового ринку лишає бажати кращого. Сьогодні лише близько 5 % учасників ринку застосовують комплексний маркетинг у своїй діяльності. Ще в меншій кількості компаній усі маркетингові дії вибудовуються в одну чітку продуману, розраховану маркетингову стратегію. У переважній же більшості страхових компаній функції відділів маркетингу зводяться до замовлення поліграфічно-сувенірної продукції та розміщення реклами. Тому, саме в застосуванні системного маркетингу є

величезний ресурс розвитку страхового ринку в кризових умовах сьогодення [16].

Серйозною проблемою для страхової галузі залишається підвищення якості освіти та перепідготовки профільних фахівців. Для її вирішення, по-перше, потрібно поєднання теоретичного навчання з практикою розробки і продажів страхових продуктів, страхового маркетингу, фінансового менеджменту страхових компаній з метою формування спеціальних знань, навичок, умінь планування і прогнозування страхового портфеля, забезпечення його збалансованості; вибору і обґрунтування каналів просування страхових продуктів; оптимізації і забезпечення ефективного розміщення коштів страхових резервів; ціноутворення з використанням планових і фактичних актуарних розрахунків. По-друге, потрібна сертифікація всіх фахівців страхової компанії, а не лише керівника, головного бухгалтера та актуарія.

Однією з найбільш проблемних ланок розвитку страхового ринку є страхове шахрайство. Його можна спостерігати як із сторони страхувальників, так із сторони страховиків. Злочинні дії перших зазвичай спрямовані на здобуття страхового відшкодування шляхом обману або зловживання довірою, або внесенням меншої чим необхідно, при нормальній оцінці ризиків, страхової премії, а також приховування важливої інформації. З іншого боку страховики, шукають способи ухилення від сплати страхового відшкодування без належних, зазначених в законодавстві, правилах страхування причин [17].

Окреслені проблеми розвитку страхового ринку дали підстави для розробки Українською федерацією убезпечення концептуальних напрямів його розвитку і зумовили прийняття Стратегії розвитку страхового ринку України на 2012–2021 рр.

Відповідно до Стратегії розвитку страхового ринку України в 2012–2021 рр. [25], страхування має сприяти формуванню ефективної пенсійної системи, вдосконаленню управління ризиками фінансових ринків, розвитку малого та середнього бізнесу, захисту прав страхувальників.

Метою стратегії є відродження первинної ролі страхування як суспільно-корисної функції захисту майнових інтересів громадян, суб'єктів економічної діяльності та держави на основі розбудови конкурентоспроможного, відкритого, платоспроможного, оснащеного найсучаснішими інфраструктурою, технологіями страхового ринку, з привабливим та широким асортиментом якісних страхових послуг та інструментів, гарантованим

рівнем захисту прав споживачів та сучасними методами регулювання і нагляду із залученням інститутів саморегулювання [25].

Враховуючи державні концептуальні підходи, розвитку страхового ринку в Україні мають сприяти заходи стратегічного і тактичного характеру.

Формуванню державних пріоритетів розвитку страхового ринку та створенню конкурентного середовища на ньому буде сприяти:

- створення незалежної, справедливої та компетентної контрольно-наглядової системи, спроможної забезпечити баланс між контролем за дотриманням встановлених правил і втручанням у діяльність суб'єктів страхової системи;

- встановлення процедур і правил, що забезпечуватимуть виявлення та врахування інтересів кожної групи у процесі прийняття рішень на всіх рівнях влади, посилення конкуренції і відповідальності за результати й наслідки прийнятих та реалізованих рішень;

- створення механізмів рівноправного діалогу страхових організацій, страхувальників та держави з ключових питань розвитку, результати якого стають основою нормативних рішень, що приймають;

- реалізація політики розвитку конкуренції і жорстке присікання будь-яких проявів монополізму для забезпечення рівних умов діяльності, за яких перемагають найефективніші страхові організації;

- створення умов для того, щоб страхові інновації стали головним інструментом конкурентної боротьби.

В умовах глобальної економічної кризи базою успішного реформування страхового ринку має стати забезпечення стабільності та створення необхідних умов для розвитку ринку страхових послуг на базі здорової внутрішньогалузевої та міжгалузевої конкуренції. Страхова діяльність має здійснюватися на єдиних принципах, установлених для всіх страхових організацій і базуватися на комерційних інтересах та дотриманні принципів ведення бізнесу [3].

Удосконалення та розвиток законодавчої бази страхування, яка б враховувала сучасну ситуацію на страховому ринку, можливе шляхом чіткого регламентування організаційно-економічних питань розвитку страхування, прийняття нових та внесення змін до діючих законів та інших нормативних актів у сфері страхування.

Одним з перших кроків для покращення діяльності як страховиків, так і страхувальників на вітчизняному страховому ринку є прийняття Страхового кодексу. На сьогодні законодавство України у галузі страхування являє собою розгалужену систему законодавчих актів різного регуляторного рівня, різної юридичної сили, різних сфер застосування, що викликає певні суперечності та неузгодженості у страховій діяльності.

Приведення нормативних актів у єдину впорядковану систему є важливим кроком змістовного розвитку законодавства України у сфері страхування. Саме Страховий кодекс може виступити у ролі такої систематизації, яка дала б змогу поліпшити право на реалізацію та надати допомогу правозастосовуючим органам оперативно знаходити рішення та правильно тлумачити норми права [14]. Одним з основних завдань Страхового кодексу має стати забезпечення гармонізації законодавства у сфері страхування до норм міжнародноправових документів, які діють на світовому страховому ринку.

Важливою умовою ефективного функціонування страхової галузі в країні є наявність відповідної інфраструктури страхового ринку. Тому удосконалення організаційної структури та подальший розвиток інфраструктури страхового ринку на рівні світових вимог є одним з напрямів покращення розвитку страхового сектору економіки.

Інфраструктура страхового ринку передбачає певну систему відносин та взаємодію між професійними учасниками страхового ринку та спеціалістів інших видів діяльності та структуру цих видів діяльності, що буде сприяти ефективному функціонуванню страховика та якісному наданню страхових та перестрахових послуг [7]. Вона повинна містити в собі: систему перестраховування, страхові пули й інші об'єднання страховиків, страхових посередників, аварійних комісарів, аудиторів, актуаріїв, інформаційно-аналітичні центри, рейтингові агентства, організації по підготовці й перепідготовці кадрів.

Похідною ефективного розвитку страхового ринку України виступає активізація інвестиційної діяльності страхових компаній та зростання інвестиційних ресурсів. Підвищення інвестиційних можливостей страховиків можливе за рахунок постійного зростання обсягів сплачених статутних фондів, власних капіталів і резервів страхових компаній. Лише при поєднанні останніх складових буде досягатися позитивний ефект щодо

збільшення інвестиційних ресурсів та активізації інвестиційної діяльності.

Для забезпечення інвестиційно-інноваційної діяльності українських страхових організацій необхідно ввести деякі зміни до законодавства, що регулює страховий ринок, які були б направлені на: побудову ефективної системи оподаткування страхової галузі; запровадження механізму надання фіскальних преференцій суб'єктам господарювання, які здійснюють витрати на наукову та науково-технічну діяльність; підтримку страхових компаній, що інвестують у високі технології.

Щодо вирішення завдання підвищення ефективності управління страховими активами і резервами, виділимо такі завдання:

- довірче управління – сьогодні де-юре може здійснюватися тільки банківськими установами (договір довірчого управління може містити умову залучення компанії з управління активами (КУА) для управління активами) – не більше ніж 35 % від суми страхових резервів;

- розміщення коштів страхової компанії в цінні папери інститутів спільного інвестування (ІСІ), активами яких управляють КУА, за умови, що інвестування страхових резервів у папери ІСІ не порушує чинне законодавство;

- створення страховою організацією власного інвестиційного фонду з переведенням страхових коштів до такого фонду та подальшою передачею активів цього фонду в управління КУА;

- створення правових передумов у Законі «Про страхування» для безпосереднього управління активами страхових компаній із боку КУА без опосередкування цієї процедури іншими структурами [19].

З метою покращення ситуації на страховому ринку необхідно зробити особливий акцент на подальшому підвищенні стійкості і платоспроможності страхових компаній шляхом збільшення розмірів власного капіталу, надання якісних страхових послуг, розвитку системи перестраховування, безумовного виконання прийнятих на себе зобов'язань.

В рамках впровадження реального захисту прав споживачів необхідно:

- забезпечити контроль за достовірністю фінансової звітності страховиків;

- забезпечити регулярне оприлюднення інформації про діяльність страховиків, інших учасників страхового ринку в електронних і друкованих засобах масової інформації;

- впровадити стандарти корпоративного управління страховиків, систему пруденційного нагляду, вимоги до акціонерів (учасників), до оцінки вартості активів;
- впровадити інститут «страхового омбудсмена» та вимоги до регулятивного капіталу на підставі системи управління ризиками страховиків;
- унормувати діяльність інших, окрім страховиків, учасників страхового ринку, зокрема, посередників, аудиторів, актуаріїв, аварійних комісарів, експертів, аджастерів, сюрвеєрів;
- створити ефективну систему протидії страховому шахрайству.

Посилення контролю за діяльністю страховиків з боку органів страхового нагляду, застосування ними своєчасних заходів, які попереджують неплатоспроможність страховиків, є одним з напрямів покращення функціонування страхової галузі.

З метою розбудови ефективного, прозорого, недискримінаційного, інституційно-спроможного, передбачуваного державного нагляду за страховим ринком, необхідно:

- забезпечити інституційну спроможність Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг (надалі – Орган нагляду), а саме: позбавити її невластивих та наділити необхідними повноваженнями; підвищити кваліфікаційний рівень працівників, у тому числі шляхом встановлення їх заробітної плати на рівні заробітної плати у піднаглядних установах; впровадити сучасні інформаційні технології, зокрема перевести піднаглядні установи виключно на електронну звітність; забезпечити необхідними джерелами фінансування, зокрема шляхом впровадження платежів нагляду;
- надати політичну незалежність Органу нагляду, переглянувши, зокрема, порядок призначення та звільнення голови і членів Органу нагляду;
- удосконалити розподіл повноважень щодо регулювання і нагляду між центральними органами виконавчої влади та Органом нагляду;
- забезпечити інформаційну прозорість та передбачуваність діяльності Органу нагляду;
- надати Органу нагляду право використовувати обов’язкові для розгляду рекомендації для оперативного припинення дій, що містять ознаки порушень законодавства;
- систематизувати порушення законодавства та встановити

відповідальність щодо кожного з цих порушень з урахуванням ступеня їх суспільної небезпеки.

Важливим напрямом залишається відновлення довіри населення до страховиків, що вимагає серйозних, зрозумілих для потенційних клієнтів, гарантій повернення вкладених коштів і нарахованих на них відсотків.

З метою відновлення довіри до страхової галузі необхідно:

- впровадити нові ефективні та привабливі для населення форми фінансових послуг, зокрема таких, як надання кредитів під заставу страхових полісів тощо;

- інформувати населення через засоби масової інформації про стан страхового ринку і рівень державного контролю за його діяльністю;

- проводити роз'яснювальну роботу про необхідність і економічну доцільність страхування.

В рамках сприяння розвитку основних видів страхування необхідно здійснити:

- залучення страховиків до системи другого рівня пенсійного забезпечення, в тому числі як адміністраторів відкритих пенсійних фондів;

- розбудову правових засад для впровадження обов'язкового соціального медичного страхування (ОСМС), яке має здійснюватися з участю страхових організацій, базуватися на конкурентних засадах та праві вибору громадянином сімейного лікаря (лікаря загальної практики), закладу охорони здоров'я і страховика;

- розбудову передбачуваної, прозорої, ефективної та надійної системи страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою як ефективного інструменту державної політики в сфері сільського господарства;

- удосконалення оподаткування учасників страхового ринку, а саме: запровадження на законодавчому рівні стимулюючої податкової політики щодо розвитку особистого страхування, довгострокового страхування життя, участі страховиків у системі недержавного пенсійного забезпечення, обов'язкового медичного страхування шляхом віднесення частки внесків з цих видів страхування на валові витрати юридичних осіб і вдосконалення оподаткування доходів фізичних осіб;

- поетапне збільшення лімітів відповідальності та перехід на пряме врегулювання збитків з обов'язкового страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транс-

портних засобів, запровадження вільних тарифів за цим видом страхування, спрощення процедур сплати страхового відшкодування за шкоду, завдану життю та здоров'ю [25].

Аналіз інтеграційних процесів на страховому ринку України дозволяє зробити висновок про недостатній ступінь його розвитку і про необхідність подальшої лібералізації, покликаної сприяти інтеграції у світове страхове господарство. В Україні, як і на світовому ринку страхування, має місце процес збільшення капіталізації національних страховиків, злиття страхового, банківського та промислового капіталів. Лібералізація торгівлі страховими послугами сприяла виходу українських страховиків на іноземні ринки, але присутність національного страхового капіталу на них незначна.

Інтеграцію українського страхового ринку у світовий необхідно будувати з урахуванням багаторівневої моделі взаємин, на ділових міждержавних програмах і конкретних проектах, що передбачають чіткі взаємні зобов'язання учасників і обґрунтовані механізми їх реалізації [15].

Згідно стратегії розвитку страхового ринку України в 2012–2021 рр. для подальшої його інтеграції до світового ринку страхування, необхідно:

- адаптувати законодавство України у сфері страхування до законодавства Європейського Союзу, зокрема, шляхом прийняття нової редакції Закону України «Про страхування»;
- усунути суперечності між чинними нормативно-правовими актами з метою вдосконалення договірних відносин у сфері страхування, класифікації ризиків і видів страхування;
- впровадити міжнародні стандарти бухгалтерського обліку та фінансової звітності страховиків;
- укласти двосторонні та багатосторонні договори між Органом нагляду та органами страхового нагляду інших країн щодо взаємодії у сфері регулювання страхової (перестрахової) діяльності;
- запровадити взаємний обмін інформацією між Органом нагляду та органами страхового нагляду інших держав щодо діяльності страховиків, їх філій, страхових посередників та страхових груп (страхових холдингів) [25].

Отже, перелічені заходи мають сприяти подоланню кризових тенденцій на страховому ринку та значно поліпшити фінансовий стан страхових компаній, як у короткостроковій так і у довгостроковій перспективі. Адже страховий ринок України має ве-

ликий потенціал розвитку. Усунення негативних чинників шляхом вирішення названих проблем забезпечить стабільний розвиток страхового ринку та національної економіки, сприятиме подальшій інтеграції України у світове економічне господарство.

Формування розвиненого страхового ринку як одного з важливих елементів фінансового ринку забезпечить сприятливі умови для ринкової трансформації національної економіки та стабільного розвитку міжнародних відносин.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ІНФОРМАЦІЙНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Арутюнян С. Перспективи розвитку страхового ринку України у контексті євроінтеграційних процесів [Електронний ресурс] / С. Арутюнян, О. Ітигіна. – Режим доступу: <http://irbis-nbuv.gov.ua>. – Назва з екрана.
2. Базанов А. Н. Проблемы развития страхового рынка Украины / А. Н. Базанов // Страховое дело. – 2012. – № 9. – С. 19–23.
3. Баранова В. Проблеми функціонування страхової системи України в умовах фінансової кризи / В. Баранова // Економіст. – 2009. – № 11. – С. 21–23.
4. Ваніна Д. А. Ризик-менеджмент як основа ефективного функціонування страхової організації / Д. А. Ваніна // Наука й економіка : науково-теоретичний журнал ПВНЗ «Хмельницький економічний університет». – 2014. – Випуск 4 (36). – С. 16–24.
5. Васечко Л. І. Актуальні питання розвитку страхового ринку України / Л. І. Васечко // Економічний простір. – 2016. – № 109. – С. 146–154.
6. Вірбулевська О. В. Проблеми та перспективи розвитку страхового ринку регіонів України [Електронний ресурс] / О. В. Вірбулевська. – Режим доступу: [http://www.kdu.edu.ua/statiti/2006-5-1\(40\)/143.pdf](http://www.kdu.edu.ua/statiti/2006-5-1(40)/143.pdf). – Назва з екрана.
7. Волкова В. В. Методичні аспекти державного регулювання страхового ринку України / В. В. Волкова // Економіка і організація управління. – 2016. – № 4 (24). – С. 136–142.
8. Герасименко В. В. Маркетинг : учебник / В. В. Герасименко. – Москва : издательство «Проспект», 2015. – 489 с.
9. Горбач Л. М. Страхова справа : навч. посіб. / Л. М. Горбач. – 2-ге вид., випр. – Київ : Кондор, 2003. – 252 с.

10. Деркач О. М. Фактори впливу на стан фінансової безпеки страхового ринку / О. М. Деркач // Бізнес-Інформ. – 2012. – № 6. – С. 187–190.
11. Інтернет-журнал про страхування «Фориншурер» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://forinsurer.com>. – Назва з екрана.
12. Клепікова О. А. Дослідження динаміки розвитку страхового ринку України як складової світового ринку страхових послуг / О. А. Клепікова // Вісник Одеського національного університету. Економіка. – Одеса : Астропринт, 2010. – Т. 15. – Вип. 20. – С. 101–111.
13. Козоріз Г. Г. Пріоритетні напрями модернізації страхового ринку України в умовах глобальних викликів / Г. Г. Козоріз // Регіональна економіка. – 2013. – № 1. – С. 26–34.
14. Кострач Л. М. Тенденції розвитку страхових компаній в Україні / Л. М. Кострач, Л. О. Рудь // Збірник наукових праць Національного університету державної податкової служби України. – 2015. – № 2. – С. 135–153.
15. Куклюк В. С. Інтеграція українського ринку страхових послуг у світову систему страхування / В. С. Куклюк, П. Г. Іжевський // Вісник Хмельницького національного університету. – 2011. – № 6, Т. 4. – С. 122–126.
16. Лепілкін С. В. Роль маркетингу на страховому ринку України в сучасних умовах / С. В. Лепілкін // Формування ринкової економіки : зб. наук. пр. / М-во освіти і науки України, ДВНЗ «Київ. нац. екон. ун-т ім. Вадима Гетьмана»; [відп. ред. О. О. Беляєв]. – Київ : КНЕУ, 2009. – Спец. вип.: Маркетинг в Україні: теорія і практика. – С. 406–411.
17. Нагайло М. Л. Проблема шахрайства у сфері страхування [Електронний ресурс] / М. Л. Нагайло. – Режим доступу: <http://libfoНагайло.com/index.php?newsid=2872>. – Назва з екрана.
18. Непп А. Н. Страхование и бизнес. Опыт стран Восточной Европы / А. Н. Непп, А. В. Шишкин // Страховое дело. – 2012. – № 10–11. – С. 74–83.
19. Оксанич С. Професійне управління активами страхових компаній: проблеми та перспективи / С. Оксанич // Страхова справа. – 2007. – № 2. – С. 67–69.
20. Рейтинг страхових компаній – 2018 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://mind.ua/publications/20186445-rejting->

strahovih-kompanij-2018-yak-rinok-strahovikiv-v-ukrayini-vihodit-iz-zastoyu. – Назва з екрана.

21. Рудь І. Ю. Перспективи розвитку страхового ринку України / І. Ю. Рудь, І. В. Копитна // Науковий вісник МНУ ім. В. О. Сухомлинського. Економічні науки. – № 1 (4), червень 2015. – С. 77–81.
22. Рудь І. Ю. Тенденції розвитку страхового ринку України / І. Ю. Рудь // Гроші, фінанси і кредит. – 2017. – № 5. – С. 182–185.
23. Сайт Українського центру економічних і політичних досліджень ім. Разумкова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.razumkov.org.ua/ukr/journal.php>. – Назва з екрана.
24. Стенько Т. В. Сучасні тенденції на страховому ринку України / Т. В. Стенько // Управління розвитком. – 2013. – № 5 (145). – С. 173–175.
25. Стратегія розвитку страхового ринку України в 2012–2021 рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ufu.org.ua/ua/about/activities/strategic_initiatives/5257. – Назва з екрана.

3.5. Прогнозне моделювання діяльності фінансових посередників в Україні

Фінансовим посередникам як інститутам фінансового ринку належить ключова роль у вітчизняній економіці, оскільки їх діяльність спрямована на виконання трансформаційної функції, реалізація якої прямо впливає на ефективність перерозподілу грошових ресурсів та формування інвестиційного середовища в державі. Особливо важливим є їх економічне призначення, яке полягає в забезпеченні усім суб'єктам фінансового ринку максимально сприятливих умов для їх успішного функціонування. Крім того, діяльність фінансових посередників спрямована на підвищення ефективності розвитку реального сектору економіки.

Фінансування діяльності суб'єктів економічної діяльності за участю фінансових посередників може відбуватися за рахунок розміщення випущених емітентом фінансових активів за винагороду та їх викупу випущених за фіксованою ціною з метою перепродажу на ринку в майбутньому; ініціювання залучення

капіталу з ринку за рахунок випуску власних фінансових інструментів, які, у свою чергу, стають об'єктом купівлі-продажу. Тобто, фінансові посередники використовують усі можливості залучення вільного капіталу та інвестують за рахунок власних і залучених коштів [10, с. 167].

Роль фінансових посередників в економіці є різноплановою, що підтверджують обґрунтування низки вчених [1, с. 345; 6, с. 138] з цієї проблематики. Вона проявляється через:

- 1) прискорення руху фінансових ресурсів;
- 2) зменшення витрат на обіг грошових коштів;
- 3) уникнення (зменшення) ризику неповернення коштів, не-отримання або недоотримання прибутків;
- 4) інвестування економіки.

Професійна діяльність фінансових посередників сприяє активізації підприємництва, стимулює платоспроможний попит з боку населення та збільшує грошову масу в країні, оскільки виникають нові фінансові інструменти [11, с. 138]. Це визначає важливість аналізу та оцінки їх діяльності.

Слід зазначити, що вітчизняний ринок фінансового посередництва продовжує формуватися з урахуванням стану циклічності економіки та змін нормативно-правової бази. Тому для прогнозного моделювання діяльності фінансових посередників в Україні буде здійснюватися з урахуванням особливостей становлення та розвитку вітчизняних фінансових посередників за такими часовими інтервалами:

— 1992–2004 рр. — від створення законодавства щодо функціонування фінансових посередників до формування вітчизняної банківської та парабанківської систем;

— 2005 р. — середина 2008 р. — від стабілізації ринку фінансового посередництва, що характерно практично для всіх його сегментів на ринку фінансових послуг до фінансової кризи;

— жовтень 2008 р. — 2009 р. — від подолання наслідків світової фінансової кризи до системної банківської кризи в Україні;

— з 2010 р. по 2014 р. — від початку стабілізації розвитку фінансових посередників до розгортання нової хвилі політико-економічної, банківської кризи внаслідок воєнних дій на сході України;

— 2015–2018 рр. — від посилення політико-економічної та банківської кризи до спроб мінімізації негативних впливів на економіку загалом.

Основні зміни показників діяльності фінансових посередників в Україні за окресленими часовими інтервалами наведено в табл. 3.18.

Таблиця 3.18 – Показники діяльності фінансових посередників в Україні

Показники діяльності фінансових посередників	1992–2004 рр.	2005 р. – середина 2008 р.	жовтень 2008 р. – 2009 р.	з 2010 р. по 2014 р.	2015–2018 рр
1	2	3	4	5	6
<i>1. Банки</i>					
1. Кількість діючих банків, од.	«+» 48	«+» 11	«–» 1	«–» 13	«–» 40
2. Активи, млрд грн, в т. ч.:	«+» 71,56	«+» 750,3	«–» 40,00	«+» 430,6	«+» 105,3
2.1. сума наданих кредитів, млрд грн	«+» 82,31	«+» 422,5	«–» 45,10	«+» 251,4	«+» 109,1
3. Статутний капітал, млрд грн	«+» 11,6	«+» 66,34	+ 36,74	«+» 34,3	«+» 243,3
4. Зобов'язання, млрд грн, в т. ч.:	«+» 65,7	«+» 475,02	«–» 41,69	«+» 364,4	«+» 54
4.1. сума залучених депозитів, млрд грн	«+» 104,57	«+» 337,67	«–» 31,95	«+» 145,7	«+» 106,4
5. Доходи, млрд грн	«+» 18,1	«+» 18,8	+ 20,41	«+» 73,4	«+» 5,5
6. Витрати, млрд грн	«+» 17,4	«+» 53,8	+ 66,17	«+» 113,3	«–» 83,6
7. Фінансовий результат ((+), (-)), млрд грн	«+» 6,29	«+» 4,11	«–» (–31,15)	«–» 40	«+» 88,9
8. Рівень рентабельності активів, %	«+» 1,6	«+» 2,1	«+» до –3,35	«–» –2,62	«+» 7,15
<i>2. Страхові компанії</i>					
Кількість зареєстрованих страхових компаній, од.	«+» 359	«+» 48	«–» 19	«–» 74	«–» 80
Загальні активи, млрд грн	«+» 17,01 (з 2001 р.)	«+» 11,3	0,0	«+» 25,1	«+» 2,8
Валові страхові премії, млрд грн	«+» 1,01 (з 1995 р.)	«+» 5,15	«–» 3,57	«+» 3,7	«+» 19,7
Валові страхові виплати, млрд грн	«+» 0,59 (з 1995 р.)	«+» 2,32	«–» 0,31	«–» 1	«+» 4,8
<i>3. Кредитні спілки</i>					
Кількість зареєстрованих кредитних спілок (КС), од.	«+» 565 (з 1995 р.)	«+» 77	«–» 74	«+» 4	«–» 230
Активи, млрд грн	«+» 0,90 (з 1995 р.)	«+» 3,32	«+» 1,85	«–» 70	«+» 0,1

Продовж. табл. 3.18

1	2	3	4	5	6
Видані кредити, млрд грн	«+» 0,70 (з 1995 р.)	«+» 3,07	«+» 1,66	«-» 1,1	«+» 0,2
Залучені депозити, млрд грн	дані відсутні	«+» 2,30	0,99↓	«-» 1,3	«+» 0,14
<i>4. Недержавні пенсійні фонди</i>					
Кількість недержавних пенсійних фондів, од.	дані відсутні	«+» 42	«+» 1	«-» 25	«-» 10
Загальні активи, млрд грн	дані відсутні	«+» 0,23	«+» 0,29	«+» 1,36	«+» 0,4
Пенсійні внески, млрд грн	дані відсутні	«+» 198,0	«+» 171,7	«+» 0,77	0
Пенсійні виплати, млрд грн	дані відсутні	«+» 7,4	«+» 62,8	«+» 0,19	«+» 0,27
<i>5. Ломбарди</i>					
Кількість ломбардів, внесених до Державного реєстру	дані відсутні	«-» 13	«+» 59	«+» 51	«-» 92
Загальні активи, млрд грн	дані відсутні	«-» 0,04	«+» 0,09	«+» 0,81	«+» 1,7
Сума наданих фінансових кредитів під заставу, млрд грн	дані відсутні	«+» 0,34	«+» 1,38	«+» 2,9	«-» 4,3
<i>6. Фінансові компанії</i>					
Кількість фінансових компаній, які надавали фінансові послуги, од.	дані відсутні	«+» 70	«+» 25	«+» 194	«+» 369
Активи, млрд грн	дані відсутні	«+» 1,40	«+» 1,57	«+» 41,1	«+» 54,2
Надання кредитів за рахунок власних коштів, млрд грн	дані відсутні	«+» 145,8	«-» 28,3	«+» 3,2	«+» 30,4

Примітка. «+» – збільшення показника; «-» – зменшення показника.

Джерело: розраховано автором на основі [1, 7, 8, 9]

За даними розрахунків у табл. 3.18 можна відмітити, що функціонування фінансових посередників, як банків, так і небанківських фінансово-кредитних установ, у виокремлені часові інтервали характеризується відсутністю стабільності їх діяльності:

– найбільш негативні відхилення в діяльності фінансових посередників спостерігаються в часи впливу наслідків фінансо-

вих криз (жовтень 2008–2009 рр. та політико-економічна криза 2013 р);

- найбільш капіталізованими серед аналізованих суб'єктів фінансового ринку є банки та страхові компанії як фінансові посередники небанківського типу;

- обсяги кредитування фінансових посередників зменшуються у кризові періоди;

- розвиток ломбардів та фінансових компаній на вітчизняному фінансовому ринку припадає на періоди, для яких характерні фінансово-економічні проблеми в економіці.

Таким чином, пошук шляхів подолання негараздів у діяльності фінансових посередників, остаточне придушення воєнних дій на території України та вихід економіки з кризи, звичайно, стане першим кроком у відновленні доступності фінансових ресурсів для задоволення потреб суб'єктів економічної діяльності, забезпечення ефективності трансформаційної функції фінансового посередництва, стимулювання конкурентної боротьби з метою реалізації широкого переліку доступних та якісних фінансових послуг.

Кількісна оцінка діяльності фінансових посередників, які є головними учасниками інвестиційних процесів, повинна доповнюватися якісною. Це, на нашу думку, створить основу для обґрунтування шляхів підвищення ефективності діяльності цих фінансових інститутів в майбутньому. Тому потрібно досліджувати зміни активів фінансових посередників на основі застосування методів економіко-математичного моделювання та прогнозування з метою обґрунтування шляхів підвищення їх інвестиційної активності в довгостроковій перспективі. Використовуючи рівняння лінійного, поліноміального та степеневого типу дослідимо перспективи розвитку фінансових посередників за розрахунковими даними, наведеними в табл. 3.19, [1, с. 231].

За результатами розрахунків отримано фактичну криву сукупних активів вітчизняних фінансових посередників та побудовано прогнозну лінію тренду, для якої характерна позитивна тенденція на довгострокову перспективу (рис. 3.13).

Про достовірність лінійної моделі тренду $Y_i = 116516x + 136685$ свідчить отримане значення коефіцієнта детермінації на рівні 0,815. Згідно до розрахунків прогнозується щорічне зростання активів фінансових посередників.

Позитивна тенденція тренду активів за результатами розрахунків притаманна для усіх фінансових посередників, за виклю-

ченням кредитних спілок, що підтверджують розрахунки відповідних показників побудованих моделей за статистичними критеріями (табл. 3.19).

Таблиця 3.19 – Оцінка трьох видів моделей тренду активів фінансових посередників в Україні за даними 2005–2018 рр. та їх прогноз на 2019–2021 рр.

Фінансові посередники	Рівняння тренду	R ²	Прогноз, млн грн		
			2019 р.	2020 р.	2021 р.
Лінійний тип					
Банки	y = 8 108,3x – 24 581	0,8413	97 043,5	105 151,8	113 260,1
Страхові компанії	y = 104 835x + 133 079	0,7756	1 705 604	1 810 439	1 915 274
НПФ	y = 278,59x – 478,02	0,8774	3 700,83	3 979,42	4 258,01
Кредитні спілки	y = 208,31x – 146,59	0,9375	2 978,06	3 186,37	3 394,68
Фінансові компанії	y = 3255,3x + 24 498	0,7808	73 327,5	76 582,8	79 838,1
Ломбарди	y = –169,43x + 4 313,9	0,3028	1 772,45	1 603,02	1 433,59
Фінансові посередники	y =116 516x + 136 685	0,8145	1 884 425	2 000 941	2 117 457
Поліноміальний тип					
Банки	y = 779,95x ² – 3 591x + 6 617,5	0,941	128 241,25	148 828,7	170 976,05
Страхові компанії	y = –12 285x ² + 289 115x – 358 334	0,9119	1 214 266	1 122 546	1 006 256
НПФ	y = 25,735x ² – 107,43x + 551,37	0,9732	4 730,295	5 420,65	6 162,475
Кредитні спілки	y = –8,7775x ² + 339,97x – 497,69	0,9588	2 626,9225	2 694,79	2 745,1025
Фінансові компанії	y = –369,84x ² + 8 803x + 9 704,1	0,9099	58 535	55 872,96	52 471,24
Ломбарди	y = –17,393x ² + 91,459x + 3 618,2	0,3437	1 076,66	628,936	146,426
Фінансові посередники	y = –11 876x ² + 294 651x – 338 340	0,9228	1 409 325	1 335 820	1 238 563
Степеневий тип					
Банки	y = 973,86x ^{1,6335}	0,878	81 216,0007	90 245,70039	99 640,2575
Страхові компанії	y = 32 827x ^{1,5919}	0,8038	2 445 968,56	2 710 627,222	2 985 264,614
НПФ	y = 217,69x ^{0,948}	0,799	2 836,436027	3 015,395087	3 193,773087
Кредитні спілки	y = 58,248x ^{1,5419}	0,9698	3 790,496765	4 187,102758	4 597,377965
Фінансові компанії	y = 20 062x ^{0,4633}	0,921	70 348,89925	72 484,14393	74 548,89514
Ломбарди	y = 3 837,5x ^{–0,167}	0,1246	2 441,412412	2 415,240327	2 390,911047
Фінансові посередники	y = 55 571x ^{1,3997}	0,8301	2 460 498,742	2 693 115,328	2 931 619,267

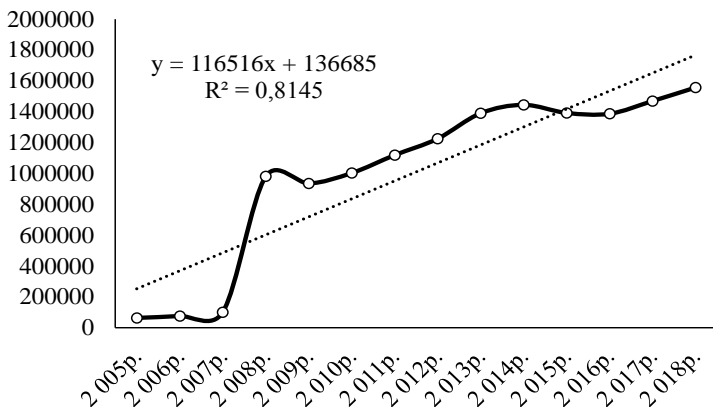

Рисунок 3.13 – Лінії тренду активів фінансових посередників лінійного типу за даними 2005–2018 рр.

Так, зростання обсягу активів за період 2005–2018 рр. відбулося у середньому в розрізі фінансових посередників (рис. 3.14): банків – на 114 107 млн грн, страхових компаній – на 3 508,1 млн грн, недержавних пенсійних фондів – на 218,68 млн грн, фінансових компаній – на 6 709,6 млн грн, ломбардів – на 260,22 млн грн. Достовірність висновків підтверджена побудовою адекватних моделі тренду активів по фінансовим посередникам з вірогідністю $p = 0,99$, коефіцієнти в рівняннях статистично достовірні з вірогідністю $p = 0,95-0,99$.

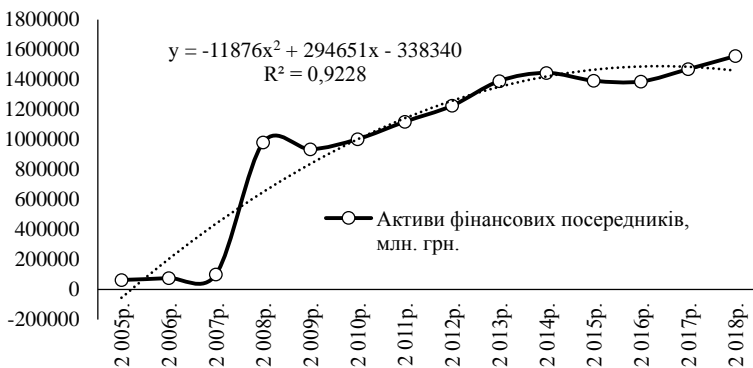

Рисунок 3.14 – Лінії тренду активів фінансових посередників параболічного типу за даними 2005–2018 рр.

Про зростання зацікавленості населення до банків, страхових компаній, недержавних пенсійних фондів, фінансових компаній і ломбардів свідчить параболічний характер динаміки тренду активів фінансових посередників.

Аналіз критеріїв Фішера і Стюдента та їх оцінка показали статистичну вірогідність поліноміального типу динаміки за 2005–2018 рр. тільки змін активів недержавних пенсійних фондів, а відповідно, і достовірність прогнозів розміру активів недержавних пенсійних фондів за параболічним рівнянням тренду.

Степеневий характер динаміки активів фінансових посередників України за 2005–2018 рр. наведено на рис. 3.15.

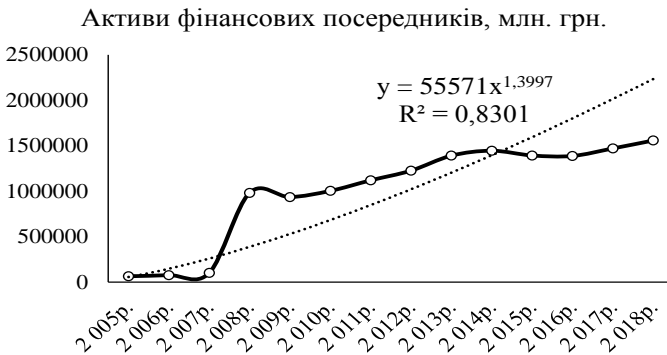

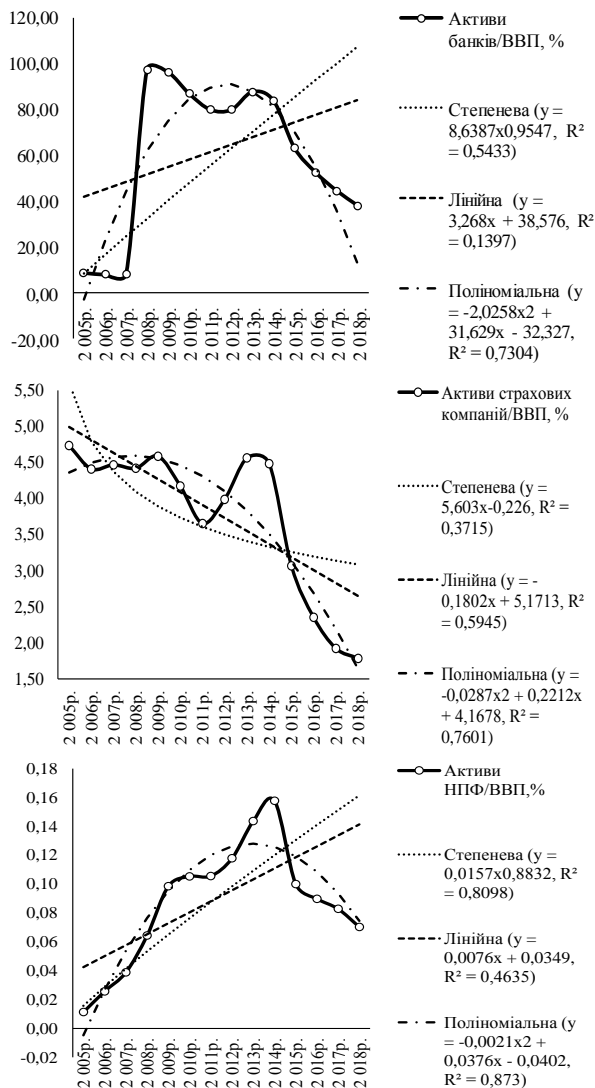
Рисунок 3.15 – Лінії тренду активів вітчизняних фінансових посередників степеневого типу за даними 2005–2018 рр.

Аналіз графічних даних степеневих рівнянь теоретичних ліній тренду та розрахункові значення коефіцієнтів детермінації, засвідчили нелінійність степеневого типу головної тенденції розвитку усіх фінансових посередників у цілому й банків, страхових компаній і недержавних пенсійних фондів зокрема.

Коефіцієнти еластичності степеневих рівнянь тренду (табл. 3.19), вказують на такі щорічні зміни активів фінансових посередників за 2005–2018 рр. у процентному значенні: банків – на 1,634 %, страхових компаній – на 1,592 %, недержавних пенсійних фондів – на 0,948 %, фінансових компаній – на 0,463 %, ломбардів – на 0,167 %.

Інвестиційну активність фінансових посередників також характеризує такий показник, як їх частка у ВВП України. Тому важливо, на нашу думку, виявити тенденції розвитку цього спів-

відношення. Проведені розрахунки та застосування графічного методу при побудові ліній тренду за 2005–2018 рр. дали змогу побудувати графіки емпіричних і теоретичних ліній тренду різних типів, які наочно демонструють існування зростаючої тенденції зміни, як показано на рис. 3.16.

Продовж. рис. 3.16

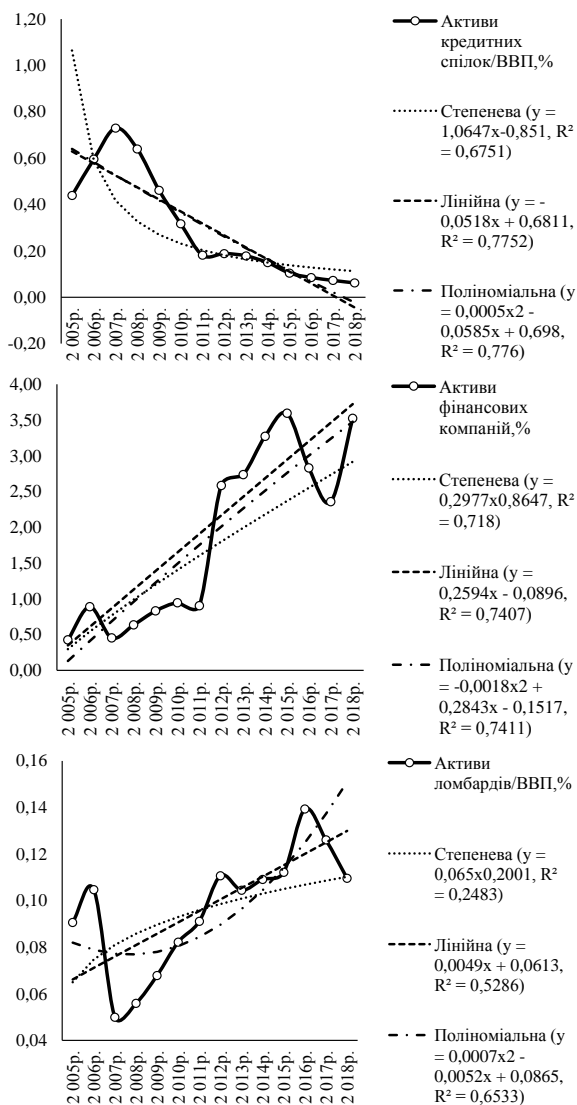

Рисунок 3.16 – Графічне зображення ліній тренду частки активів окремих фінансових посередників у ВВП України за 2005–2018 рр.

Таким чином, на основі проведених фактичних та прогнозних розрахунків, можна відзначити, що ключову інвестиційну роль економіки України належить банкам, оскільки:

- банкам належать лідируючі позиції у здійсненні посередницької інвестиційної діяльності;

- банки є універсальними установами, так як здійснюють повний спектр операцій (суто банківські – депозитно-кредитні й розрахунково-касові, так і додаткові (інвестиційні) операції).

Фінансові посередники небанківського типу на вітчизняному фінансовому ринку також мають певні особливості щодо розвитку інвестиційної діяльності. Вони, у свою чергу, реалізують ролі інституційних інвесторів; основним сегментом для них є населення, яке, як свідчать реалії, має низький рівень доходів; для них характерні високі інвестиційні ризики і низький рівень корпоративного управління; для страхових компаній характерно посилене державне регулювання процесу розміщення коштів страхових резервів та збалансованість інвестиційної стратегії; притаманної для НПФ інвестиційної стратегії консервативного по причині незбалансованості інвестиційного портфеля. Вони, зазвичай, інвестують у облігації емітентів та території України та гарантовані урядом ОВДП.

Коефіцієнти статистично достовірних лінійних рівнянь основної тенденції розвитку інвестиційної діяльності фінансових посередників показують, що частка активів банків у ВВП України за 2005–2018 рр. зросла на 3,27 %, НПФ – на 0,01 %, фінансових компаній – на 0,26 % (табл. 3.20).

Поліноміальний характер зростання є найбільш притаманний для активів банків і недержавних пенсійних фондів у ВВП України, свідченням чого є адекватність отриманих поліноміальних моделей тренду частки їх активів.

Відповідно до результатів трендового аналізу динаміки участі активів фінансових посередників у ВВП за степеневими рівняннями можна відмітити найбільш виражену тенденцію до зростання активів у ВВП банків, фінансових компаній та недержавних пенсійних фондів.

Отже, прогнозне моделювання зміни активів вітчизняних фінансових посередників та їх частки у ВВП на основі побудованих економіко-математичних моделей тренду трьох типів підтвердило статистично вірогідну позитивну тенденцію розвитку діяльності банків, недержавних пенсійних фондів, фінансових компаній.

Таблиця 3.20 – Моделі тренду частки активів вітчизняних фінансових посередників у ВВП за даними 2005–2018 рр. та прогнозні значення на 2019–2021 рр.

Фінансові посередники	Рівняння тренду	R ²	Прогноз, млн грн		
			2019 р.	2020 р.	2021 р.
Лінійний тип					
Банки	y = 3,268x + 38,576	0,1397	87,596	90,864	94,132
Страхові компанії	y = -0,1802x + 5,1713	0,5945	2,4683	2,2881	2,2881
НПФ	y = 0,0076x + 0,0349	0,4635	0,1489	0,1565	0,1565
Кредитні спілки	y = -0,0518x + 0,6811	0,7752	-0,0959	-0,1477	-0,1995
Фінансові компанії	y = 0,2594x - 0,0896	0,7407	3,9806	4,24	4,4994
Ломбарди	y = 0,0049x + 0,0613	0,5286	0,1348	0,1397	0,1446
Поліноміальний тип					
Банки	y = -2,0258x ² + 31,629x - 32,327	0,7304	-13,697	-44,8678	-80,0902
Страхові компанії	y = -0,0287x ² + 0,2212x + 4,1678	0,7601	1,0283	0,3598	0,3598
НПФ	y = -0,0021x ² + 0,0376x - 0,0402	0,873	0,0513	0,0238	0,0238
Кредитні спілки	y = 0,0005x ² - 0,0585x + 0,698	0,776	-0,067	-0,11	-0,152
Фінансові компанії	y = -0,0018x ² + 0,2843x - 0,1517	0,7411	3,7078	3,9363	4,1612
Ломбарди	y = 0,0007x ² - 0,0052x + 0,0865	0,6533	0,166	0,1825	0,2004
Степеневий тип					
Банки	y = 8,6387x ^{0,9547}	0,5433	114,6206105	121,905062	129,1689049
Страхові компанії	y = 5,603x ^{-0,226}	0,3715	3,038253437	2,994259984	2,994259984
НПФ	y = 0,0157x ^{0,8832}	0,8098	0,171641955	0,18170983	0,18170983
Кредитні спілки	y = 1,0647x ^{-0,851}	0,6751	0,106260925	0,100582204	0,095524599
Фінансові компанії	y = 0,2977x ^{0,8647}	0,718	3,095600772	3,273266635	3,449435407
Ломбарди	y = 0,065x ^{0,2001}	0,2483	0,111750434	0,113202955	0,114584582

Від’ємний тренд показали активи кредитних спілок, що, на нашу думку, характеризується низьким рівнем довіри до них з боку населення.

Таким чином, дослідивши отримані на основі побудованих економіко-математичних моделей прогнозні розрахунки діяльності фінансових посередників на 2019–2021 рр., можна сформулювати такі пропозиції підвищення інвестиційного потенціалу у майбутньому:

1. щодо стимулювання банківської інвестиційної діяльності:

- стимулювання розвитку фінансового посередництва, за жорстким виключенням порушників; забезпечення прозорості ціноутворення на фінансові послуги; розвиток малого та середнього бізнесу; стимулювання конкурентної боротьби між банками на фінансових ринках в регіонах [3; 4];

- розробка доступних інвестиційних послуг для домогосподарств; зменшення вартості та ризиків інвестування; мінімізація кредитних ризиків; розширення кредитування за рахунок зниження його вартості, інформаційна відкритість;

- підвищення якості обслуговування фізичних та юридичних осіб; захист інформації щодо використання карткових рахунків; завчасне інформування клієнтів щодо створення актуальних нових продуктів, індивідуальний підхід до кожного клієнта тощо;

2. щодо стимулювання інвестиційної діяльності небанківських фінансових посередників:

- створення умов розвитку організованого фондового ринку; інформаційна відкритість на фінансовому ринку щодо діяльності фінансових установ; удосконалення нормативної бази щодо диференціації розміру капіталу небанківських фінансових інститутів; стимулювання взаємодії із банками щодо розробки інвестиційної стратегії; введення новітніх технологій управління портфелем інвестицій; зменшення інвестиційних ризиків з метою нарощення доходу НФУ; запровадження системи нагляду та контролю за дотриманням та виконанням основних нормативів діяльності небанківських фінансових посередників; розробка заходів щодо фінансового оздоровлення системи вітчизняних кредитних спілок;

- покращення фінансового та кадрового забезпечення; удосконалення перевірки діяльності НФУ і контролю за дотриманням ними вимог щодо забезпечення основних показників – ліквідності й платоспроможності, фінансової стійкості, кредитного ризику, обсягу чистих активів та капіталу; впровадження нових інструментів, наприклад, ощадних сертифікатів, для розширення інвестиційної діяльності; пошук нових видів інноваційних страхових продуктів;

- підвищення рівня фінансової культури населення за рахунок поширення інформації щодо послуг небанківських фінансових посередників; зниження ризиків клієнтів шляхом створення відповідних фондів гарантування їх вкладів; оптимізація структури та обсягів активів тощо.

Отже, можемо узагальнити, що прогнозування діяльності фінансових посередників підтвердило їх зростаючу роль у вітчизняному інвестиційному процесі в довгостроковій перспективі. Банки, як універсальні фінансові посередники, залишаються головними інститутами фінансового ринку, визначають вектор розбудови інвестиційно спрямованості вітчизняної економіки. Інші фінансово-кредитні установи також мають перспективи розвитку та можуть посилити участь у інвестиційних процесах лише за умов створення передумов розвитку вітчизняного фінансового ринку; покращення фінансового становища населення; удосконалення нормативно-правової бази їх діяльності, підвищення довіри до них з боку потенційних клієнтів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ІНФОРМАЦІЙНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бланк И. А. Основы финансового менеджмента / И. А. Бланк ; пер. с англ. – Київ : Ника–Центр, Эльга, 2001. – Т. 1. – 592 с.
2. Грудзевич Я. В. Капіталізація банківської системи України на сучасному етапі / Я. В. Грудзевич, У. Я. Грудзевич // Вісник Університету банківської справи України. – 2016. – № 1–2(25–26). – С. 24–29.
3. Гасій О. В. Регіональна банківська система та механізм її функціонування : автореф. дис. ... канд. економ. наук : спец. 08.00.08 / О. В. Гасій. – Чернігів, 2016. – 21 с.
4. Єгоричева С. Б. Сучасний механізм функціонування регіональної банківської системи / С. Б. Єгоричева, О. В. Гасій. – Полтава : ПУЕТ, 2016. – 217 с.
5. Копич І. М. Математичні моделі в менеджменті та маркетингу : навч. посіб. / І. М. Копич, В. М. Сороківський, В. М. Стефаняк. – Львів : Видавництво ЛКА, 2010. – 268 с.
6. Орлова Н. С. Структурні елементи фінансового ринку та механізми їх взаємодії / Н. С. Орлова // Менеджер. – 2007. – № 1 (39). – С. 137–142.
7. Офіційний сайт Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>. – Назва з екрана.
8. Офіційний сайт Національного банку України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.bank.gov.ua>. – Назва з екрана.

9. Офіційний сайт Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг [Електронний ресурс. – Режим доступу: <https://www.nfr.gov.ua>. – Назва з екрана.
10. Черкасова С. В. Фінансовий ринок : підручник / С. В. Черкасова. – Львів : Магнолія, 2010 – 330 с.
11. Чуб О. О. Банківська діяльність в контексті інтеграції та глобалізації / О. О. Чуб // Фінанси України. – 2008. – № 1. – С. 138–146.

Наукове видання

Колектив авторів

ФІНАНСОВА СИСТЕМА ТА ЇЇ РОЛЬ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ РОЗВИТКУ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

МОНОГРАФІЯ

Головний редактор *М. П. Гречук*
Комп'ютерне верстання *Г. А. Біжіян*

*Формат 60×84/16. Ум. друк. арк. 14,8.
Тираж 300 пр. Зам. № 086/1481.*

*Видавець і виготовлювач
Вищий навчальний заклад Укоопспілки
«Полтавський університет економіки і торгівлі»,
к. 115, вул. Коваля, 3, м. Полтава, 36014; ☎ (0532) 50-24-81*

*Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 3827 від 08.07.2010 р.*